

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİMDALI

Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve

İşgücünün Eğitimi Açısından

**OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE
İSTİHDAM**

(1830 – 1920)

(Doktora Tezi)

HAZIRLAYAN

Eyüp Sabri KALA

No. 13199

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Sedat MURAT

İstanbul 2000

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I – VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VII
TABLolar LİSTESİ	VIII
GİRİŞ	1

10

BÖLÜM I

OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN HUKUKİ STATÜLERİNE VE VASIFLARINA GÖRE TASNİFİ

I. GENEL OLARAK OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İSTİHDAM	15
<i>A. Fabrika, Atölyelerde İstihdam ve Evde Çalışanlar</i>	15
<i>B. Hizmet Sektöründe İstihdam</i>	21
<i>C. Madencilik Sektöründe İstihdam</i>	22
<i>D. İnşaat Sektöründe İstihdam</i>	23
<i>E. Genel Değerlendirme</i>	23
II- SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN TASNİFİ	25
<i>A- Hukuki Statülerine Göre Çalışanlar</i>	25
1. Memur Statüsünde Çalışanlar	26
a. Memur Kavramı.....	26
b. Memur Statüsünde İstihdam Olunan Personelin Belirlenmesi.....	28
b.a. Mülkî Devlet Memurları.....	28
b.b. Askeri Devlet Memurları.....	36
2. Sözleşmeli Personel Statüsünde Çalışanlar	39
a. Sözleşmeli Personel Kavramı	39
b. İstihdam Olunacak Personelin Belirlenmesi.....	41
c. Sözleşmenin Muhtevası	46
c.a. Sözleşmenin Süresi	46

c.a.a. Belirli Süreli Sözleşmeler	46
c.a.a.a. Sürenin Sona Ermesi	50
c.a.a.b. Sözleşme Süresinin Uzatılması.....	51
c.a.a.b.a. Tarafların Anlaşmasıyla Sürenin Uzatılması.....	51
c.a.a.b.b. Sözleşme Süresinin Kendiliğinden Uzaması	54
c.a.b. Belirsiz Süreli Sözleşmeler	54
c.b. Mali Hükümler	58
c.b.a. Ücretler	58
c.b.b. Harcırahlar	64
c.c. Sözleşmede Belirtilen Şartlara uyulmaması	68
3. Amele (İşçi) Statüsünde Çalışanlar	70
a. Amele Kavramı.....	71
b. İstihdam Olunacak Personelin Belirlenmesi.....	72
c. Amele (İşçi / Ecir) İle Yapılacak İş Akitlerinin Türleri.....	74
c.a. İşçinin Emegini Belirli Bir İşverene Hasredip Etmemesine Göre İş Akitleri	74
c.a.a. Ecir-i Has	74
c.a.b. Ecir-i Müşterek	75
c.b. Belirli Süreli veya Belirsiz Süreli Olmalarına Göre İş Akitleri	75
c.b.a. Belirli Süreli İş Akitleri	76
c.b.b. Belirsiz Süreli İş Akitleri	76
d. Amele (İşçi / Ecir) İle Yapılacak İş Akitlerinin Mali Hükümleri (Ücretler).....	77
e- İş Akdinin Sona Ermesi.....	78
4. Memur, Sözleşmeli Personel ve Amele Statüsünde Çalışanların Karşılaştırılması	78
<i>B- Vasıflarına Göre Çalışanlar</i>	81
1. Mühendis	81
2. Usta ve Ustabaşı	83
3. Kalfa	86
4. Şakirt (Çırak).....	87

5. Amele (Vasıfsız İşçi).....	88
-------------------------------	----

BÖLÜM II

OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İŞGÜCÜ TEMİNİ VE ÇALIŞANLARIN İSTİHDAM GÜVENCESİ

I. OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İŞGÜCÜ TEMİNİ	92
A- Genel Olarak İşgücü Temini.....	92
1- İşe Başvurma	93
2- Ataması Yapılacak Kişi Hakkında Güvenlik Soruşturması Yapılması ve Sağlık Raporu İstenmesi	95
B- Vasıflı İşgücü Temini	96
1- Yurtdışından Vasıflı İşgücü Getirilmesi	97
a. Fabrika Direktörü Getirilmesi.....	97
b. Mühendis Getirilmesi	98
c. Usta-Ustabaşı Getirilmesi	100
d. Vasıflı İşçi Getirilmesi	101
2- Terfi Sistemi.....	102
3- Zorunlu Çalışma.....	102
4- Fabrika İçin Gerekli Olan Kişilerin Askerliklerinin Tecili, Fabrikalarda Asker Sıfatıyla İstihdamları veya Askerlikten Muaf Tutulmaları	104
a. Askerliğin Tecili	104
b. Çalışanın, Bulunduğu Hizmetin Başında Asker Statüsünde İstihdamı	107
c. Madencilerin Askerlikten Muaf Tutulmaları.....	109
C- Vasıfsız İşgücü Temini.....	109
1- Kendi İsteğiyle Çalışanlar	110
2- Yurtdışından İşçi Getirilmesi	110
3- Zorunlu Çalışma.....	111
a. Tanzimat Öncesi Dönem	111

b. Tanzimat Sonrası Dönem	114
b.a. 1861 Tarihli Mevaddı Madeniyeye Dair Nizamnâme	121
b.b. 1867 Tarihli Dilâver Paşa Nizamnâmesi	122
b.c. 1868 Tarihli Maadin Nizamnâmesi	124
b.d. 1876 Kânûn-i Esâsî'si	124
b.e. 1876 Tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	125
b.f. 1887 Tarihli Maadin Nizamnâmesi	125
b.g. 1889 Tarihli Amele Tahririne Mahsus Nizamnâme	126
b.h. 1905 Tarihli Maadin Nizamnâmesi	127
5- Esnek Çalışma (Çağrı Usulüyle Çalışma)	127
II. OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN İSTİHDAM	
GÜVENCESİ	130
<i>A- MEMUR VE MÜSTAHDEM STATÜSÜNDE ÇALIŞANLARIN İŞ</i>	
<i>GÜVENCESİ</i>	<i>130</i>
1- Tanzimat Öncesi Dönem	130
2- Tanzimat Sonrası Dönem	131
a. Belirli Sebepler Dışında Memuriyetten Çıkarılmama	132
b. Memuriyetten Çıkarılanlara İşsizlik Ödeneği Yapılması	136
b.a. İşsizlik Ödeneği Yapılmasının Şartları	136
b.a.a. Belirli Şartlarla Memuriyetten Çıkmış veya Çıkarılmış	
Olma	136
b.a.b. Pirim Ödemiş Olma Şartı	138
b.b. İşsizlik Ödeneğinin Miktarı	138
<i>B- SÖZLEŞMELİ PERSONEL VE İŞÇİ STATÜSÜNDE ÇALIŞANLARIN</i>	
<i>İŞ GÜVENCESİ</i>	<i>139</i>
1- Belirli Süreli Sözleşmeyle İstihdam Olunan Sözleşmeli Personel ve	
İşçilerin İstihdam Güvencesi	139
a. Sözleşme Süresi Dolmadan Sözleşmenin Feshedilememesi	140
b. Sözleşme Süresi Dolmadan Önce Sözleşmenin Feshedileceğinin	
İhbar Edilmesi	144
2- Belirsiz Süreli Sözleşmeyle İstihdam Olunan Sözleşmeli Personel ve	
İşçilerin İstihdam Güvencesi	147

BÖLÜM III

OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İŞGÜCÜNÜN EĞİTİMİ

I- SANAYİ VE TEKNİK EĞİTİMLE İLGİLİ OKULLARIN KURULMASI

.....	149
<i>A- Islahhânelerin Kurulması</i>	150
1. Islahhanelerin Kuruluş Gayesi.....	150
<i>B- Sanayi Mekteplerinin Kurulması</i>	152
1. Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Gayesi.....	152
a- Sosyal Gaye	152
b. İktisadi Gaye.....	154
2. Sanayi Mekteplerinin Gelirleri ve Makine Aksamlarının Tamamlanması.....	156
3. Sanayi Mekteplerinin Yapılanması	158
a. Sanayi Mekteplerinin Genel Yapılanması	158
a.a. Dâhilî Kısım.....	158
a.b. Hâricî Kısım	159
b. Teorik Eğitime Yönelik Yapılanma	159
c. Pratik Eğitime Yönelik Yapılanma.....	160
c.a. Sanayi Mekteplerine Bağlı Atölyeler Kurulması	162
c.b. Sanayi Mekteplerine Bağlı Olmayan Çevre Fabrika ve Atölyelerden Yararlanılması	163
4. Talebelerin Buldukları Sınıflara Göre Vasıf Durumları.....	163
5. Okula Alınan ve Mezun Olan Öğrenciler.....	164
a. Okula Kaydolan Öğrencilerin Sanayi Dallarına ve Milliyetlerine Göre Dağılımı	164
b. Mektebe Kaydolan, Diploma Alan veya Herhangi Bir Sebep Okuldan Ayrılan Talebelerin Dağılımı	165
6. Kurulan Sanayi Mektepleri.....	168
<i>C- Hapishanelerdeki Mahkumlara Yönelik Sanayi Eğitimi</i>	170
1. Hapishanelerde Eğitimin Gayesi	171
2. Mahkumlara Verilen Eğitimin Kapsamı	173

a- Teorik Eğitim	173
b- Sanayi Eğitimi	173
II- FABRİKALARDA İŞBAŞINDA EĞİTİM.....	177
A- Yurtdışından Getirilen Mühendis ve Ustaların İşbaşı Eğitimi Vermeleri	177
B- İşbaşında Eğitim İçin Yurtdışından Muallim Getirilmesi	181
C- Sanayi Mektebi Mezunlarının İşbaşında Eğitimi	182
III. SANAYİ EĞİTİMİ İÇİN YURTDIŞINA ELEMAN GÖNDERİLMESİ	183
A- Avrupa 'ya Gönderilecek Olanlarda Aranılan Özellikler	184
B- Avrupa 'daki Fabrikalara İşyerinde İş Öğrenmeleri İçin Eleman Gönderilmesi.....	188
C- Sanayi Mektebi Talebelerinin Yurtdışı Fabrikalarına Gönderilmesi	191
D- Avrupa 'daki Sanayi Mekteplerine Eleman Gönderilmesi.....	192
E- Avrupa 'ya Gönderilen Talebelere Yapılan Ödemeler.....	194
SONUÇ.....	188
KAYNAKÇA	200

KISALTMALAR LİSTESİ

A. AMD	: Divan-ı Hümayun Amedi Kalemî
A. DVN	: Divan-ı Hümayun (Beylikçi) Kalemî
A. MKT.	: Sadaret Mektubi Kalemî
A. MKT. UM.	: Sadaret Mektubi, Umum Vilayat
Age.	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
Agt.	: Adı geçen tez
Ank.	: Ankara
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C .	: Cilt
DH. İD.	: Dahiliye – İdare
DH.MB HPS. D/V	: Dahiliye – Mebani-i Emiriye, Hapishaneler
DH. MUİ	: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH. SNM.	: Dahiliye Sicill-i Nüfus Müdüriyeti
DH. UMVM. D/V	: Dahiliye Umur-ı Mahalliye Vilayat Müdüriyeti
HR. MKT.	: Hariciye Nezaret-i Mektubi ve Siyasi Kalemleri
İSOD	: İstanbul Sanayi Odası Dergisi
İst.	: İstanbul
M.E.B. Basımevi	: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi
Matb.	: Matbaa
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
No.	: Numara
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
Sa.	: Sayı
SBF Dergisi	: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversitesi
Y. Lisans	: Yüksek Lisans
Yay.	: Yayınları

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1

1913 – 1915 Yılları Sanayi İstatistiki'ne Göre Osmanlı Sanayi Sektöründe Çalışanların Sanayi Kolları İtibariyle Dağılımı

Tablo 2

1921 Anadolu İmalat Sanayii Sayımı Sonuçlarına Göre Anadolu'da Bulunan Sanayi Müesseseleri ve Bu Müesseselerde Çalışan İşçiler

Tablo 3

Bölgelere Göre Küçük ve Orta Büyüklükteki Sanayi Kuruluşlarında Çalışanlar

Tablo 4

Osmanlı İmalat Sektöründe Çalışanların Sanayi Kolları ve Bölgeler İtibariyle Dağılımı

Tablo 5

1.000'den Fazla Personel Çalıştıran Müesseseler (1911)

Tablo 6

Askerliklerinin Tecili İstenen Kişilere Dair Liste

Tablo 7

1897 Senesi İtibariyle İstanbul Sanayi Mektebi'nde Bulunan Öğrencilerin Öğrenim Gördükleri Sanayi Kollarına ve Milliyetlerine Göre Dağılımı

Tablo 8

1868 – 1897 Yılları Arasında İstanbul Sanayi Mektebinde Eğitim Görüp Mezun Olan veya Herhangi Sebepçe Okulu Terkeden Müslim ve Gayrimüslim Öğrencilerin Dağılımı

GİRİŞ

1820'li yıllara kadar Osmanlı sanayi ürünlerinin rakipleri ile rekabet edebilecek düzeyde olduğu bilinmektedir¹ ve bu yıllara kadar Osmanlı sanayii esnaf teşkilatı içerisinde değerlendirilebilir. Esnaf teşkilatı, belirli esnaf nizamnameleri ile usta-kalfa-çırak ilişkisine dayalı olarak üretilecek malı en iyi ve kaliteli şekilde üretmek üzere kurulmuş bir teşkilattır². Ancak, sanayi devriminin etkisiyle beraber 19. yüzyılda ucuz Avrupa sanayi mallarının Osmanlı ülkesine girmeye başlaması, eski üretim yöntemlerini kullanan Osmanlı esnafını rekabet edemez duruma düşürmüştü ve devlet desteğine rağmen esnaf tezgahları ve atölyeleri kapanma sürecine girmiştir.

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı devleti makine üretimine dayalı modern sanayinin kurulması için bir takım teşebbüslerde bulunmuş ve Osmanlı sanayileşme hareketi devlet önderliğinde başlamıştır³. Devlet eliyle sanayileşme politikasının yoğun şekilde uygulanması, Tanzimat'tan başlayarak 1860'lı yıllara kadar devam etmiştir⁴. Bahsi geçen dönemde kurulan yaklaşık 160 fabrikanın çoğunluğu devlete aittir⁵. Bu dönem içerisinde giderek modernleşen ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya

¹ Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere", *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İst., 1993, s.263-274.

² Bkz. Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, İ.B.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst., 1999; Ahmet Kala, "Esnaf" maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.11, ss.426-428.

³ Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İst., 1985, s.1345; Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, Gerçek Yay., İst., 1988, s.228; Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805", *İSOD*, sa.25, 15 Ocak 1968, s.25.

⁴ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 198, ss.37-47.

⁵ Önsoy, age., s.260; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Yurt Yay., s.123.

yönelik fabrikalar kurulmuş⁶, dokuma ve çuha üretimi çok önemli bir devlet işi haline gelmiştir. Örneğin, ordu için üretim yapmak üzere 1835'te Kadırga'da Feshane Fabrikası⁷, 1840'lı yılların ikinci yarısında İzmit çuha fabrikası⁸, Hereke'de Hereke dokuma fabrikası kurulmuştur⁹. Bunların yanında deri-kundura fabrikaları da kurulmuştur¹⁰. III. Selim zamanında ülkede tüketimi artan iki madde olan çuha ve kağıt üretimi için büyük bir sanayi tesisinin kuruluşuna karar verilmiştir¹¹.

Devlet fabrikalarının kurulması ve işletilmesi sırasında bir takım teşvikler uygulanmıştır. Bu teşvikler arasında, üretim için gerekli hammaddenin ve satışa sunulacak mamul maddelerin gümrük vergilerinden muaf tutulması, bir bölgede fabrika kurulduğunda o bölgede aynı tür üretim yapacak başka fabrikaların kurulmasına izin verilmemesi, fabrikaların çalıştırılmasında kullanılacak enerjinin temini için bazı maden ocaklarının fabrikalara bağlanması, üretim şeklini fabrika çalışanlarına öğretmek üzere yurtdışından muallim getirilmesi, kalifiye eleman yetiştirilebilmesi için sanayi mektepleri kurulması, yurtdışına talebe gönderilerek sanayi tahsili yaptırılması, fabrikalara bağlı (merbut) işçiler oluşturularak bu işçilerin fabrikalarda zorunlu istihdama tabi tutulması, vasıflı işgücünün korunması için fabrikalarda bulunan ustaların askerliklerinin tecili veya asker statüsüyle kendi işlerinde istihdam edilmeleri, fabrika çalışanlarından başarılı olanların gayretli

⁶ İsmail Hüsrev Tökin, "Türkiye'de sanayi", *İktisadi ve İctimai Türkiye*, C. III, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yay., Ank., 1946, s.8.

⁷ Bkz. Ö. Küçükerman, "Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası", *Sümerbank Yay.*, Ank., 1988; Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İst., 1981, s.519-605; A. Batur – S. Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi yapılarından Fabrika-i Hümayûnlar", *I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, İTÜ 14-18 Eylül 1981, C.3, İst., 1981, s.331-341.

⁸ Bkz. Önsoy, age., s.51; A. Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulularla İzmit Tarihi*, Celtüt Matb., İst. 1981.

⁹ Bkz. Ö. Küçükerman, Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası, *Sümerbank Yay.*, Ank., 1987; A. Batur – S. Batur, age., s.334, 335.

¹⁰ Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", agm., s.235-236.

¹¹ Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayinin Tarihsel Kaynakları*, GSD Dış Ticaret A.Ş. Yay., İst., 1996, s.233.

çalışmalarının desteklenmesi ve ödüllendirilmesi için bu kişilere çeşitli derecelerde nişanlar verilmesi sayılabilir.

Osmanlı Devleti, özel sektörün de sanayileşme hareketine katılmasını sağlamak için bir takım tedbirler almış ve teşvikler uygulamıştır¹². Sanayi teşvik edilirken bir taraftan da esnafın korunmasına çalışılmış, esnaf ve sanayilerin birbirini tamamlayıcı şekilde üretim yapmaları sağlanmak istenmiştir¹³.

Özel fabrikalara sağlanan teşvik ve muafiyetler arasında, imtiyaz sahibine imtiyaz süresi ve bölgesi içerisinde sözleşmede belirtilen malları üretme konusunda tek hak tanıması, bu süre içerisinde aynı bölgede, aynı konuda üretim yapacak başka bir fabrikanın kurulmasına izin verilmemesi, üretilen malı imtiyaz bölgesinde satma tekeli tanınması¹⁴, fabrikanın kuruluşu sırasında Avrupa'dan getirilecek makine, teçizat, araç, gereç ve inşaat malzemelerinin gümrük vergilerinden muaf tutulması, fabrikanın kurulacağı arazi devlet arazisi ise bu arazinin imtiyaz sahibine meccanen tahsis edilmesi, fabrikaların hammadde sıkıntısı çekmemeleri için dışarıdan getirilecek hammaddelerin dış gümrük vergilerinden muaf tutulması, yurtiçinden temin edilen hammaddelerin dahili gümrük vergilerinden muaf tutulması, boş devlet arazisinde bulunan hammadde kaynaklarını meccanen kullanabilme hakkının tanınması, bazı hammaddelerin temininde fabrikalara öncelikli satın alma hakkı tanınması, fabrikalar için gerekli hammaddelerin ihracının yasaklanması gibi¹⁵ tedbirler sayılabilir. Yine üretilen mallarla ilgili olarak, bu malların iç ve dış gümrüklerden muaf tutulması, diğer vergilerin fabrika sahiplerinin de talepleri dikkate alınarak sanayiciyi koruyacak şekilde düzenlenmesi söz konusudur¹⁶.

¹² Bkz. Ahmet Kala, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, sa.83, Nisan 1983, ss.107-132.

¹³ Ahmet Kal'a, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara", *150. Yılında Tanzimat*, Açık Oturum Dizisi, Aydınlar Ocağı Yay., İst., 1990, s.58.

¹⁴ Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *A.Ü. SBF. Dergisi*, Cilt 27, No.1, Mart 1972, ss. 146-147.

¹⁵ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Olan Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Edebiyat Fakültesi basımevi, İst. 1991, ss.289-290; Adnan Giz, "Madenlerimiz ve İptidai Maddelerin İhracını Önleyen Tedbirler", *ISOD*, s.16.

¹⁶ Kal'a, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin ...", agm., s.112.

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha sistematik düzenlemeler yapılarak sanayi teşvik ve korumaları belirli bir nizama bağlanmıştır. 1873 tarihli bir kanunla fabrika kuracak olanlara gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmıştır. 1888 tarihinde bu muafiyetler genişletilerek fabrika inşası için gerekli hammaddeler gümrük ve vergi muafiyeti kapsamına alınmıştır. 1897 tarihli düzenleme ile yeni kurulan tesisler için 10 sene süreli vergi muafiyeti hakkı getirilmiştir¹⁷.

Islah-ı Sanayi Komisyonu kurularak, küçülmeye yüz tutan sanayi dallarını koruyabilmek için işyerlerini “şirket” adı verilen kooperatifler altında toplamak üzere çalışmalar yapılmıştır¹⁸. Yurtdışında düzenlenen sanayi sergilerine katılmış, yurtiçinde de sanayi sergileri düzenlenmiştir¹⁹.

Fabrikalar için gerekli teknik adamların yetiştirilmesi maksadıyla ilk önce ıslahhaneler şeklinde ortaya çıkan teknik okullar, 1868 yılında kurulan İstanbul Sanayi Mektebinin ilk nüvesini oluşturmuştur. Bu okullar vasıtasıyla sanayi için gerekli kalifiye elemanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır²⁰.

Nihayet, II. Meşrutiyet’i takip eden yıllarda imalat sanayii alanında dağınık bir biçimde izlenmekte olan teşvik politikaları birleştirilerek tek bir mevzuat altında toplanmış, 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati olarak yürürlüğe girmiştir.

Sanayileşme hareketinin başlaması ve fabrikaların yayılmasıyla birlikte vasıflı, yarı vasıflı ve vasıfsız sanayi işgücünün temini meselesi önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Sanayi üretiminde istihdam edilecek personelin yetiştirilmesi ve eğitilmesi için değişik metotlar kullanılmış, ihtiyaç duyulan personelin vasfına ve

¹⁷ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İkinci Baskı, TTK. Yay., Ank., 1994, s.59.

¹⁸ Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", *İSOD*, sa. 33, 1968, s. 17; Adnan Giz, "1868 de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İSOD*, sa.34, 15 Aralık 1968, s.16; Önsoy, age., s.95-114.

¹⁹ Giz, “Dünya SergilerindeTürk Mamulleri”, *İSOD*, sa.26, s.11; Giz, “1863 İstanbul Sergisi”, *İSOD*, 15 Haziran 1868, sa. 28, s.24.

²⁰ Bkz. “Sanayi ve Teknik Eğitimle İlgili Okulların Kurulması” başlığı.

mevkiine göre değişik istihdam statüleri geliştirilmiş, Tanzimat'tan itibaren personel rejiminde ciddi değişiklikler yapılmıştır.

Bütün bu sanayi teşvik ve tedbirleri, Osmanlı Devleti'nin sanayileşmeye nedenli önem verdiği ortaya koymaktadır. İşte bu çalışmada birincil kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çeşitli tasniflerdeki orjinal belgelere dayanarak, sanayileşme sürecinin en önemli sacayaklarından olan sanayi işgücünün oluşturulması için Osmanlı Devleti tarafından yapılan çalışmalar incelenecek, işgücünün hangi hukuki statülerle istihdam edildiği, vasıflı veya vasıfsız işgücünün nasıl temin edildiği, bunların iş güvencelerinin nasıl sağlandığı ve nasıl bir eğitimden geçirildikleri gibi konular üzerinde durulacaktır. Böylece, Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabaları içerisinde istihdam ve vasıflı eleman problemini çözmek için attığı adımlar ve ortaya koyduğu icraatler gün ışığına çıkarılmış olacaktır.

Arşiv belgelerinin incelenmesi sonucunda, belgelerin zengin bir içeriğe sahip olduğu, devletin uyguladığı sanayileşme politikasını iyi bir şekilde yansıttığı görülmüştür. Saniyeleşme ve sanayi ile ilgili problemlerin çözümü konusu üzerinde üst düzey yönetici ve bürokratların titiz bir şekilde çalıştığı, detay sayılabilecek konular üzerinde dahi Padişah'ın görüş ve onayının alındığı ortaya çıkmıştır.

Tezin birinci bölümünde öncelikle Osmanlı sanayi sektöründe istihdama genel bir bakış yapılacaktır, sanayi, hizmet, maden ve inşaat sektöründe istihdam edilenler ele alınacaktır. Daha sonra, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin istihdam statüleri üzerinde durulacaktır, sanayide çalışanlar hukuki statülerine ve vasıflarına göre tasnif edilerek incelenecektir.

Tezin ikinci bölümünde, sanayi üretimi için gerekli iş gücünün temini meselesi ele alınacaktır, vasıflı veya vasıfsız işgücünün hangi yollarla ve metotlarla temin edildiği anlatılacaktır. Sanayi sektöründe istihdam edilenlerin iş güvenceleri tabi oldukları hukuki statüye göre tasnif edilerek incelenecektir.

Tezin üçüncü ve son bölümünde ise işgücünün eğitimi meselesi ele alınacaktır. Bu bölümde, sanayi tipi işgücü oluşturulması için kurulan okullar, iş başında eğitim, yurtdışından eğitim için muallim getirilmesi gibi konular üzerinde durulacaktır.

BÖLÜM I

OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN HUKUKİ STATÜLERİNE VE VASIFLARINA GÖRE TASNİFİ

Bu bölümde, önce Osmanlı sanayi sektöründe istihdam üzerinde genel olarak durulacak, daha sonra sanayi sektöründe çalışanlar hukuki statülerine ve vasıflarına göre tasnif edilerek incelenecektir.

I. Genel Olarak Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam

Bu başlık altında Osmanlı sanayi sektöründe istihdamın sayısal yapısı üzerinde genel olarak durulacaktır. Öncelikle fabrika, atölye ve evde çalışanlar ele alınacak, daha sonra hizmet, madencilik ve inşaat sektörlerinde çalışanlar incelenecektir.

A. Fabrika, Atölyelerde İstihdam ve Evde Çalışanlar

Sanayi sektöründe işçi sayısını takip edebileceğimiz en önemli kaynak 1913-1915 sanayi istatistikidir. Aşağıdaki tablo, 1913-1915 sanayi sayımı kapsamındaki bölgelerde ve sanayi kollarında sektörler göre işçi sayısı dağılımını ve o sektördeki istihdamın toplam istihdama oranını vermektedir²¹.

²¹ 1913 – 1915 Yılları Sanayii İstatistiki bir takım kriterler öngörmekte ve bu kriterlere uyan sanayi kuruluşlarını kapsamaktadır. Kısaca bahsedilecek olursa, istatistik bölge olarak İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarını kapsamaktadır. Bahsedilen

Tablo 1

**1913 – 1915 Yılları Sanayi İstatistiki'ne Göre Osmanlı Sanayi Sektöründe
Çalışanların Sanayi Kolları İtibariyle Dağılımı**

Grup No.	Sanayi Türü	Çalışanların Toplamı (1913)	Çalışanların Toplamı (1915)	Yüzdesi (1913)	Yüzdesi (1915)
1.	Gıda Sanayii	4.281	3.916	25.2	27.9
2.	Toprak Sanayii	980	336	5.8	2.4
3.	Deri Sanayii	930	1.270	5.5	9.0
4.	Ağaç Sanayii	705	377	4.2	2.7
5.	Dokuma Sanayii	7.765	6.763	45.7	48.1
6.	Kırtasiye Sanayii	1.897	1.267	11.2	9.0
7.	Kimya Sanayii	417	131	2.5	0.9
	Toplam	16.975	14.060	100	100

Kaynak: Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayii ..., age., s.17.

Tablodan anlaşılacağı üzere İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarında bulunan ve sanayi sayımı kriterlerine uygun olarak istatistikte yer alan sanayi tesislerinde 1913 yılında toplam 16.975 kişi, 1915 yılında ise 14.060 kişi istihdam olunmaktadır.

1915 yılı itibariyle bakıldığında sanayide istihdam edilen işgücünün %48'i dokuma işkolundadır. Bu da, sanayide istihdam edilenlerin yaklaşık yarısının dokumacılık alanında bulunduğunu, dokumacılığın sanayiın çok önemli bir kolu olduğunu göstermektedir. Dokumacılıktan sonra istihdamın en yoğun olduğu sanayi kolu gıda sanayii olup, bunun da sanayi istihdamı içerisindeki oranı %27.8'dir. Bu oranı %9'arlık oranlarla deri ve kırtasiye sanayii, %2.8'le ağaç sanayii, %0.9'la kimya sanayii takip etmektedir. Sayıma esas alınan grup içerisinde yer alan çalışanlar usta, işçi ve memurlardan ibarettir. Yalnız buradaki memur ifadesi devlet görevlisi anlamında değil katip, veznedar gibi beyaz yakalı işçiler anlamındadır²².

Sanayi sayımı kapsamında 1915 yılı itibariyle faaliyette bulunan müessese sayısının 264 olduğu ve bu müesseselerde toplam 14.060 işçi istihdam edildiği düşünüldüğünde, müessese başına düşen ortalama işçi sayısının 53 olduğu

bölgelerde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarından da ancak, 24 saatte en az 100 kental hububat öğüten değirmenler, 10'dan çok işçi çalıştıran sabun fabrikaları, muharrik güç ile birlikte en az 10 işçi çalıştıran sanayi müesseseleri ve muharrik güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran sanayi müesseseleri sanayi sayımına dahil edilmiştir.

²² Bkz. "Memur Statüsünde Çalışanlar" başlığı.

görülmektedir.

1913-1915 sanayi sayımı Osmanlı'da istihdamı açıklamak için tek başına yeterli değildir. Zira, gerek bölge itibariyle, gerekse sanayi sayımı kapsamına giren işletme büyüklüğü itibariyle kısıtlamalar söz konusudur.

Sanayi istihdamını küçük ölçekli işletmeler ve Anadolu şehirleri itibariyle incelemek için 1921 yılında Ankara hükümeti tarafından yaptırılan ve İstanbul, İzmir, Adana, Bursa şehirlerinin dışındaki Anadolu şehirlerini kapsayan Anadolu İmalat Sanayii Sayımı sonuçlarına gözatmak gerekir. Sayım sonuçları, sanayi kollarına göre Anadolu'daki sanayi müesseselerini ve bu müesseselerde çalışan işçileri göstermektedir. Sayım sonuçlarına göre bu bölgede toplam 33.058 müessese faaliyet göstermektedir. 76.216 işçi çalışmakta, işyeri başına ortalama iki çalışan düşmektedir. Bu da, Anadolu imalat sanayiinde ücret-emek ilişkisine dayanan sanayi üretiminin yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir²³.

Tablo 2
1921 Anadolu İmalat Sanayii Sayımı Sonuçlarına Göre
Anadolu'da Bulunan Sanayi Müesseseleri ve Bu
Müesseselerde Çalışan İşçiler

Sanayi Şubeleri	Müessese Adedi	Yüzdesi	İşçi Adedi	Yüzdesi	Kuruluş Başına İşçi Sayısı
Mensucat	20.057	61	35.316	46	2
Deri Sanayii	5.347	16	17.964	23.5	3
Maden Sanayii	3.273	10	8.021	10.5	2
Ağaç sanayii	2.067	6	6.007	8	3
Gıda Sanayii	1.273	4	4.493	6	4
Toprak Sanayii	704	2	3.612	5	5
Kimya Sanayii	337	1	803	1	2
Toplam	33.058	100	76.216	100	2

Kaynak: İsmail Hüsrev Tökin, age., s.24.

1913-1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre işletme başına ortalama işçi sayısı 53 iken, 1921 Anadolu İmalat Sanayii sayımı sonuçlarına göre işyeri başına ortalama işçi sayısının 2.3 olması, Anadolu'daki sanayi tesisleri hakkında bir takım ipuçları

²³ Yayya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950*, Yurt Yay., Ank., 1986, s. 95.

vermektedir. Bir kere Anadolu imalat sanayiinde, kendi başına ya da aile emeğinin yardımıyla çalışan küçük üreticilerin dışında emek-ücret ilişkisine dayanan sanayi üretiminin oldukça cılız olduğu anlaşılmaktadır²⁴. İkinci olarak, Anadolu imalat sanayii oldukça küçük ölçekli aile müesseseleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu imalat sanayiinde çalışanların %46'sının mensucat sanayiinde, %23.5'inin deri sanayiinde, %10.5'inin maden sanayiinde, %8'inin ağaç sanayiinde, %6'sının gıda sanayiinde, %5'inin toprak sanayiinde, %1'inin kimya sanayiinde çalıştığı görülmektedir. Bu oranlar 1913-1915 yılları sanayi sayımıyla kıyaslandığında her iki istatistikte de istihdamın yarıya yakınının dokuma sanayiinde yoğunlaştığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda değerlendirilen iki kaynağın dışında, Osmanlı sanayiinde çalışanların sayısal yapısı konusunda sanayi odaları, belediyeler ve diğer bazı devlet kuruluşlarının bilgilerinden yararlanarak Vedat Eldem tarafından yapılan çalışmalar önemli bilgiler içermektedir²⁵.

1913 yılı ve civarında orta ve büyük kuruluşlarda çalışanların sayısal yapısını buldukları bölgeye göre ele alan aşağıdaki tabloda çalışanların toplam sayısı 240.091 olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3
Bölgelere Göre Küçük ve Orta Büyüklükteki Sanayi Kuruluşlarında Çalışanlar

Bölgeler	Büyük Kuruluşlarda Çalışanlar	Orta Büyüklükte Kuruluşlarda Çalışanlar	Toplam
Rumelinin Yunanistan'a Terkedilen Kısmı	998	8.229	9.227
İstanbul	14.977	40.000	54.977
İzmir Bölgesi	3.874	18.040	21.914
Hüdavendigar (Bursa) vs.	4.484	11.882	16.366
Adana Bölgesi	1.362	4.200	5.562
Sair Anadolu	10.154	-	-
Suriye	-	-	13.845
Toplam	35894	121.891	240.091

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları ..., s. 208.

²⁴ Yahya Sezai Tezel, age., s.95.

²⁵ *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK. Yay., Ank., 1994.

Sanayi istihdamının yoğunlaştığı bölgeler İstanbul, İzmir, Bursa, Suriye ve Rumeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplam içerisinde İstanbul'un payı %23, İzmir bölgesinin payı %9, Bursa bölgesinin payı %7, Suriye'nin payı %6, Yunanistan tarafında kalan Rumeli'nin payı %4, Adana bölgesinin payı ise %2.5'tir. Bu sonuçlar, sanayinin ve istihdamın İstanbul, İzmir, Bursa gibi merkezlerde yoğunlaştığı tezini doğrulamaktadır.

Küçük sanatlarda çalışanların da dahil edildiği aşağıdaki tabloda çalışanların sayısı daha da artarak 408.572'ye çıkmaktadır. Bu artışın sebebi, işçilerin yanısıra bu günkü kendi başına çalışanlar grubuna dahil edebileceğimiz zanaatkarların da sayıya eklenmesidir.

Tablo 4
Osmanlı İmalat Sektöründe Çalışanların Sanayi Kolları
ve Bölgeler İtibariyle Dağılımı

Bölge	Halicilik	Dokumacılık	İpekçilik	Saraciye	Yağlar – Sabun	Sair	Yekün
İstanbul	775	4.600	1.200	3.330	500	12.500	22.905
Anadolu	59.307	54.800	7.600	9.910	12.000	131.000	274.617
Suriye	300	15.000	8.000	2.200	8.000	22.500	56.000
Cebeli Lübnan	-	4.000	1.000	500	2.500	5.000	13.000
Kudüs	50	1.100	-	400	1.500	4.500	7.500
Musul, Bağdat	1.000	7.500	-	1.500	1.000	23.500	34.500
Toplam	61.432	87.000	17.800	17.840	25.500	199.000	408.572

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları ..., s.209.

Tabloya bakıldığında, dokumacılık sektörü yine istihdamın en yoğun olduğu sanayi dalı olarak görülmekte, bölge olarak da Anadolu ön plana istihdam yoğunluğu açısından ön plana çıkmaktadır²⁶. Sanayi dalı olarak dokumacılıkta (halı, ipekçilik ve dokuma) istihdam edilenlerin toplam istihdama oranı %40.6'dır. Toplam istihdam içerisinde bölge olarak Anadolu'nun payı ise %67'dir.

Anadolu'da dokumacılık merkezleri şunlardı: Bergama'da pamuklu ve yünlü

²⁶ Bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yay., İst., 1999.

dokumacılık ön plana çıkmakta, XIX. yüzyıl sonlarına kadar hemen her evde dokuma tezgahı bulunmaktaydı²⁷. Buldan'da dokumacılık²⁸, Tokat'ta ham ipek işleme ve iplik üretimi yaygındı²⁹. Kastamonu'nun bir ilçesi olan Tosya eski bir dokumacılık merkeziydi. Manisa ve çevresi pamuklu dokumada önemli bir merkezdi ve devlet tarafından talep edilen yelken bezi burada dokunmaktaydı³⁰. Antep'te pamuklu dokuma, Adana'da dokumacılıktan ziyade pamuk üretimi ve çırçırılması yapılmaktaydı. 1870'li yıllarda Harput-Erzurum bölgesinde yaklaşık 12.000, 1890'larda Sivas ve İzmir yörelerinde yaklaşık onarbin, Suriye bölgesinde yaklaşık 20.000 tezgah bulunuyordu. Şam şehrinin 125.000'lik nüfusunun kadın ve çocuklar dahil en az 10.000'i tekstil üretimiyle ilişkiliydi. Kadınlar daha ziyade evlerde işgördüklerinden doğrudan ortada görünmemekteydi³¹. 1909'da Mısır'da 45.000 dokumacı vardı³².

Yukarıda bahsedilen dokuma merkezlerinde ev tezgahları oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı ve üreticiler genelde ev ahalisinden oluşmaktaydı. Halı dokumada üretim miktarı olarak atölye ve ev üretimi kıyaslandığında, ev üretiminin oranı %42 olarak karşımıza çıkmaktadır³³.

Ev sanayiinde çalışanların büyük çoğunluğu kadın ve kızlardan oluşmaktadır. Evde dokuma için kullanılan alet, edevat ve hammadde büyük şirketler tarafından verilmekte, çalışanlar sadece fason olarak üretim yapmaktadırlar³⁴.

²⁷ O. Bayatlı, "Bergama'da Dokumacılık", *Türk Etnografya Dergisi*, sa.2, 1957, s.53-55.

²⁸ Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, M.Ü. Teknik Eğit. Fak. Yay., İst., 1992, s.390.

²⁹ Mehmet Genç, "17-18. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sa.3, 1987, s.35-56.

³⁰ Feridun Emecen, "XVI. Asırda Manisa Kazası", *TTK. Yay.*, Ank., 1989, s.78-80.

³¹ Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yay., İst., 1998, ss.55-96

³² Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Newyork, 1982, s.152.

³³ Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik,: Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Yurt Yay., Ank., 1987, s.38.

³⁴ Ayata, age., s.33.

Özellikle XIX. yüzyıl içinde imzalanan Ticaret Sözleşmelerinden sonra, batıya açılan kısımlardaki Osmanlı zanaatkarları tezgahlarını kapamak zorunda kalmışlardır. Örneğin, İstanbul Üsküdar'da eskiden beri ikibin yediyüz elli adet kumaşçı tezgahı bulunmakta ve bu sanattan üçbin beşyüz kişi geçimini sağlamakta iken, 1838 ticaret anlaşmasından kırk yıl sonra tezgah sayısı yirmibeşe, kumaşçı esnafı da usta ve kalfa olarak kırk kişiye inmiştir. Sırmakeş esnafı, debbağlar, kemhacı esnafı ve çatma yastıkçılarda da benzer şekilde gerileme olmuştur³⁵.

B. Hizmet Sektöründe İstihdam

Osmanlı'da hizmet sektöründeki yatırımların büyük çoğunluğu yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiştir. Çoğunlukla demiryolu, liman yapımı gibi ihracat altyapısını oluşturacak alanlara yatırım yapılmıştır. Bu şekilde, Avrupa sanayi mamullerinin Osmanlı ülkesine getirilmesi, Osmanlı ülkesindeki hammaddenin Avrupa'ya taşınması kolaylaşmıştır. Demiryolu gibi yatırımlar Avrupa demir çelik sanayii için büyük bir ek talep oluşturmuş, bu sanayi kolunun uzun süre Avrupa'daki sanayileşmenin itici gücünü oluşturmasını sağlamıştır³⁶.

1911 yılında 1.000'den fazla personel çalıştıran müesseseler incelendiğinde, bunların büyük kısmının hizmetler sektöründe faaliyette bulunduğu görülmektedir.

Tablo 5
1.000'den Fazla Personel Çalıştıran Müesseseler (1911)

Kuruluşun Adı	Kuruluş Tarihi	Personel Sayısı
Tütün Rejisi	1883	13.969
Şark Demiryolları	1868	3.758
Anadolu Demiryolları	1888	2.850
Aydın Demiryolları	1856	1.607
İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu	1863	1.983
Seyr-i Sefâin İdâresi	1910	1.200
İmalat-ı Harbiye Fabrikaları	-	2.733

³⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, C.1, İstanbul, 1922, ss.750, 755, 760.

³⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ...*, age., s.53.

Ereğli Kömü Şirketi	1892	5.185
Balya-Karaaydın Madeni	1892	1.018
Yorgi ve Rumbaki Kömür Şirketi	-	1.488
Osmanlı Bankası	1863	1.216
Ziraat Bankası	1888	1.022
Hicaz Demiryolu	1903	1.628
	Toplam	39.657

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun ..., s.141.

Tabloda yer alanların dışında örneğin, Selanik'te 1908'de liman işlerinde 5.000 kadar personel çalışmaktadır. Yine Selanik'te 10.000 kadar sanayi işçisi, bir o kadar da tütün imalatında çalışan işçi mevcuttur³⁷. Başka bir kaynağa göre Selanik imalat sektöründe çalışan işçi sayısı 20.000'dir³⁸.

C. Madencilik Sektöründe İstihdam

Osmanlı tarihinin başlarından beri maden cevheri işletmeciliği, Mezraa'daki bakır yatakları işletmeciliği gibi işletmeler Anadolu'da önemli gelir getiren bir alandı³⁹. Osmanlı donanmasında buharlı gemilerin kullanılmaya başlaması, Tophane, Darphane, Tersane gibi devlet kurumları için gerekli yakıtın sağlanması⁴⁰, kurulan fabrikaların makinelerini çalıştıracak enerjinin sağlanması, yeni yeni başlayan şehirlerin elektrifikasyonu işinin yapılması için maden üretimi çok önemli bir konu haline gelmiştir. Madencilğe olan ilginin artmasıyla birlikte 1870-1908 yılları arasında maden imtiyaz ruhsatlarının sayısı 201'i bulmuştur. 1902-1908 yıllarında maden cevheri üretiminde yabancıların payı başlangıçta % 50 iken daha sonra bu oran % 75'e çıkmıştır⁴¹.

³⁷ Paul Dumond, "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayınlanmamış Kaynaklar", *Toplum ve Bilim*, sa.,3, ss.31-50.

³⁸ Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yay., İst. 1908, s.113.

³⁹ Bkz. Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul, 1931.

⁴⁰ Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası: Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar*, İst., 1934, ss. 9-15.

⁴¹ Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, Ank., 1969, s.801.

20. yüzyıl başlarında maden sanayiinde çalışanların yaklaşık 25.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Taş ocakları ve tuz üretiminde çalışanlarla beraber bu sayı 30.000'i bulmaktadır⁴². Bunların yarısı daimi maden işçisi iken, diğer yarısı bir iki ay çalışıp köyüne geri dönen geçici işçilerden oluşmaktadır⁴³.

D. İnşaat Sektöründe İstihdam

Osmanlı döneminde inşaat işçileri zorunlu çalışmaya tabi idiler. Merkezde inşaat işçilerinin kaydı tutulmakta, hangi işi kimin yapacağı belirlenmekte ve ihtiyaç olunan yere gönderilerek oradaki işler yaptırılmakta idi. İnşaat işlerinde çalışanların toplam sayısına dair kesin rakamlar bulunmamaktadır. 16. yüzyılda Anadolu'nun hemen her tarafında inşaat işleri için mevsimlik vasıfsız emek talebi mevcut olduğu tahmin edilmektedir⁴⁴. İnşaat işçileri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan demiryolu, liman, yol, kanal, fabrika yapımı gibi faaliyetlerde çalıştırılmışlardır⁴⁵.

Barkan tarafından yapılan çalışma, vasıflı işgücü gerektiren işlerin tamamının, vasıfsız işgücünün yeterli olduğu hamallık, ırgatlık gibi işlerin % 23.8'inin serbest işçiler tarafından yerine getirildiğini göstermektedir. Cami yapımının yanında kale, köprü, gemi inşası işlerinde de ücretli inşaat işçileri çalıştırılmıştır⁴⁶.

E. Genel Değerlendirme

Yukarıda değişik kriterler uygulanarak ortaya çıkan sonuçlara göre sanayi

⁴² Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yay., Ank., 1997, s.160.

⁴³ Bülent Varlık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme-Deneme", *Ekonomik Yaklaşım*, C.2, sa.1, 1981, ss.191-210.

⁴⁴ Suraiya Faroqhi (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yay.,İst., 1994, ss.343-344.

⁴⁵ Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, Ataol Yay., İst., 1992, s.68..

⁴⁶ Ömer Lütfi Barkan, "XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Ondördüncü Kitap, İst. 1963, ss.21-36.

sektöründe çalışanların sayısı 14.060 ile 2.000.000 arasında değişmektedir. 14.060 rakamı 1913-1915 sanayi sayımına göre büyük fabrikalarda çalışan işçilerin sayısını ifade etmekte, atölye ve küçük ölçekli işyerlerini kapsamamaktadır. Yine de büyük fabrikalarda çalışanların sayısını ortaya koyma açısından önem taşımaktadır. 1921 Anadolu İmalat sanayii sayımı 1913-1915 sanayi sayımını adeta tamamlar niteliktedir. Zira, sayıma katılan işletmelerin ölçeği açısından küçük ve aile işletmelerini kapsamakta, 1913-1915 sanayi sayımını bu yönüyle tamamlamaktadır. Coğrafi bölge olarak Anadolu şehirlerini kapsamakta ve 1913-1915 yılları sanayi sayımına katılmayan bölgelerdeki sanayi yapısını ortaya koymaktadır. 1921 yılı sayımına göre Anadolu imalat sanayiinde çalışanların sayısı 76.216'dır. 1913-1915 sayımı sonuçları dahil edildiğinde bu sayı 90.000 olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tevfik Çavdar'a göre Osmanlı'da işçi sayısı 50.000 ile 75.000 arasındadır⁴⁷. 1894-1895 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre nüfus içerisindeki "amele" sayısı 186.000'dir⁴⁸. Paul Dumond'un tespitine göre tahmini işçi sayısı 200.000 ile 250.000 arasındadır⁴⁹. Sanayi odaları, belediyeler ve diğer devlet kuruluşlarının bilgilerinden yararlanarak yapılan çalışmalarda bu sayı 240.091 olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir çalışmada 20. yüzyıl başlarında çalışanların sayısı 408.572 olarak görülmektedir. Rakamın bu kadar kabarık olması, küçük sanatlar dediğimiz zanaatkarların da sayıya dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Oya Baydar'a göre tarım işçileriyle birlikte bütün imparatorlukta işçi sayısı 1.0000.000'u bulmaktadır⁵⁰. Velikov'a göre işçi sayısı 2.000.000 civarındadır⁵¹. Ancak, özellikle son iki rakamın abartılı olduğu söylenmektedir⁵².

1894-1895 nüfus sayımına göre Osmanlı Devletinin genel nüfus sayısı

⁴⁷ *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yay., İst., 1974, s.129.

⁴⁸ Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s.218.

⁴⁹ Paul Dumond'dan aktaran Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yay., İst., 1998, s.51.

⁵⁰ Oya Baydar, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi I*, Infograph, Frankfurt a Main, 1982, s.63.

⁵¹ Stefan Velikov'dan aktaran Yavuz Selim Karakışla, agm., s.51.

⁵² Makal, age. , İmge Kitabevi, İst., 1997, s.162.

27.229.500'dür. İstihdam edilenlerin sayısı 14.980.600, işçi sayısı ise 186.000'dir. İşgücü olarak kabul edilebilecek 14.980.600 sayısı 186.000 olan işçi sayısı ile oranlandığında işgücü içerisinde ücretlilerin oranı ortaya çıkmaktadır ki bu da % 1.24'tür.

II- SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN TASNİFİ

Sanayi sektöründe çalışanların çalışma statülerinin belirlenmesi gerekmektedir. Zira, bu statü çalışanın tabi olduğu hukuku, haklarını ve sorumluluklarını belirlemektedir.

Diğer taraftan, çalışanları vasıflarına göre de tasnif etmek gereklidir. Böylece fabrikalarda yönetimin kimler tarafından yapıldığı, vasıflı, vasıfsız elemanların nasıl temin edildiği gibi konular inceleme altına alınabilecektir.

A- Hukuki Statülerine Göre Çalışanlar

Bu başlık altında Osmanlı sanayi sektöründe çalışanların hangi hukuki statülerde çalıştıkları incelenecektir. Çalışma statüsünün belirlenmesiyle, çalışanın tabi olduğu istihdam şartları da belirlenmiş olmaktadır. Örneğin, Tanzimat'tan sonra memurların memuriyetten azledilmeleri belli bazı şartların gerçekleşmesine bağlanarak bu şartlar gerçekleşmedikçe memurun görevinden azledilememesi esası getirildi. Sözleşmeli personel rejiminde ise, sözleşme süresinin sona ermesi çalışma ilişkisinin sona ermesi için yeterli bir sebep teşkil eder, ayrıca başka bir sebebin varlığı aranmaz.

Hukuki Statüleri bakımından çalışanları;

- Memur statüsünde (kadrolu) çalışanlar,
- Sözleşmeli (kontratolu) personel statüsünde çalışanlar ve
- İşçi (amele) statüsünde çalışanlar olarak üç gruba ayrılabilir.

Aslında sözleşmeli personel statüsüyle amele (işçi) statüsü arasında hukuki

anlamda bir fark bulunmamaktadır. Zira, Mecelle'deki tasnif ele alındığında gerek sözleşmeli personel gerekse amele iş akdiyle belirli bir işveren için çalışan işçidir. Ancak, sözleşmeli personel olarak ele alınan çalışanlar genelde vasıflı işgücünü oluşturduklarından, genellikle yurtdışından getirildiklerinden ve bunlarla yapılan iş akitleri yazılı olarak yapıldığından bu çalışmada böyle bir ayırıma gidilmiştir. İşçi statüsü altında ele alınacak işçiler ise genelde vasıfsız işçileri kapsamaktadır. Dolayısıyla sözleşmeli personel ve işçi ayırımı hukuki bir ayırım değil, pratik sonuçlara ulaşmak için kullanılan bir ayırımdır.

1. Memur Statüsünde Çalışanlar

Memur statüsünde çalışma, devlet fabrikalarında söz konusudur. Dolayısıyla özel fabrikalarda bu statüde çalışma söz konusu değildir. Memur statüsünde çalışmanın kendine has özellikleri bulunmaktadır. Tarihi süreç itibariyle bakıldığında Tanzimat'tan önceki dönemle Tanzimat sonrası dönemde memurların özlük hakları ve istihdam şartları konusunda önemli farklılıklar bulunduğu görülür.

Aşağıda, öncelikle memur kavramı açıklanacaktır. Daha sonra, tarihi süreç içerisinde memurlarla ilgili düzenlemeler ele alınacak, memurların işe alınma, işten çıkarılma, mazûliyet, emeklilik gibi özlük hakları üzerinde durulacak ve nihayetinde fabrikalarda istihdam edilen memurlar açısından konu örneklerle açıklanacaktır.

a. Memur Kavramı

Memur statüsünde çalışmayı inceleyebilmek için öncelikle “memur” kavramı açıklanmalıdır.

Lügat manası itibariyle memur; bir emir alan, bir işe tayin olunan mükellef manasına gelmektedir. Memûrîn; devlet hizmetinde bulunan kişiler, bir amirin emri

altında iş görmekle muvazzaf maaşlı kişiler anlamına gelmektedir. Memuriyet ise, maaşla gördürülen devlet işi anlamına gelmektedir⁵³.

Bu tanımlardan yola çıkarak memur kavramının, bir amirin emri altında maaş karşılığında devlete ait işleri gören görevli anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada memur kavramı, devlet memuru anlamında, devlete ait işleri gören devlet görevlileri için kullanılacaktır.

Ancak, bazı çalışmalarda “memur” kavramının, özel fabrikalarda yönetici olarak çalışanlar için kullanılan genel bir ifade olduğu da görülmektedir. Tabi ki bu şekilde kullanılan memur ifadesi, yukarıda belirttiğimiz “memur” kavramı kapsamına girmemekte, çalışmamızda ele alınan “memur statüsü”nü ifade etmemektedir. Örneğin, 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiğinde şekerlik, tahin ve bisküvi imalatı işkolunda 18 fabrikanın var olduğu, bunların tümünün özel kişilere ait olduğu ve bizzat sahipleri tarafından işletildikleri belirtilmektedir. Bu fabrikalarda çalışanlar ele alınırken, 1913 yılında işler halde bulunan 18 fabrikada 28 memur, 5 ustabaşı ve 291 işçi; 1915 yılında işler halde bulunan 13 fabrikada ise 5 memur, 1 ustabaşı ve 79 işçi çalıştığı ifade edilmektedir⁵⁴. Görüldüğü gibi, özel şahıslar tarafından işletilen bu müesseselerde çalışanların bir kısmı “memur” olarak nitelendirilmektedir. İstatistikte yer alan diğer sanayi kollarında çalışanlar tasnif edilirken de, çalışanlar yine iki grup halinde ele alınmıştır. Birinci grupta “memur”lar, ikinci grupta ise “ustabaşı ve işçiler” sayılmaktadır.

İstatistikte memur ifadesinden kimlerin kastedildiği açıklanmamakla beraber, değirmencilik sanayiinde çalışanların anlatıldığı bölümde, değirmenlerde toplam 78 memurun çalıştığı ifade edilmektedir. Daha sonra bu memurların “direktör, veznedar ve kâtip” vazifelerinde oldukları belirtilmektedir⁵⁵. Buradan da anlaşılmaktadır ki istatistikte, devlet fabrikalarında olduğu gibi, özel fabrikalarda da direktör, veznedar

⁵³ Sâmi, age., s.1261.“Memuriyet” maddesi, s.1261.

⁵⁴ Ökçün ; Osmanlı Sanayii ..., age., s.51-53.

⁵⁵ Ökçün, age., s.39.

ve katip gibi yönetici konumda bulunanlar için genel bir ifade olarak "vazifeli" anlamında "memur" ifadesi kullanılmaktadır.

b. Memur Statüsünde İstihdam Olunan Personelin Belirlenmesi

Osmanlı devletinde memur statüsünde çalışanlar dört ana kategori altında toplanabilir. Bunlar mülkî (idari) memurlar, askeri memurlar, ilmiye sınıfına mensup memurlar ve mali memurlardır. Konuyu devlet fabrikalarında istihdam olunan memurlar açısından ele aldığımızda, fabrikalarda "mülkî (idari)memurlar" ile "askerî memurlar"ın istihdam olunduğu görülmektedir.

b.a. Mülkî Devlet Memurları

Devlet fabrikalarında istihdam olunan memurlardan ilk ele alacağımız grup mülkî devlet memurlarıdır. Mülkî devlet memurları devletin her kademesindeki idari işlerle ilgilenen görevlilerdir. Fabrikalarda istihdam açısından bakıldığında, devlet fabrikalarının yöneticilerinin önemli bir kısmının mülkî memurlardan oluştuğu görülmektedir.

Mülkî memurlarla ilgili düzenlemeleri iki ayrı döneme ayırarak incelemek gerekir. Tanzimat'a kadar olan birinci dönemde, tevcihat usulü geçerliydi. Bu usulde, devlet memurları birer yıllık süre ile atanırlardı. Bir yılın tamamlanmasından sonra her memurun durumu ayrı ayrı değerlendirilerek bir yıl süre ile tekrar atanır ya da görevleri yenilenmez ve azledilirdi⁵⁶.

Bu dönemde memur ve yöneticilerin yetiştiği iki önemli kurum vardı. Bunlar Enderun mektebi ve medreselerdi. Enderun, savaş esirlerinin çocukları ve devşirmelerin eğitilerek kamu hizmetlerine hazırlandığı mektepti⁵⁷. Medreseler ise,

⁵⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK. Yay., Ank., 1984, s.150-154.

⁵⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK. Yay., Ank., 1984, s.298.

Osmanlı devletinin yoğun şekilde kullandığı sivil eğitim kurumları idi⁵⁸. Buralardan yetişenler memuriyet hizmetine alınmaktaydı.

Yine bu dönemde devlet daireleri memur yetiştiren birer mektep özelliği taşımakta idi. Memurların ve devlet ileri gelenlerinin çocukları kalemlere şakirt olarak alınarak yetiştirilmekte idi. Şakirtler ilk memuriyete girdiklerinde maaş almazlardı⁵⁹.

Tanzimat'la birlikte devlet memurlarıyla ilgili yeni düzenlemeler getirildi. Memuriyetle ilgili ikinci dönem olarak nitelendirilebilecek bu dönemde “tevcihat usulü” kaldırılarak artık memurların sebep gösterilmeksizin azledilmelerine son verildi. Her memurun görevine devam etmesi kararlaştırıldı⁶⁰. Böylece devlet memurlarına istihdam güvencesi sağlanmış oldu. Diğer taraftan, kanuni sebep gösterilmeksizin azledilen devlet memurlarına “mazûliyet maaşı” adı ile bir nevi işsizlik sigortasına benzer şekilde maaş tayin edilerek memuriyetten azl edilenlerin maaşsız kalmaları önlendi⁶¹.

Tanzimat'la birlikte yapılan yeni bir düzenleme, memur yetiştirmek üzere okulların kurulmasıdır. İlk kurulan okul, Bâbı Âlî ve Bâb-ı Mâliyenin ihtiyacı olan memurları yetiştirmek üzere kurulan Mekteb-i Maarif-i Adliyedir. Sonradan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönüşen mülkiye mektebi 1859'da İstanbul'da kuruldu. Bu okulda kâtiplere yazışma şekillerinin dışında Arapça, Farsça, riyâzî ilimler ve coğrafya gibi dersler verilmekteydi. Buradan mezun olanlar Bâbıâlf veya Bâbı Mâliyede memuriyete girmek isterlerse, imtihan olunarak memuriyete yerleştirilmekteydi⁶². Diğer taraftan, “rüştîye mektepleri” kurularak, kalemlerde işe başlayacak olan memur adaylarının bu mekteplerden mezun olma şartı getirildi.

⁵⁸ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay., İst., 1992, ss.162-163.

⁵⁹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yay., İst., 1993, s.53.

⁶⁰ Ahmet Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, C.5, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1302, ss.114-115.

⁶¹ Bkz. “Memurların İş Güvencesi” başlığı.

⁶² Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İst., 1996, s.121.

Memuriyete alınacak kişilerde ketûmiyet, iyi ahlak sahibi olma, dürüstlük, sırtutma ve arkadaşlık ettiği kişilere dikkat etme gibi özellikler aranmaktaydı⁶³.

1870’li yıllardan itibaren devlet memurlarıyla ilgili genel düzenlemeler yapılarak “mülkî devlet memurları”, “askerî devlet memurları”, “mâli devlet memurları” ve “ilmiye sınıfına mensup devlet memurları⁶⁴,” hakkında nizamname ve kanunnameler çıkarıldı⁶⁵.

Çıkarılan kanun ve nizamnâmelerde, mülkî memur statüsünde istihdam edilecek olanların vasıfları, memuriyete giriş şartları, memuriyette ilerleme şartları, memurun görevden alınması ve emekliliği gibi özlük haklarıyla ilgili düzenlemeler getirildi.

Fabrikalarda istihdam açısından konuyu incelediğimizde; özellikle fabrika yöneticilerinin mülkî memurlardan oluştuğu görülmektedir. Ancak, sanayileşmenin yeni başladığı ve Avrupa’dan sanayi ile ilgili bilgilerin Osmanlı’ya aktarılmaya

⁶³ Akyıldız, age., ss.55-56.

⁶⁴ Osmanlı ilmiye teşkilatı ile ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK. Yay., Ank., 1988.

⁶⁵ Bu konudaki nizam ve kanunlar için bkz: 1869 Tarihli Asâkir-i Berriye-i Mülükane Tekâüt Kararnamesi, *Düstur-u Askeri*, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matb., İst., 1889, ss.159-180K; 1873 tarihli Gerek Rütbeli ve Gerek Rütbesiz Olarak Rüşumiye Hizmetinde Daimi Olarak İstihdam Edilen Cemiyet-i Rüşumiye Başkanlığından Adi Bir Kolcuya Kadar Büyük ve Küçük Bütün Memur, Ketebe ve Hademenin Tekâüdüne Dair Nizamname, *Düstur*, I. Tertip, C.4, Mahmut Bey mat., İst., 1881, ss. 456-465; 1876 Tarihli Telgraf ve Posta Memurin ve Ketebe ve Hademesinden Tekâüde Şayeste Bulunanların Derece-i İstihkaklarına ve Bunların Eytam ve Eramilinin Mertebe-i ihtiyaçlarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar İle Buna Karşılık Tutulacak Mebalığın idare-i Mahsusasına ve Bu Babta Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname, *Düstur*, I. Tertip, c.3, Matbaa-i Âmire, ist., 1872, ss.554-560;1880 Tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kararnamesi, *Zeyl-i Düstur*, No.3, Mahmut Bey Matb., İst., 1883, ss.62-81; 1883 Tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kararnamesi, *Zeyl-i Düstur*, No.4, ss.9-31; 1886 Tarihli Askerî Tekâüt Sandığı Nizamnâmesi, *Düstur*, I. Tertip, C.5, Başvekalet Matb., Ank., 1937, ss.728-731;1887 Tarihli Devâir-i Askeriye’de Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekâüt Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertip, C.6, Matbaa-i Âmire, İst., 1915, ss.46-55; 1891 Tarihli Memurin-i Mülkiye Mazilin Maaşlarına Dair Kararname, *Düstur*, I. Tertip, C.6, ss.1143-1145; 1894 Tarihli Tarik-i İlmiye Tekâüt Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertip, C.6, ss.1500-1511; 1909 Tarihli Askerî Tekâüt ve İsti’fâ Kanunu, *Düstur*, II. Tertip, C.1, Matbaa-i Âmire, İst. 1910, ss.230-235; 1909 Tarihli Berrî ve Bahrî Erkan ve Ümera ve Zabitanın Tekâüdü İçin Rütbe-i Askeriyelerine Göre Tayin Olunan Sinlerini (Yaşlarını) Mübin Kanun, *Düstur*, II. Tertip, C.1, ss.324-325; 1909 Tarihli Memurin-i Mülkiye Mazuliyet Maaşları Hakkında Kanun, *Düstur*, II. Tertip, c.1, ss.634-636; 1909 Tarihli Memurin-i Mülkiye’nin Tekâüdüne Dair Kanun, *Düstur*, II. Tertip, C.1, ss.666-673.

çalışıldığı bu dönemde, devlet fabrikalarında çalıştırılmak üzere yurtdışından getirilen işçi, usta, ustabaşı ve mühendis gibi vasıflı elemanların memur statüsünde istihdam edildikleri de görülmektedir.

5 Ağustos 1797 tarihli bir belgede, Fransa elçisinin talebi ve emr-i hümâyûn ile baş muhasebeden verilen suret üzerine Fransa'dan gelen ve devlete ait memuriyet hizmetinde istihdam olunan yirmi üç amele, bir ustabaşı ve bunların tercümanına hazine-i âmireden aylık ücret bağlandığı görülmektedir.

“...Fransa Cumhûriyeti cânibinden vürûd ve el-hâletu hâzihi Hasköy'de devlet-i aliyyenin hidemât-ı me'mûresinde müstahdem yirmüç nefer müste'men 'amele ve baş ustaları Panpalon nâm Françalı ma'a bir nefer tercümanlarıyla cem'an yirmibeş nefere bâ emr-i hümâyûn baş muhâsebeden verilen bir kıt'a sûret mücebince beher mâh mu'ayyen olan dörtbin kuruş ücret-i şehriyeleriçün işbu sene-i mübâreke mâh-ı Muharrem'inin guresinden gâyetine değin mesfûrûna bir ayda icâb eden meblağ-ı mezkûr kalemden sâbıkı üzere ba'delhesâb hazîne-i âmireden i'tâ buyurulmak bâbında emr ü fermân devletli sa'âdetli Sultâmın hazretlerindir”⁶⁶.

Belçika devleti tebaasından olup Çuha Fabrika-i Hümâyûnlarında istihdam olunan ustaya, “memuriyet işlerindeki” gayretli, dürüst ve sâdık çalışmalarından dolayı, devlet-i aliyye adına bu şekilde hizmet edenlere verildiği gibi nişan verildiğine dair beratta şu ifadeler yer almaktadır:

“Belçika devleti teba'asından olup çuka fabrika-i hümâyûnlarım mesâlihinde müstahdem işbu râfi'-i tevki'-i râfi'üş-şân ı hâkânî .. dirâyet ü istikâmetden olarak umûr-u me'mûresinden ibrâz-ı müesser hayr-ı hevâhî ve gayret etmekte olduğuna ve bu makûle devlet-i aliyyem hidmetinde izhâr-ı sadâkat ve gayret edenlerin haklarında eltâf u inâyet-i şehinşâhânem mebzûl ve derkâr buyurulmka idiğine binâen mûmâ ileyhî olduğu mesmû'-ı şâhânem olduğuna mebnî hidemât-ı vâkı'asına mükâfaten ve taltîfen cânib-i seniyyül

cevânib-i mülûkânemden kendisine bir kıt'a murassa' nişân verilmiş olmağın işbu berât-ı mekârim sıhhat-i şehriyârânem dahî tasdîr ve i'tâ kılındı"⁶⁷.

Fabrika-i hümâyûnlar kalemlerinde istihdam olunan kâtipler de memur statüsünde istihdam olunmaktadırlar.

Konuyla ilgili olarak, fabrika-i hümâyûnlar ile ziraat talimhanesi ve mîrî çiftliklerin kalemlerinde istihdam olunan yedi kâtibin memuriyet işlerindeki gayretleri sebebiyle iltifata layık olduklarına dair tezkirede, Fabrika-i Hümâyûnlar Nâzırı tarafından bu konuda pusula düzenlendiği ve pusulada gösterilen kâtiplere birer nişan verilmesi için pusulanın Pâdişah'a gönderildiği belirtilmektedir.

“Fabrika-i hümâyûnlar ile zira'at ta'limhânesi ve çiftlikât-ı şâhâne umûr-u kalemiyesinde müstahdem yedi nefer ketebenin umûr-u memûrelerinde ikdâm ve gayretleri görülmekte olduğuna ve kendileri erbâbı- kâbiliyetten ve şâyân-ı atîfet bendegândan bulduklarına binâen esâmîsini mübeyyen fabrika-i hümâyûnlar nâzırı sa'âdetlü bey efendi tarafından terkîm olunup manzûr-ı meâlî mevfûr hazret-i şehriyârî buyurulmak üzere takdîm kılınan pusulada gösterildiği vechile mûmâileyhime müceddeden ve teselsüleyen bir kıt'a nisân-ı zîşân i'tâsı hakkında her ne vechile emr u fermân isâbet-i nişân cenâb-ı tâcidârî şerefsudûr buyurulur ise icâb-ı âlîsi icrâsına ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine mübâderet kılındı efendim.”⁶⁸

Ustabaşılardan bazıları da memur statüsünde istihdam edilmektedir. Tersane-i âmirede istihdam olunan ustabaşına memuriyetine mahsus olmak üzere nişan verilmesine dair aşağıdaki tezkire bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir.

“Mâliye nâzırı devletli paşa hazretlerinin manzûr-ı âlî-i cenâb-ı pâdişâhî buyurulmak üzere irsâl ... kılınan bir kıt'a takrîri müfâdından müstebân olduğu vechile Tersâne-i âmirede kâin kazgan fabrikası ustabaşısına me'mûriyetine mahsûs olmak üzere emsâli misillü bir kıt'a nişân-ı âlî i'tâsı bâ

⁶⁶ BOA., Cevdet Hâriciye, nr. 2975.

⁶⁷ BOA., Cevdet Hâriciye, nr. 7795, 27 Şubat - 8 Mart 1847 tarihli belge.

⁶⁸ BOA., İrade Dâhiliye, nr. 9933, 3 Ekim 1848 tarihli belge.

tensîb zikr olunan nişânın gönderilen resme tatbîkan Hazîne-i âmirede i‘mâl olunmak üzere tesviye-i iktizâsı devletli kapudân paşa hazretleri cânibinden bâ takrîr inhâ olundğu ifâdesiyle icâbının icrâsı istizân kılınmış olmağla muvâfık emr u irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî buyurulur ise icrâ-yı muktezâsı nâzır-ı müşârun ileyh hazretlerine havâle olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”⁶⁹.

Devlet binalarında kullanılmak üzere gerekli çininin yapımına mübaşeret etmesi için görevlendirilen Beykoz Tabak Fabrikası müdürü Ali Efendinin kendisine maaş tahsisi konusunda kaleme aldığı istidasına binaen 10 Şubat 1858 tarihinde cevaben verilen ilmuhaberde, fabrika müdürü hakkında "Beykoz fabrikası memuru Ali Efendi" ifadesi kullanılmaktadır.

“Ebniye-i aliyye için i‘mâli mektezâ-yı irâde-i seniyye-i hazret-i şâhânedan olan çinilerin i‘mâline mübaşeret olunduğu târihten itibâren Beykoz fabrikası memuru Ali Efendi’ye ikibin beşyüz kuruş ma‘aş tahsisi hususuna dâir mâliye nezâreti celîlesinin bir kıt‘a tezkiresi melfûf u müzekkere ile beraber manzûr u âlî buyurulmak için arz ve takdim kılınmış olmağla ma‘aş-ı mezkûrun çinilerin hitâm-ı i‘mâline kadar verilmek üzere muvakkaten tahsîsi hususunun nezâret-i müşârunileyhâya havâlesi hakkında her ne vechile emr-ü fermân-ı hazret-i pâdişâhî müteallik ve şerefsünû‘ buyurulur ise ona göre hakeket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim”⁷⁰.

15 Eylül 1873’te çıkarılan “Gerek Rütbeli ve Gerek Rütbesiz OlaraĀk Rüsûmiye Hizmetinde Daimi Olarak İstihdam Edilen Cemiyet-i Rüsûmiye Başkanlığından Adi Bir Kolcuya Kadar Büyük ve Küçük Bütün Memur, Ketebe ve Hademenin Tekaüdüne Dair Nizamname”⁷¹ ile, devletin maliye ile ilgili kurumlarında çalışan memur, katip ve hademelerin emeklilik hakları düzenlenmiştir.

⁶⁹ BOA., İrâde Dâhiliye , Nr. 9019, 28 Temmuz 1848 tarihli belge.

⁷⁰ BOA., İrade Dâhiliye , nr. 28164.

⁷¹ *Düstur*, I. Tertip, c.4, Mahmut Bey matb., İst., 1299 (1881), ss. 456-465.

Nizamnamede, memuriyetle ilgili Tanzimat öncesi memuriyet sisteminin izleri görülmektedir. Zira, tekaüt (emeklilik) hakkından yararlanabilecek olan personel sayılırken “daimi olarak istihdam edilen ... memur, kâtip ve hademeler” ifadesi kullanılmaktadır.

8 Eylül 1881 tarihli “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kararnamesi”⁷² ile devletin idari kadrolarında istihdam olunanlar biraz daha ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. İlmiye sınıfı, deniz ve kara askeri personeli ve zaptiye memurları, sivil memurların dışında tutulmuştur (m.19). Buna göre sivil devlet memurları şunlardan oluşmaktaydı:

a- Memurîn-i Mülkiye: Mülkî (idari) memurlar,

b- Kâtipler: Kâtipler, kalemlerde istihdam olunan memurlardır. Kararnamede belirtildiğine göre, Bâb-ı âlî kalemi üç sınıfa, Nezâretler kalemi iki veya üç sınıfa vilayet kalemleri ise iki sınıfa bölünecek ve her sınıfta yeteri kadar kâtip istihdam olunacaktır. Kâtipler, İdâdiye-i Mülkiye okulu mezuniyet belgesine sahip olacaklar veya bu derece bilgiyi haiz olduklarını yapılacak imtihanda ispat edeceklerdir. (m. 14, 21)

c- Valiler, Mutasarrıflar ve Kaymakamlar (m. 15):

d- Müstahdemler: Kararnamede müstahdemlerin tarifi yapılmamış fakat, örnek olarak bazılarının isimleri sayılmıştır. Buna göre müstahdem olarak çalışanların bazıları şunlardır: Kavvaslar, muhakeme çavuşları, gümrük kolcu ve dedebanları (m.19, 21).

Yapılan bu tasniften çıkan sonuç şudur: Üst düzey memurlar vali, mutasarrıf ve kaymakamlardan oluşmaktadır. Memurlar içerisinde en önemli grubu mülkî memurlar oluşturmaktadır. Kâtipler kalemlerde görevli memurlardır. “Müstahdem” olarak isimlendirilen memurlar da yardımcı memuriyet hizmetlerinde istihdam olunmaktadırlar.

⁷² *Zeyl-i Düstur*, nr. 3, Mahmut Bey matb., İst., 1300 (1882), ss.62-81.

1881 tarihli “Memurîn-i Mülkiye Tekâüt Kararnâmesi”ne göre, devlet memuru olabilmek için şu şartları taşımak gerekir (m.1):

- a- Osmanlı tebaasından olmak,
- b- Yirmi yaşını tamamlamış olmak,
- c- İyi ahlak sahibi olmak,
- d- Bulunacağı memuriyete ilişkin bilgileri haiz olduğunu eğitim gördüğü kurum diplomasıyla veya bilirkişilerden kurulu encümen huzurunda yapılan imtihanında ispatlamak.Bu şartları taşıyanlar memuriyet hizmetine alınabilirler ve memuriyet maaşı alabilirler. Ayrıca, on altı yaşını bitirmiş olanlar sonradan memuriyete geçmek üzere kalemlerde maaşsız olarak istihdam edilebilirler. Maaşsız olarak istihdam edilen bu kişilere, bugünkü anlamda “stajyer” karşılığı olmak üzere “şakirt” denilmektedir⁷³.

Bu şartları taşıyanlar memuriyet hizmetine alınabilirler ve memuriyet maaşı alabilirler. Ayrıca, on altı yaşını bitirmiş olanlar sonradan memuriyete geçmek üzere kalemlerde maaşsız olarak istihdam edilebilirler. Maaşsız olarak istihdam edilen bu kişilere, bugünkü anlamda “stajyer” karşılığı olmak üzere “şakirt” denilmektedir⁷³.

Yine bir istina olarak, özel bilgi gerektiren işlerde ecnebiler irâde-i şâhâne ile devlet memuriyetine alınabilirler. 14 Temmuz 1880'de Almanya ile yapılan bir sözleşme ile Osmanlı devleti, Alman asker ve sivil uzmanlardan oluşan bir grubu Osmanlı üniforması ve rütbesi taşıyacak şekilde memuriyet kadrosuna almıştır. Bu kişiler üç yıl süre ile istihdam edilecek, iki tarafın anlaşmasıyla bu süre üç yıl daha uzatılabilecekti. İş kazası geçirene veya sözleşmesi bitmeden görevden çıkarılana tazminat ödenmesi kararlaştırılmıştı⁷⁴.

⁷³ Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, “Şakirt” maddesi, M.E.B. Basımevi, İst., 1983, c. III, ss. 305-306.

⁷³ Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, “Şakirt” maddesi, M.E.B. Basımevi, İst., 1983, c. III, ss. 305-306.

⁷⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İst., 1983, ss.59-60.

Bir sene hapis veya ona muadil veya daha fazla bir ceza ile mahkum olanlar devlet memuriyetine alınamazlar.

Bütün bu hukuki düzenlemeler ışığında devlet fabrikalarında memur istihdamı konusunda şunlar söylenebilir: Fabrika yöneticilerinin bir kısmı devlet memuru statüsünde istihdam olunmaktadır. Fabrikalarda usta, ustabaşı, mühendis ve özel bilgiye sahip işçi gibi vasıflı işgücü de memur statüsünde istihdam olunabilmektedir. Hatta vasıflı eleman yurtdışından getirilmiş yabancı uyruklu bir kişi olsa bile, memur statüsünde istihdam olunabilmektedir. Zira, Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi'nin 1. Maddesinde memurun Osmanlı tebaasından olması şartı mevcut iken, 2. maddede buna bir istisna getirilmiş ve “malumat-ı hususiye erbabından olan ecnebiyenin ledelhâce irâde-i şâhâne ile hizmet-i devlete kabulü câiz olur” denilerek özel bilgi gerektiren işlerde yabancıların ihtiyaca binaen memur statüsünde istihdam olunmalarına izin verilmiştir.

b.b. Askeri Devlet Memurları

Özellikle askeri malzeme üretimine yönelik fabrikalarda askeri memurların yönetici olarak görev yaptıkları görülmektedir. Fabrikaların kuruluş dönemlerinden itibaren başlayan bu uygulama, 1870'li yıllardan itibaren Askeri memurlarla ilgili düzenlemeler yapılmasından sonra da devam etmiştir.

11 Mayıs 1858 tarihinde Dârüşşûra-yı askeriyede alınan karara göre yazılan tezkireden, İzmit çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda müdür olarak istihdam olunan Fazıl Beyin miralay rütbesinde asker olduğu anlaşılmaktadır.

“İzmit'te kâin çuka fabrika-i hümâyûnunda bulunan zenciler oranın havasıyla imtizâc edememeleri vechiyle günâgün telef olmakda ve beyhûde bir takım mesârıfât dahî vukû' bulmakda olduğundan bunların istid'âları vechile cânib-i Hicaz'a irsâli husûsuna dâir fabrika-i mezkûr müdürü miralay izzetli Fâzıl Beğ bendelerinin tevârüd eden tahrîrâtı Dârüş-şûrâ-yı askeriyeye ledel havâle...”⁷⁵.

⁷⁵ BOA., İrade Dâhiliye , nr. 26665, 11 Mayıs 1858 tarihli belge.

Yine fabrikada askeri memur statüsünde müdür istihdamıyla ilgili bir belgede, İslimye Fabrika-i Hümâyûnu müdürü sağkolağası⁷⁶ Halit efendinin bu rütbedeki süreyi doldurduğu, memuriyet işlerinde iyi hizmet ettiği ve rütbesinin artırılmasının şevkini ve gayretini artıracacağı belirtilerek, bu kişinin rütbesinin piyade yenibaşılığına terfii Bâb-ı âliye sunulmaktadır.

“İslimye fabrika-i hümâyûnu müdürü sağkolağası Halit Efendi me'mur olduğu günden bugüne kadar umûr-u me'muresini hüsn-ü îfâ etmekde olduğu misillü bulunduğu rütbede dahî müddeti istihkâkını ikmâl itmiş ve geçenlerde anbâr memurlarıyla fabrika-i nizâmiye eylemiş bulunan zâbitânın sâye-i lütufvâye-i cenâb-ı mülûkânede emr u taltifleri lâzımeden ve umûr-u memûrelerinde bir kat daha tezâyüd-ü şevk ve gayretlerini müceb olacağı(na) ... binâen mûmâ ileyhın hizmet-i vâkı'asını takrîren uhdesine piyâde yenibaşılığı rütbesi tevcihi tasvib kılınmış olmağla muvâfik irâde-i aliyye-i ser'askerîleri buyurulur ise icrâ-yı icâbı zımmında keyfiyetin bâb-ı âliye arz ve iş'âr buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i menlehü'l - emrindir”⁷⁷.

1864 yılında İzmit (Çuha) Fabrika-i Hümâyûnu müdürünün askerî memur olduğu görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Sadaret tarafından Pâdişah'a sunulan 21 Şubat 1864 tarihli tezkirede, İzmit (Çuha) Fabrika-i Hümâyûnu müdürü kolağası Şevki Efendinin İzmit'te kiracı olarak oturduğu evin eşyalarıyla birlikte yanması sebebiyle, bazı emsallerde olduğu gibi kendisine iki bin beş yüz kuruş atıyye-i seniyye verilmesinin münasip olduğu, bu konuda Pâdişah tarafından nasıl emir buyurulur ise ona göre hareket olunacağı belirtilmektedir.

“İzmit (çuka) fabrika-i hümâyûnu müdürü kolağası Şevki efendinin İzmir'de müsteciren sâkin olduğu hâne muhterik olarak giriftâr-ı müzâyaka-i şedîde olduğundan habisle Bedrî Hüseyin Efendi tarafından vukû bulan istid'âyâ dâir devletli kâimmakâm paşa hazretlerinin tezkiresi melfûfuyula berâber arz ve takdîm kılındı. Sûret-i iş'âra nazaran hâne-i mezkûrun eşyâ-yı

⁷⁶ Osmanlı ordusunda yüzbaşılıkla binbaşılık arasında bir rütbe. Sertoğlu, age., s. 189.

⁷⁷ BOA., İrade Dâhiliye , nr. 42065, 30 Kasım 1869 tarihli belge.

mevcûdesiyle muhterik ve bu cihetle efendi-i mûmâ ileyhin müsâb olduğu anlaşılmasıyla şerîfe-i atifet ve merhamet-i seniyye görüldüğüne binâen ba'zı emsâli misillü kendisine ikibin beşyüz kuruş atıyye-i seniyye i'tâsı münâsip gibi mütâla'a olunmuş is de yine her ne vechile emr u irâde-i merâhim âde-i cenâb-ı şehinşâhî müte'allik ve şerefsudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim"⁷⁸

1871 tarihinde de İzmit Çuha fabrika-i Hümâyûnu müdürünün binbaşı rütbesinde bir asker olduğu anlaşılmaktadır. 4 Haziran 1871 tarihinde Sadaret tarafından Pâdişah'a hitaben yazılan tezkirede, İzmit (Çuha) Fabrika-i Hümâyûnu müdürü binbaşı Mehmet Rıfat Efendiye, iyi hizmetlerinden dolayı nişan verilmesi konusunda Pâdişah tarafından nasıl emir verilirse o şekilde hareket edileceği ifade edilmektedir.

“... İzmit fabrika-i hümâyûnu müdürü Binbaşı Mehmet Rıfat Efendiye, meşhûd olan hüsn-ü hizmetine mükâfaten dördüncü rütbeden bir kıt'a mecidî nişân-ı zîşânı i'tâsı husûsuna dâir tezkire-i behiyye-i seraskerî leffen arz ve takdîm olmağla ol bâbda her ne vechile emr u fermân-ı cenâbı şehriyârî şerefsün' buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim”⁷⁹.

Yukarıdaki İzmit çuha fabrikası ve İslimye fabrikası örneklerinde görüldüğü gibi, müdür olarak istihdam edilen kişiler değişik rütbelerdeki askerî memurlardan oluşmaktadır.1870'li yıllardan itibaren askerî devlet personeli ile ilgili olarak, askeri şahısların özlük haklarını, emekliliklerini düzenleyen nizamname ve kanunlar çıkarılmıştır. Bu nizamname ve kanunlardan kimlerin faydalanacağı belirlenmiş, bu arada askerî devlet memurları da sayılmıştır.

⁷⁸ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 35561, 21 Şubat 1864 tarihli belge.

⁷⁹ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 44035, 4 Haziran 1871 tarihli vesika.

1870’li yıllardan itibaren askerî devlet personeli ile ilgili olarak, askeri şahısların özlük haklarını, emekliliklerini düzenleyen nizamname ve kanunlar çıkarılmıştır. Bu nizamname ve kanunlardan kimlerin faydalanacağı belirlenmiş, bu arada askerî devlet memurları da sayılmıştır.

1909 tarihinde çıkarılan Askerî Tekâüt ve İstifa Kanunu’nda⁸⁰ kanundan yararlanacak olan askeri devlet memurları şu şekilde gruplandırılmaktadır:

a- Müşirden⁸¹ Mülazım-ı saniye⁸² kadar berri ve bahri bilcümle Erkân⁸³ ve Ümerâ ve Zâbitân,

b- Memurin ve ketebe-i aklam-ı askeriye (askeri memurlar ve kâtipler),

c- Sair mensubin-i cüdiye (sair askeriye mensupları).

2. Sözleşmeli Personel Statüsünde Çalışanlar

Fabrikalarda memur statüsünde çalışanların yanında, sözleşmeli personel olarak vasıflı elemanların istihdam edildiği görülmektedir. Sanayileşmenin ilk yıllarından itibaren fabrikalarda teknisyen ve usta olarak bir çok ecnebi sözleşmeyle istihdam edilmiştir⁸⁴. Gerek devlet fabrikalarında ve gerekse özel fabrikalarda bu statüde çalışma söz konusudur.

a. Sözleşmeli Personel Kavramı

⁸⁰ *Düstur*, II. Tertip, c. 1, ss. 694-716.

⁸¹ Askerlik rütbelerinin en yükseğine verilen addır. Mülkiyeden Vezirlik rütbesine eşittir. Pakalın, age., “Müşir” maddesi, C.2, s.636.

⁸² Askerlik teşkilatında zabıtlığın ilk derecesi yerinde kullanılır bir tabirdir. Terfi edince “mülâzım-i evvel”, bir daha terfi edince yüzbaşı olunurdu. Pakalın, age. “Mülâzım-ı Sâni” maddesi, s. 612.

⁸³ Miralaydan yukarı rütbeyi haiz olanlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Mülâzım ile yüzbaşıya “zâbitân”, binbaşı, kaymakam, miralaya “ümera”, mirliva, ferik, birinci ferik müşir’e de “erkân” denirdi. Pakalın, age., “Erkân” maddesi, s.544.

⁸⁴ Lütfi Erişçi, *Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi*, Kutulmuş Basımevi, İst., 1951, s.3.

Belgelerde “kontratolu” olarak tarif edilen bu tür personel, aslında hukuken aşağıda incelenecek olan "işçi" statüsünde istihdam olunmaktadırlar. Sözleşmeli personel, fabrikalarda çalışan vasıflı elemanlardan oluştuğundan, yurtdışından getirilen tecrübeli usta ve mühendislerden oluştuğundan ve kendileriyle yazılı sözleşme yapılarak istihdam olunduğlarından, vasıfsız işçi istihdamından ayırmak üzere bu çalışmada “sözleşmeli personel” ve "işçi" statüleri ayrı başlıklar altında ele alınmaktadır.

Fabrikalarda özellikle vasıf gerektiren işlerde çalıştırılacak yeterli eleman bulunamadığından, bu elemanlar gazete ilanları vesair yollarla araştırılarak gerek yurt içinden , gerekse yurt dışından temin edilmektedir.

Tanzimat’tan sonra tevcihat usulü kaldırıldığından, bu personelin memur olarak istihdamı uygun değildi. Çünkü memurlar artık belirli bir süre ile sınırlı olarak atanmamakta, memuriyetten azledilmeleri de belli bazı şartlara bağlanmaktaydı. Ancak, sözleşmeli personel ihtiyaca binaen ve ihtiyaç süresince istihdam olunmakta, zamanla fabrikanın kendi elemanları yetiştikçe bu kişilere yol verilmektedir.

Diğer taraftan, bu kişiler vasıflı elemanlar olduklarından, alelade bir işçiden farklı şartlarda istihdam olunmaları gerekiyordu. Zira, bu kişilerle yapılan sözleşmelerde ücretler vasıfsız işçilerin ücretlerinden oldukça yüksekti. İstihdam güvencesi açısından da vasıfsız işçilerle sözleşmeli personel arasında fark vardı. Vasıfsız işçilerin işten çıkarılmaları daha kolaydı. Oysa sözleşmeli personelin istihdam olunacağı süre sözleşme ile belirlenmekteydi. Bu süre içerisinde sözleşme feshedilirse istihdam olunan kişi sözleşmede belirtilen süreye ve şartlara uyulmadığı için tazminat istemektedir.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, sözleşmeli personel statüsünün dikkati çeken en önemli özellikleri şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

a- Bu statüde istihdam edilenler mühendis, ustabaşı, usta, vasıflı işçi gibi vasıf gerektiren işlerde istihdam olunmaktadırlar.

b- Bunların çoğunluğu yurtdışından getirilen veya eğitim için yurtdışına gönderilip geri gelen kişilerden oluşmaktadır.

c- Bu şekilde istihdam olunan personelle sözleşme (kontrato) yapılmaktadır.

b. İstihdam Olunacak Personelin Belirlenmesi

Öncelikle, hangi ihtiyaca binaen hangi vasıflarda eleman alınacağı belirlenmektedir. Bu da bir kaç aşamada gerçekleşmektedir.

- Fabrikada yapılacak iş, bu iş için ihtiyaç duyulan elemanın vasıfları ve istihdam şartları “tarifname” düzenlenerek belirlenmektedir.

- Bu tarifnameye uygun olarak eleman bulunması için Dışişleri Nezâreti’ne emir gönderilmektedir.

- Dışişleri Nezâreti yabancı ülkelerdeki sefâretlerle temasa geçerek gazete ilanı vesair yollarla istihdam olunacak elemanı araştırmaktadır.

- Sefâretler, bulunan kişi ile görüşmekte, bu kişinin ileri sürdüğü şartları merkeze bildirmektedir.

- Bunun üzerine gerekli görülürse fabrika müdürünün görüşü alınmaktadır.

- Şartlar üzerinde taraflar arasında anlaşma sağlanırsa Sadâret, kontrato yapılmasına izin verilmesi için dosyayı Pâdişah’a göndermektedir. Pâdişah da, olurlu vererek kontratoyu yapacak olan sefârete gönderilmek üzere dosyayı Sadârete iade etmektedir.

- Sefâret, kontratoyu tanzim ederek bu kişiyi istenilen yere göndermektedir.

İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu’yla ilgili 1855 tarihli belgeler, konuyu açıklamak için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre, İzmit Fabrika-i Hümâyûnu’nda üretilen çuhaların ipliklerini tesviye etmek ve boyamak üzere bir usta gerekmektedir. Bunun için, çuha üretiminde ileri olan İngiltere’den usta getirilmesi düşünülmektedir. Fabrika, ihtiyaç duyulan ustanın özelliklerini, yapılacak işi ve istihdam şartlarını belirleyerek bir tarifname düzenlemiştir. Bu tarifnameye uygun şekilde eleman bulunup İstanbul’a gönderilmesi için Dışişleri Nezâreti’ne hitaben emirnâme düzenlenmiştir. Londra sefiri Kostaki ile temasa

geçilmiş, gazete ilanı ve diğer yollarla araştırma yapılarak İngiltere’de çuha fabrikasında çalışan ustalardan birisi belirlenmiştir. Londra Sefâreti ustayla görüşme yapmış, ustanın şartlarını merkeze bildirmiştir. Fabrika ustayı bir yıl süre istihdam etmek istemiş fakat, usta üç seneden az müddetle bu işe girmeyeceğini bildirmiştir.

“Zât-ı şevket sıhhat-i hazret-i şehinşâhî için İzmit fabrika-i hümâyûnunda i‘mâl olunmakta olan çukaların ipliklerini tesviye etmek ve boyamak üzere bir nefer boyacı ustasının Londra’dan celbine lüzûm görünüp bu bâbda tanzîm olunan ta‘rifnâmede mûnderic şerâyita rabtıyla Dersa‘âdet’e irsâl olunması 19 Ocak 1855 târihiyle mukaddem mu‘allâ-yı nezâret-i celîle-i hâriciyeden emr ü fermân buyurulmuş olduğundan keyfiyet gazeteler vâsıtasıyla i‘lân olunarak vesâir taraflardan dahi araştırılarak İngiltere’de meşhûr çuka fabrikası ustalarından birisi tedârik birle zikr olunan ta‘rifnâme ahkâmı ifâde olundukta cümlesini kabûl etmiş ise de yalnız bir sene için Deraliyyeye gitmesine râzî olmayıp beş sene müddetle azîmet etmek istediğini ve boyacılık san‘atının kâffesini elyevm fabrika-i hümâyûnda bulunan boyacı ustalarına ta‘lîm edeceğini beyân etmiş ...”⁸⁵.

Bunun üzerine durum Dârü’ş-şûrâ yı askeriye bildirilip fabrika müdürü çağırılarak görüşü alınmıştır. Fabrika müdürü, üretilecek çuhaları boyamak için bir boyacı ustasının lüzümlü olduğunu ve bulunan ustanın da bilgili olduğunu ifade ederek üç sene müddetle bu kişiyle “kontrato” yapılmasının uygun olduğunu belirtmiştir.

“ Mefâd-ı emr ve iş‘âr-ı âlî-i âsafâneleri karîn-i itlâ‘-ı âcizî olarak keyfiyyet Dâr-ı şûrâ-yı askerîye havâle ile fabrika-i mezkûr direktörü celb ve sûret-i iş‘âr beyân olundukta zât-ı me‘âlî sıhhat-ı hazret-i mülûkâne için i‘mâl olunacak çukaları boyamak için bir nefer boyacı ustasının lüzûmu olduğunu ifâde etmiş ve üç sene müddetle bu tarafa gelmeğe tâlip ve râzı olan boyacının dahi ma‘lûmâtlı olduğu siyâk-ı inhâdan anlaşılmiş olmasıyla bunun kontratoya rabtıyla bu tarafa irsâli zımmında sefir-i mûmâileyhe emirnâme-i âlî tastîri tezekkür olunarak melfûf cevâbnâme yine leffen

pişgâh-ı vâlâ-yı hidivîlerine i‘âde vü takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü’l emrindir”⁸⁶.

Bütün şartlar üzerinde anlaşma sağlanması üzerine Sadâret tarafından Pâdişah’a bir tezkire yazılmıştır. Tezkirede, Londra Sefâreti’nin bu kişiyle üç sene müddetle ve belirtilen ücret ve harcırah miktarları üzerinden “kontrato” düzenlenmesi için izin istenmiş, verilecek cevaba göre hareket edileceği bildirilmiştir.

“İzmit’te kâin çuka fabrika-i hümâyûnu için Londra’dan istenilen boyacı ustasına dâir makâm-ı vâlâ-yı seraskerî ile vukubulan muhâbereyi şâmil tezkire Londra sefâretinin ol bâbda olan şukkasıyla berâber manzûr-u âlî buyurulmak için arz u takdîm kılındı Tezkire-i mezkûre hâmişinde gösterildiği vechile üç sene müddetle bu tarafa gelmeğe tâlip ve râzı olan boyacı ustasının ol müddet ve mukaddem gönderilen taahhütnamede mastur olan senevî ikiyüzelli lira maaş ve azîmet ve avdet harcırahı olarak kırk lira i‘tâsı kavli ile kontratoya rapt olunup bu tarafa i‘zâmı hususunun sefâret-i mûmâileyhâya cevâben iş‘ârı hakkında her ne vechile emr ü fermân isâbet-i ünvan-ı hazret-i pâdişâhî mûte‘allik ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”⁸⁷.

Pâdişah da olurunı verip, dosyayı Londra Sefâreti’ne gönderilmek üzere Sadâret makamına iade etmiştir.

“Hâme-pîrâ-yı tekrîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret penâhileriyle mezkûr tezkire ve şukka manzûr-ı şevket mevfûr-u hazret-i şehinşâhî buyurulmuş ve husûs-u mezkûrun istîzânı sâmi-i âsafâneleri vechile sefâret-i mûmâ ileyhâya cevâben iş‘ârı mûte‘allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-u cenâb-ı şehriyârî muktezâ-yı münîfinden olarak sâlifü’l-

⁸⁵ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100 Ek.1, Londra sefirinin 6 Nisan 1855 tarihli cevabı.

⁸⁶ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100 Ek.3, 26 Mayıs 1855 tarihli yazışma.

⁸⁷ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100 Ek.4, Sadâret tarafından Pâdişah’a gönderilen 21 Temmuz 1855 tarihli tezkire.

beyân tezkire ve şukka yine sabv-ı âlî-i âsafilerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir”⁸⁸.

Konuyla ilgili diğer bir örnek, Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu’nda çalıştırılmak üzere Paris’ten kontürmetr denilen bir işçi ve iki kağıt dökücüsünün getirilmesidir.

Fabrikanın kuruluşuyla ilgilenen Mıgırdıç isimli mühendis, fabrika ihtiyaçlarını bildiren bir arzuhal kaleme almıştır. Bu arzuhalde, fabrika için gerekli olan malzemelerin listesinin yanında kağıt fabrikasında çalıştırılmak üzere getirilmesi gereken işçiler de yer almaktadır. Dâhiliye Nezâreti’ne yazılan bu dilekçede, kontürmet denilen bir işçi ile kağıt dökmek için iki işçi amelesinin Paris elçiliği marifetiyle bir - bir buçuk yıl istihdam olunmak üzere kontratoya rapt olunarak getirilmesi talep edilmektedir.

“... Paris’ten celbi lazım gelen
Kağıtların arasına konulup sıkıştırmak için çuka: 500 metre
Kağıt cilası için zingo(?) ta‘bîr olunur tabakalar: 300 adet
Sülfî ve sodal kalemi: 10 kıyye
Kontürmetr ta‘bîr olunur bir nefer işçi ile kağıt dökmek için iki işçi amelesi.
Paris sefâreti ma‘rifetiyle bir birbuçuk sene istihdâm olunmak üzere
kontratoya rapt olunarak celp olunması ...”⁸⁹.

Dâhiliye Nezâreti dilekçeyi Mâliye Nezâreti’ne göndermiştir. Mâliye Nezâreti mühendis Mıgırdıç’ı çağırıp konu hakkında bilgi almıştır. Mıgırdıç, kontürmetr ve kağıt dökücülerinin fabrika için gerekli olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Mâliye Nezâreti Sadâret’e bir tezkire yazmıştır. Tezkirede, gerekli görülen kontürmetr ve dökücülerin tedarik edilip kontorotoya bağlanarak gönderilmeleri hususunda Sadâret’ten emir buyurulursa, (Paris) Sefâreti’ne emir yazılması ve maaş hakkında kalem işlemlerinin yapılabilmesi için durumun kendilerine bildirilmesi talep edilmiştir.

⁸⁸ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100 Ek.4, 22 Temmuz 1855 tarihli Pâdişah cevabı.

⁸⁹ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Ek.2.

“... merkûm Mıgırdıç celp ile isticvâb olundukda ... köntürmetr ta‘bîr olunur bir nefer işçi ve iki nefer kağıt dökücüsünün Paris’ten getirilmesi lâzım geleceğini merkûm ta‘rif ve enbâ ve mezkûr fabrikanın inşasına mübâşeret olduğu vakit kendisine ma‘aş verileceği savb-ı kemterîden beyân olunması üzerine ... muktezî görünen kontürmetr ve dökücülerin dahî tedârik ve kontratoya rapt olunarak irsâli husûsunun Paris sefâret-i seniyyesine iş‘âr buyurulması ... menût-u rey-i sâmi-i hidvîleri bulunmuş olmağla suver-i ma‘rûza muvâfık irâde-i aliyye-i sadâret-penâhîleri buyurulur ise sefâret-i müşârun ileyhâ cânibine iktizâ eden emirnâme-i sâmi-i âsafânelerinin tastîriyle ... keyfiyetin taraf-ı âcizâneme havâlesi bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”⁹⁰.

Tezkireyi alan Sadaret, Pâdişah’a tezkire yazarak, kontürmetr denilen bir işçi ve iki kağıt dökücüsünün Paris’ten celbi için Paris Sefâreti’ne yazı yazılması konusunda nasıl emir verilirse ona göre hareket olunacağını bildirmiştir.

“... muktezî görünen bir nefer işçi ile iki nefer dökücünün tedârik ve kontrotoya rabt olunarak irsâli husûsunun Paris sefâret-i seniyyesine iş‘ârı ... nezâret-i müşârun ileyhânın cevâblarında gösterilmiş idiğinden bu bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre iktizâsı icrâ olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”⁹¹.

Pâdişah tarafından tezkire görülmüş, tezkirede belirtilen □hususla izin verilmiş ve durumun (Paris) Sefâreti’ne yazılması konusunda irade-i seniyye verilerek, dosya gereğinin icrası için Sadâret’e iade olunmuştur.

“Resîde-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma‘rûza manzûr-i âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûs-u mezkûrun ber müceb-i istizân sefâret-i müşârun ileyhâya iş‘ârı ... emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-

⁹⁰ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Mâliye Nezâreti’nin Sadarete gönderdiği 2 Eylül 1861 tarihli tezkire.

⁹¹ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Sadaret tarafından Padişaha gönderilen 13 Ekim 1861 tarihli tezkire.

ı sâmi-i âsafilerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr-u fermân hazret-i veliyyül erindir”⁹².

c. Sözleşmenin Muhtevası

Sözleşme, çalışanın ve istihdam edenin imzasıyla yürürlüğe girmektedir. Bu da memur statüsünde çalışma ile sözleşmeli personel statüsünde çalışma arasındaki önemli farklardan biridir. Sözleşmede çalışanın yapacağı iş, istihdam edileceği süre, alacağı ücret ve harcırahlar belirlenmektedir.

c.a. Sözleşmenin Süresi

Sözleşmeli personel statüsünde istihdam olunacak kişi ile yapılan sözleşmede, istihdam süresi yer almaktadır. Taraflar süre ile bağlıdır. Bu süre içerisinde fabrika ve istihdam edilen kişi sözleşmede belirtilen yükümlülüklerini yerine getirmek mecburiyetindedir. Sürenin sona ermesiyle taraflar serbest kalmakta, sözleşme yenilenebilmekte veya çalışma ilişkisi sona ermektedir. Sözleşmedeki süre, belirli süre veya belirsiz süre olarak hükme bağlanmaktadır.

c.a.a. Belirli Süreli Sözleşmeler

Bu tür sözleşmelerde, personelin ne kadar süre ile istihdam olunacağına dair hüküm bulunmaktadır. Örneğin, sözleşmenin süresi bir yıl, üç yıl veya beş yıl olarak belirlenmektedir. Süre tespit edilirken, fabrika müdürünün görüşü alınarak fabrikanın ihtiyacı belirlenmektedir.

Dârü's-şûrâ yı askerî, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda boyama işinde istihdam olunacak ustanın istihdam süresi ile ilgili olarak fabrika direktörünü çağırarak görüşünü almıştır. Fabrika direktörü, boyacı ustasının fabrika için gerekli olduğunu ve üç sene müddetle fabrikaya gelmeye talip ve razı olan boyacı ustasının kendi konusunda bilgili bir usta olduğunu ifade ederek bu kişinin sözleşmesinin (kontratosunun) düzenlenerek fabrikada istihdam olunmasını istemiştir.

⁹² BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Sadarete gönderilen 14 Ekim 1861 tarihli maruz.

“Mefâd-ı mer ve iş‘âr-ı âlî-i âsafâneleri karîn-i itlâ‘-ı âcizî olarak keyfiyet Dâr-ı şûrâ-yı askerîye havâle ile fabrika-i mezkûr direktörü celp ve sûret-i iş‘âr beyân ollundukta zât-ı me‘âlî-i sıhhat-i hazret-i mümükâne için i‘mâl olunacak çukaları boyamak için bir nefer boyacı ustasının lüzumu olduğunu ifâde etmiş ve üç sene müddetle bu tarafa gelmeye tâlip ve râzı olan boyacının dahî ma‘lûmatlı olduğu siyâk-ı inhâdan anlaşılmiş olmasıyla bunun kontratoya raptıyla bu tarafa irsâli zımmında sefir-i mûmâileyhe emirnâme-i âlî tastîri tezekkür olunarak melfûf cevâbnâme yine leffen pişgâh-ı vâlâ-yı hidîvîlerine i‘âde ve takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”⁹³.

Bu cevap üzerine Sadâret, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu için Londra’dan istenilen boyacı ustasının üç sene müddetle kontratoya rapt olunarak fabrikaya gönderilmesi için (Londra) Sefâreti’ne emir yazılması hususunda Pâdişah tarafından nasıl emr olunursa o şekilde hareket olunacağına dair bir tezkire yazarak Pâdişah’a göndermiştir.

“İzmit’te kâin çuka fabrika-i hümâyûnu için Londra’dan istenilen boyacı ustasına dair makâmı vâlâ-yı seraskerî ile vukû‘bulan muhâbereyi şâmil tezkire Londra sefâretinin ol bâbda olan şukkasıyla berâber manzûr-ı âlî buyurulmak için arz u takdîm kılındı tezkire-i mezkûre hâmişinde gösterildiği vechile üç sene müddetle bu tarafa gelmeye tâlip ve râzı olan boyacı ustasının ol müddet ve mukaddem gönderilen muharrer ve mastûr olan senevî .. lira i‘tâsı kavli ile kontratoya rapt olup bu tarafa i‘zâmı husûsunun sefâret-i mûmâileyhâya cevâben iş‘ârı hakkında her ne vechile emr ü fermân isâbet-i ünvan-ı hazret-i pâdişâhî müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”⁹⁴.

⁹³ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Dârü’ş-şûrâ yı askerî tarafından Sadarete gönderilen 26 Mayıs 1855 tarihli maruz.

⁹⁴ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Sadaret tarafından padişaha gönderilen 21 Temmuz 1855 tarihli tezkire.

Pâdişah tarafından tezkire görülerek, tezkirede belirtilen hususa izin verilmiş ve durumun (Paris) Sefâreti'ne yazılması konusunda emir ve ferman verilerek, dosya gereğinin icrası için Sadâret'e iade olunmuştur.

“Hâme pîrâ-yı tekrîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleriyle mezkûr tezkire ve şukka manzûr-ı şevket mevfûr-ı hazret-i şehinşâhî buyurulmuş ve husûs-u mezkûrun istîzânı sâmi-i âsafâneleri vechile sefâret-i mûmâ ileyhâya cevâben iş'ârı mûte'allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı şehriyârî muktezâ-yı münîfinden olarak sâlifül beyân tezkire ve şukka yine savb-ı âli-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir ⁹⁵.

Sözleşmeli personelin istihdam süresi konusunda, Tuna vilâyetindeki kömür vesair madenleri araştırmak üzere bir yıl süreyle istihdam olunmak üzere Viyana'dan getirilen mühendisin kontratosu da güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Maadin-i Hümâyûn meclisi tarafından tanzim olunan ve Mâliye Nezâreti tarafından 17 Mayıs 1868 tarihinde şûrâ yı devlet nâfia dairesine havale olunan mazbatada,

“Tuna vilayetinin ba'zı mahalleinde vaz'u ihdâs olunan fabrikaların ve husuûsiyle Tuna kuvve-i şehriyesinin tevsî'i için celp edilen vapurların isti'mâline muktezî kömürün tedârîki zımmında dâhil-i vilâyette zuhûru memûl olan kömür ma'denleriyle ma'âdin-i sâirenin keşf ü mu'âyenesi için bir sene müddetle istihdâm olunmak ... şartlarıyla ... Viyana'dan celp olunmuş olan mühendis Venzel Gatser'in icrâ-yı keşfiyât için ...”⁹⁶ ifadesi yer almaktadır.

Mazbatayı inceleyen nâfia dairesi,

⁹⁵ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Sadarete gönderilen 22 Temmuz 1855 tarihli maruz.

⁹⁶ BOA., Şûrâ-yy Devlet, nr. 225, 17 Mayıs 1868 tarihli mazbata.

“İktizâsı dâirece mütâla‘a olundukta vilâyet-i mezkûre dâhilinde ma‘âdin-i mütenevvi‘a tahrîsi ve husûsiyle tekessürü arzu olunan fabrika ve vapurlar için lüzûmu bulunan kömür ma‘denlerinin zâhire ihrâc olunarak hüsni i‘mâli esbâbının istihsâli umûr-u mültezimedden olup bu maksadın husûl-ü fi‘liyâtı zımmında mühendis-i mûmâ ileyhî celp edilmiş olması muvâfık-ı maslahat görünmüş ... olduğundan ber müceb-i mazbata îfâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi tezekkür kılındı ...”⁹⁷.

diyerek dosyayı Mâliye Nezâreti’ne göndermiştir. Sadarete gelen dosya burada incelenmiş,

“... Viyana’dan celp olunmuş olan mühendis Venzel Gatser’in ... ma‘âdîn-i hümâyûn hizmetinde bulunup ... hazînece îfâ-yı muktezâsının mâliye nezâret-i celîlesine havâlesi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her nesûretle emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne şeref-sünûh u sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı ...”⁹⁸ denilerek dosya Pâdişah’a gönderilmiştir.

Sadâret tezkiresi ve ekleri Pâdişah tarafından görülmüş, gereğinin ifası için dosya Sadarete iade olunmuştur.

“Resîde-i dest-i ta‘zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan mazbata manzûr-ı âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûsât-ı mezkûrenin tezekkür ü istîzân olduğu vechile îfâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr u irâde-i seniyye-i hazret-i şehinşâhî mantûk-ı münîfînden olarak mezkûr mazbata yine savb-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emridir”⁹⁹.

⁹⁷ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Nâfia Dâiresinin 4 Haziran 1868 tarihli mütalaası.

⁹⁸ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Sadareten Pâdişaha gönderilen 10 Haziran 1868 tarihli tezkire.

⁹⁹ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Sadâret’e gönderilen 11 Haziran 1868 tarihli maruz.

c.a.a.a. Sürenin Sona Ermesi

Sözleşmeli personelin sözleşme süresinin sona ermesiyle bu kişiye “ruhsat” verilmekte ve çalışma ilişkisi sona ermektedir. Buradaki “ruhsat”, çalışma ilişkisinin sona erdiğini ifade etmektedir. Sözleşme süresinin sona ermesiyle birlikte tahsis olunan maaş ve harcırah gibi ödemeler de son bulmaktadır. Sözleşmesi sona eren kişinin yerine başka bir kişi sözleşmeyle istihdam olunabilmektedir. Önceki kişiye tahsis edilmiş olan maaş ve harcırah gibi ödemeler de yeni istihdam olunan kişiye aktarılabilmektedir.

Tuna vilayetinde maden arama işi için istihdam olunan mühendisle ilgili yukarıdaki belgede, istihdam süresi sona eren iki mühendise yol verilmekte, bunların yerine başka bir mühendis sözleşmeyle istihdam olunmakta ve bu mühendisin maaş ve harcırahi, önceki iki mühendise tahsis edilmiş olan maaş ve harcırahtan karşılanmaktadır.

Sadâret tarafından Pâdişah’a gönderilen 10 Haziran 1868 tarihli tezkirede,

“...şehrî onsekiz adet Osmanlı lirası maaş ile Viyana’dan celp olunmuş olunan mühendis Venzel Gatzler’in icrâ-yı keşfiyât için ... harcırahi bulunan doksan kuruş ile ma’dene mete’allık baâzı eşyâ bahâsı Viyana’dan Rusçuk’a kadar yol masrafı olan ... kuruşun tesviye ve îfâsı maadin-i hümâyûn hizmetinde bulunup kontrato müddetinin inkızâsı cihetiyle ruhsat verilmiş olan mühendis Domyer ve Seki’nin ma’aş-ı muhassısı olan dörtbin altıyüz doksanüç kuruştan binsekizyüz kuruşunun mûmâ ileyhe tahsîsi gösterilen ma’aşa karşılık ittihâzıyla üst tarafı(nın) ... ileride celbine lüzûm görünecek mühendisler verilmek üzere mevkûf tutulması zımmında hazînece îfâ-yı muktezâsının mâliye nezâret-i celîlesine havâlesi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne sûretle emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne şeref-sünûh sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹⁰⁰.

denilmekte, Domyer ve Seki isimli iki mühendisin sözleşme sürelerinin sona

¹⁰⁰ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Sadaretten Pâdişaha gönderilen 10 haziran 1868 tarihli tezkire.

ermiş olması sebebiyle kendilerine yol verildiği anlaşılmaktadır. Sadâret tarafından Pâdişah'a sunulan bu tezkire Pâdişah tarafından görülmüş, gereğinin icrası için dosya Sadârete iade olunmuştur¹⁰¹.

c.a.a.b. Sözleşme Süresinin Uzatılması

Sözleşmenin süresinin dolmasıyla çalışma ilişkisi sona erdirilebileceği gibi, sürenin uzatılması yoluna da gidilebilir. Sürenin uzatılması iki şekilde olabilir. Sözleşmede sadece süre belirtilmiş, yenileme konusunda herhangi bir hüküm konulmamışsa, sürenin bitmesiyle birlikte çalışma ilişkisi de sona erer. Ancak, bu kişinin istihdamına lüzum görülürse tekrar belirli bir süreyle kendisiyle sözleşme imzalanır.

Sözleşmede, sürenin sonunda çalışma ilişkisinin sona erdirilebilmesi için, henüz süre dolmadan ihbarda bulunma şartı varsa, bu durumda normal olarak sürenin sonunda sözleşme aynı şartlarla ve süreyle kendiliğinden yenilenmiş olur. Ancak, çalışma ilişkisi sona erdirilmek isteniyorsa, sürenin bitiminden önce istihdam olunan kişiye ihbarda bulunarak çalışma ilişkisi sona erdirilebilir.

c.a.a.b.a. Tarafların Anlaşmasıyla Sürenin Uzatılması

Sözleşme süresi tayin edilirken fabrikanın ihtiyacının ve istihdam olunacak kişinin talebinin göz önüne alınmakta olduğu yukarıda ifade edilmişti. Ancak, sürenin sonunda fabrikanın bu kişiye halen ihtiyacı olduğu anlaşıldığında, sözleşme süresinin uzatılması yoluna gidilmektedir.

(İzmit) Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda istihdam olunan Deboboya isimli ustanın kontrato süresi dolmuş fakat, bu ustaya fabrikada belirli bir süre daha ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine sözleşmenin iki sene müddetle yenilenmesi için Mesârifat nazırı bir takrir düzenleyerek meclis-i vâlâ'ya sunmuş, meclis-i vâlâ da, bu ustanın sözleşmesinin uzatılmasının uygun olduğunu gösteren zeylini ekleyerek dosyayı Sadârete göndermiştir. Sadâret tarafından Pâdişâha tezkire gönderilerek, bu

¹⁰¹ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Sadâret'e gönderilen 11 Haziran 1868 tarihli maruz.

konuda nasıl emir ve ferman buyurulursa o şekilde hareket olunacağı bildirilmiştir. Pâdişah tarafından Sadâret tezkiresi ve ekleri incelenmiş, sözleşme süresinin iki sene müddetle uzatılmasına izin verilerek gereğinin yapılması için dosya Sadârete iade edilmiştir.

“... Mesârifat nâzırı atıfetli Beğ efendi hazretlerinin manzûr-ı âlî buyurulmak için takdîm kılınan takririne meclis-i vâlâdan yazılan zeylde gösterildiği vechile (İzmit) çuka fabrika-i hümâyûnunda müstahdem efenc ustakârlarından Deboboya'nın kontrato müddeti tekâmül olmuş ise de mersûmun fabrikaca biraz vakit daha lüzumu olduğundan ... iki sene müddetle kontratosunun tecdîdi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihanbânî müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkeri-i senâverî terkîm kılındı¹⁰² .

“Enmile-i pîrâ-yı ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i âsfâneleriyle takrîr-i mezkûr meşmûl-i nazar-ı me'âliyâtı-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmak ve ber mûceb-i istîzân mersûmun ol sûretle ... sene-i merkûme martından i'tibâren iki sene müddetle kontatosunun tecdîdi müte'allık ve şeref-sudr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı celîlinden olarak mezkûr takrîrine savb-ı sâmi-i vekâlet-penâhîlerine i'âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emindir¹⁰³ .

“Enmile-i pîrâ-yı ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i âsfâneleriyle takrîr-i mezkûr meşmûl-i nazar-ı me'âliyâtı-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmak ve ber mûceb-i istîzân mersûmun ol sûretle ... sene-i merkûme martından i'tibâren iki sene müddetle kontatosunun tecdîdi müte'allık ve şeref-sudr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı celîlinden olarak mezkûr

¹⁰² BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ , nr. 6950, Sadâret'ten Pâdişaha gönderilen 9 Haziran 1851 tarihli tezkire.

¹⁰³ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ , nr. 6950, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 10 Haziran 1851 tarihli maruz.

takrîrine savb-ı sâmi-i vekâlet-penâhîlerine i‘âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emindir ¹⁰³.

Aynı konuyla ilgili diğerk bir örnek, tabhane fabrikasının buhar makinesini yerine koyan tecrübeli makinistin sözleşme süresinin dolması sebebiyle sözleşmenin bir yıl süreyle yenilenmesidir. Sözleşme süresinin uzatılması için Mâliye Nezâreti tarafından Sadârete gönderilen tezkirede,

“... Tabhâne ittihaz olunacak fabrikanın buhar makinesini yerine vaz‘ eden makinistin müddet-i kontratosu bitip bu günlerde mahalline avdet edeceğinden muhtevâ-i ifâdesine nazaran İstanbul’da bundan ehliyetli makinist bulunamayacağı ve fabrikada bulunacaklardan kendisi gibi makinist yetiştirmee ve şimdiden makine-i mezkûr teferru‘âtından kusûr kalmış olan noksanları dahî ikmâl etmeğe muktedir bulunduğru ... ve maslahatın ehemmiyetine binâen nezd-i âlî-i cenâb-ı dâverîlerinde rehîn-i tasvîb olduğru halde böyle bir mükemmel fabrika için merkûm gibi usta makinistin lüzûmuna mebnî ... bir seneliğini gelecek Pazartesi gününden i‘tibâren kontrato etmek için savb-ı âcizâneme mezûniyet i‘tâsı husûsuna müsâ‘ade-i aliyye-i âsafâneleri buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”¹⁰⁴ denilerek adı geçen ustanın süresinin uzatılması için izin istenmektedir.

Tezkireyi alan Sadâret, bu konuda nasıl emir buyurulursa o şekilde hareket olunacağını ifade eden bir tezkireyi Pâdişah’a göndermiştir.

“Tabhâne ittihaz olunacak fabrika makinistinın kontrato süresi hitâm bulduğundan ve böyle bir ma‘lûmâtlı makinistin fabrikada istihdamı lâzım geldiğine binâen gösterilen târihten i‘tibâren kontratosunun tecdîdi ifâdesine dâir mâliye nezâret-i celîlesinin tezkiresi melfûfiyle berâber arz ve takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vechile emr ü fermân hazret-i cihânbânî

¹⁰³ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ , nr. 6950, Sadâret’e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 10 Haziran 1851 tarihli maruz.

şeref sünû‘ sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹⁰⁵.

Sadâret tezkiresi ve ekleri Pâdişah tarafından görülüp kontratonun yenilenmesi hususunda emir buyurularak dosya Sadârete iade olunmuştur.

“Resîde-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı melfûfe manzûr-ı âlî-i hazret-i cihânbanî buyurulmuş ve mezkûr makinistin ber vech-i istîzân istihdâmı zımmında kontratosunun tecdîdi müte‘allık ve şerefsünû‘ buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn cenâb-ı cihânbanî mantûk-ı münîfînden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine irsâl olunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹⁰⁶.

c.a.a.b.b. Sözleşme Süresinin Kendiliğinden Uzaması

Sözleşme süresinin sona ermesiyle ayrıca bir ihbara gerek kalmaksızın çalışma ilişkisinin sona ermesi, bu statüde istihdam olunan kişiler için bazı belirsizliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sürenin dolmasıyla birlikte birdenbire işsiz kalma riskine karşı sözleşmelere, süre sonunda çalışma ilişkisine son verilecekse bunun süre dolmadan bir müddet önce ihbar edilmesi zorunluluğuna dair maddeler konulmuştur. Bu süre içerisinde sözleşmenin sona erdirileceği karşı tarafa bildirilmediği takdirde sözleşme süresi kendiliğinden uzamaktadır. Böylece, sözleşme süresi sona ermeden istihdam edilen kişi kendi geleceğiyle ilgili planlamalar yapmak için gerekli zamana sahip olmaktadır¹⁰⁷.

c.a.b. Belirsiz Süreli Sözleşmeler

¹⁰⁴ BOA., İrade Dâhiliye, nr. 34838, Mâliye Nezâreti tarafından Sadâret’e gönderilen 4 Agustos 1863 tarihli tezkire.

¹⁰⁵ BOA., İrade Dâhiliye, nr. 34838, Sadâret tarafından Pâdişah’a gönderilen 13 Agustos 1863 tarihli tezkire.

¹⁰⁶ BOA., İrade Dâhiliye, nr. 34838, Sadâret’e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 14 Agustos 1863 tarihli maruz.

¹⁰⁷ Ayrıntılı açıklama için bkz. “Sözleşme Süresi Dolmadan Sözleşmenin Feshedileceğinin İhbar Edilmesi” başlığı.

Bu tür sözleşmelerde, sözleşmenin süresi belirtilmemektedir. Ancak, sözleşmenin feshi belli bazı şartlara bağlanmaktadır. Örneğin, "doğrulukla hizmete devam edildiği müddetçe" veya "fabrika üretime devam ettiği müddetçe" istihdam ilişkisi devam etmektedir. Vasıflı eleman ihtiyacının kısa dönemde başka yollarla karşılanamayacağı durumlarda veya bu vasıfta başka birisinin bulunmasının zor olduğu durumlarda bu tür sözleşmeler yapılmaktadır.

Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu'nda sözleşmeli personel statüsünde istihdam edilen mühendisin sözleşmesinde yukarıda belirtilen özelliklerin bulunduğu görülmektedir. Sözleşmede herhangi bir istihdam süresi öngörülmemektedir.

Fabrikanın inşasıyla görevlendirilen bu mühendis, Dâhiliye Nezâreti'ne bir arzuhal yazmıştır. Arzuhalde, Avrupa'ya tahsile gidip Paris'te sanayi okulundan mühendis olarak mezun olarak diploma aldığını, türlü çeşitlerde kağıt üretimi sanatını öğrenerek İstanbul'a geri döndüğünü, inşasına kara verilen Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu'nun alet ve edevatını almak üzere görevlendirilerek Paris'e gönderildiğini ve burada bütün alet ve edevatı istenilen şekilde tedarik edip mahalline teslim ettiğini fakat, fabrika bugün yarın başlayacak sözleriyle dört sene geçtiğini, bu süre zarfında kendisinden istenilen resimleri (plan-kroki) yaparak fabrika-i hümâyûnun başlamasını beklediğini, başka hiçbir işle ilgilenmediğini, yaptığı bütün masraflara karşılık henüz hiçbir mükafat alamadığını belirterek, fabrikalar için Avrupa'dan getirilen direktörlerle istidam şekli ve süresiyle ilgili mukavelename düzenlendiği gibi kendisiyle de mukavele yapılarak fabrika-i hümâyûnun inşasından sonra nasıl istihdam olunacağını ortaya çıkmasını, kendisinin böylece endişe ve ızdıraptan kurtarılmasını talep etmiştir.

“Ma'lûm-u âlî-i hazret-i sadâret-penâhîleri buyurulduğı üzere kulları esnâ-yı habâvetimde Avrupa'ya bil'azîme müddet-i medîde mekteplerde ma'ârife çalışıp bil-âhare Paris'te kâin okul Sairal (?) nâm sanâyi' mektebinde mühendislik fennini tahsîl ile ba'del-imtihân bir kıt'a diploma alarak ve envâ'î kağıt i'mâli san'atını dahî öğrenerek Dersa'âdet'e 'avdet eylediğimin üzerine bu tarafta tanzîm u takdîm eylediğim cend adet kağıt nümûnesi nezd-i ulyâ-i umûrda rehîn-i tahsîn olmasıyla Dersa'âdet'te inşâsı karargîr olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun alet ve edevatını getirmek için bundan altı sene

mukaddem memuren Paris'e gönderilip orada birbuçuk sene kadar âlet ve edevât-ı mezkûrenin i'mâl ve ikmâl ettirilmesi husûsuna hasr-ı evkât ile bunları matlûba muvâfık sûrette mükemmel olarak mahalline teslim eylemiş isem de fabrika-i hümâyûn bugün yarın başlayacaktır sözleriyle geçen dörtbuçuk sene kadar mürûr eden müddet zarfında emir buyurulan resimleri yaparak fabrika-i hümâyûnun başlamasına inzâr ile sâir hiçbir işe sülûk edemeyerek (kaybettiğim) zimmât ve bu uğurda giriftâr olduğum mesârif için henüz hiçbir mükâfâta nâil olmadığım misillü müte'allik buyurulan emr ü irâde-i seniyye mantûkunca fabrika-i hümâyûn-u mezkûr bu def'a ma'rifet-i bendegânemle yapılmakta ise de bu hizmetin mukâbelesinde dahî mazhâr-ı lütuf ve mükâfât olacağımı bilemediğimden ve rehîn-i ilm-i sâmi-i hazret-i sadâret penâhileri buyurulduğu üzere bu makûle fabrilalar için Avrupa'dan celp olunan direktörlerin sûret ve müddet-i istihdâmiyelerini mübeyyin kendileriyle bir kıt'a mukâvelenâme tanzîmi usûl-ü câriyeden olduğu halde fabrika-i hümâyûnun hitâmından sonra dahi ne yolda ve ne kadar müddet için istihdam olacağım mukarrer olmadığından buraları çâker-i kemînelerine pek ziyâde bârî-i endişe ve efkâr olmakta olduğundan arz u iş'ârıyla şu hâl-i tereddüt ve ızdırâptan biran evvel kurtarılmaklığım müsâ'ade-i hazret-i sadâret-penâhileri erzân ve şâyân buyurulmasını istirhâma cesâret eyledim ol bâbda ve her halde emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir"¹⁰⁸.

Dilekçeyi alan Dâhiliye Nezâreti, Mühendis Mıgırdıç'ın sunduğu arzuhale ne şekilde cevap verileceğini Mâliye Nezâreti'ne sormuştur.

“Mühendis Mıgırdıç'ın ma'rifetiyle yapılmakta olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun hitâmından sonra ne kadar müddet için istihdâm olunacağını kararlaştırılması istid'âsıyla takdîm eylediği arzuhâl manzûr-ı vâlâları buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmakla buna ne vechile cevâp verilmek lâzım gelir ise iktizâsının icrâsı menût-u himmet behiyeleridir”¹⁰⁹.

¹⁰⁸ BOA., İrade Hâriciye, nr. 10517, Mühendis Mıgırdıç tarafından Dâhiliye nezâretine gönderilen arzuhal.

¹⁰⁹ BOA, İrade Hâriciye, nr.10517, Dâhiliye Nezâreti tarafından Mâliye Nezâreti'ne gönderilen 28 Temmuz 1861 tarihli yazı.

Mâliye Nezâreti konuyu Sadârete aksettirmiş, Sadâret mühendis Mıgırdıç'ın istihdam süresinin ne olacağını Mâliye Nezâreti'ne sormuş, Mâliye Nezâreti de fabrika üretime devam ettikçe ve kendisi doğrulukla hizmete devam ettikçe mühendis Mıgırdıç'ın istihdamına lüzum görüneceğini bildirmiştir.

“Sûret-i işâr-ı vâlâları ma'lûm-u senâverî olan merkûm Mıgırdıç ne kadar müddet istihdam olunacaktır evvel emirde burasının dahî bilinmesi lâzım gelerek mezkûr arzuhâl leffen (Mâliye Nezâreti'ne) i'âde kılınmakla merkûmun müddet-i istihdâmının dahî îzâh u iş'ârı husûsuna himmet buyurmaları siyâkında terkîm-i zeyle ibtidâr kılındı”¹¹⁰.

“meâl-i emr u iş'âr-ı sâmi-i vekâlet-penâhîleri rehîn-i erzân-ı âcizî olmuştur merkûmun fabrika işledikçe ve kendisi dahi istikâmetle hizmet eyledikçe istihdâmına lüzûm görüneceği derkâr olarak arzuhâl-i mezkûr leffen i'âde kılınmış olmağın ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹¹¹.

Bu cevabı alan Sadâret, Mühendis Mıgırdıç'ın fabrika işledikçe ve kendisi doğrulukla hizmete devam ettikçe istihdamına lüzum görüneceğini belirten bir tezkire yazarak durumu Pâdişah'a arz etmiştir. Pâdişah tarafından evrak ve ekleri görülmüş, gereğinin yapılması için Sadârete iade edilmiştir.

“... Mühendis Mıgırdıç'ın ma'rifetiyle yapılmakta olan kağıt fabrika-i hümayûnunun hitâmından sonra ne kadar müddet için istihdâm olunacağını kararlaştırılması istid'âsına dâir takdîm eylediği arzuhâl üzerine mâliye nezâret-i celîlesiyle muhâbereyi şâmil olan tezkire melfûfuyla berâber manzûr-u âli-i cenâb-ı mülûkâne buyurulmak için arz-u takdîm olundu ... merkûm Mıgırdıç hidemât-ı sâbıkasına mükâfaten fabrikanın mübeddâ inşâsı olan yetmişyedi senesi Şevvali guresinden i'tibâren ... fabrika işledikçe ve kendisi dahi istikâmetle hizmet eyledikçe istihdâmına lüzûm görüneceği

¹¹⁰ BOA., İrade Hâriciye, nr. 10517, Sadâret tarafından Dâhiliye nezâretine gönderilen 9 Eylül 1861 tarihli vesika.

¹¹¹ BOA., İrade Hâriciye, nr. 10517, Dâhiliye Nezâreti'nin Sadârete gönderdiği 22 Eylül 1861 tarihli cevabi yazı.

nezâret-i müşârun ileyhânın cevâblarında göstermiş idiğinden bu bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre iktizâsı icrâ olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”¹¹².

“Resîde-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-u âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûs-u mezkûrun ber müceb-i istîzân sefâret-i müşârun ileyhâya iş'ârı ve merkûma dahî ol mikdâr ma'aş tahsîsi müte'allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹¹³.

c.b. Mali Hükümler

Sözleşmeli personelle yapılan kontratoda sözleşme süresi ile birlikte, mali hükümlerin de ayrıntılı biçimde düzenlendiği görülmektedir. Personelin istihdam süresi boyunca alacağı ücret, ücretin ödeme şekli, geliş gidişler için ödenecek yol harcırahları gibi konular mali hükümler olarak düzenlenmektedir.

c.b.a. Ücretler

Sözleşmeli personelin alacağı ücret kontratolarda “maaş” olarak nitelendirilmektedir. Maaşlar aylık miktar olarak belirlenmekte, tüm istihdam süresi boyunca bu kişiye verilecek olan miktar yekün olarak hesaplanmaktadır.

Maaşların miktarı belirlenirken fabrika müdürünün ve Mâliye Nezâreti'nin görüşünün alındığı, uygun ücret miktarının belirlendiği ve maaşların Mâliye hazînesi tarafından bağlandığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak ele alacağımız Kağıt

¹¹² BOA., İrade Hâriciye, nr. 10517 Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 13 Ekim 1861 tarihli tezkire.

¹¹³ BOA., İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 5 Aralık 1854 tarihli tezkire. Sadârete gönderilen Pâdişah emrini hâvî 14 Ekim 1861 tarihli maruz.

Fabrika-i Hümâyûnu'nda istihdam olunan mühendis Mıgırdıç ile ilgili belgede, Mıgırdıç'ın maaş tahsisi için Dâhiliye Nezâreti'ne dilekçe vererek kontrato yapılmasını istediği, Dâhiliye Nezâreti'nin de Mâliye Nezâreti'ne evrakı göndererek ne şekilde hareket edileceğini sorduğu görülmektedir.

“Mühendis Mıgırdıç'ın ma'rifetiyle yapılmakta olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun hitâmından sonra ne kadar müddet için istihdâm olunacağını kararlaştırılması istid'âsıyla takdîm eylediği arzuhâl manzûr-ı vâlâları buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmakla buna ne vechile cevâp verilmek lâzım gelir ise iktizâsının icrâsı menût-u himmet behiyeleridir”¹¹⁴.

Bunun üzerine Mâliye Nezâreti Sadârete hitaben bir maruz kaleme alarak, Mıgırdıç'ın aylık beş bin kuruş maaş tahsis olunmasını istediğini ancak, bu kişiye dört bin kuruş maaş tahsisinin yeterli olacağını, maaş tahsisi konusunda emir ve ferman buyurulursa gereğinin icrası için evrakların kendilerine gönderilmesini talep etmiştir.

“İşbu tezkire-i sâmiye-i mefâd-ı vâlâsı melfûz arzuh âl meâli rehîn-i müdrek-i âcizî olmuştur ... mezkûr fabrikanın inşâsına mübâşeret olunduğu vakit kendisine ma'aş verileceği savb-ı kenmterîden beyân olunması üzerine şehriye beşbin kuruş ma'aş inâyet ve tahsîs buyurulması isti'â edip ... merkûm mıgırdıç'a hidemât-ı sâbık ve âtiyesine mükâfaten fabrikanın mübeddâ inşâsı olan yetmişyedi senesi Şevval'i guresinden i'tibâren şuhûr-u rûmiye hesâbıyla mâh be mâh dörtbin kuruş ma'aş tahsîsi rütbe-i kifâyede olacağından ol vechile tesviyesi menût-u re'y-i sâmi-i hidîlîleri bulunmuş olmağla suver-i ma'rûza muvâfık irâde-i aliyye-i sadâret-penâhîleri buyurulur ise ... ma'aş hakkında dahi mu'âmele-i kalemiyesi icrâ olumak üzere keyfiyetin taraf-ı âcizâneme havâlesi bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹¹⁵.

¹¹⁴ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Dâhiliye Nezâreti'nin Mâliye Nezâreti'ne gönderdiği 28 Temmuz 1861 tarihli yazı.

¹¹⁵ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Mâliye Nezâreti'nin Sadâret'e gönderdiği 2 Eylül 1861 tarihli maruz.

Sadâret Pâdişah’a bir tezkire göndererek, konu hakkında nasıl emir ve ferman buyurulursa o şekilde hareket olunacağını bildirmiştir. Pâdişah tarafından evrak görülerek, gereğinin icrası için emir ve ferman buyurulmuş, evrak Sadârete iade olunmuştur.

“... Mâliye nezâretiyle muhabereyi şamil olan tezkire melfûfuyla berâber manzûr-u âlî-i cenâb-ı mülûkâne buyurulmak için arz u takdîm olundu ... Mühendis Mıgırdıç(a) ... mâh be mâh dörtbin kuruş ma‘aş tahsîsi rûtbe-i kifâyede olacağı ... nezâret-i müşârun ileyhânın cevâblarında gösetirilmiş idiğinden bu bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göe iktizâsı icra olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”¹¹⁶.

“ ... merkûma dahî ol mikdâr ma‘aş tahsîsi müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafilerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹¹⁷.

Diğer bir örnek, Viyana’dan getirilen mühendise bağlanan maaşla ilgilidir. Mâliye Nezâreti, Tuna vilayetinde kurulan fabrikalar için gerekli kömür ve sair madenleri araştırmak üzere Viyana’dan getirilen mühendise aylık on sekiz Osmanlı lirası maaş tahsisinin uygun olacağı yönünde bir mazbata düzenleyerek bunu şûrâ-yı devlete havale etmiştir. Şûrâ-yı devlet nâfia dairesi de konuyu inceleyerek adı geçen mühendise tahsis ve ödenmesi uygun görülen maaşın emsallerine nazaran mutedil olduğunu belirterek, mazbatayı gereğinin icrası için Mâliye Nezâreti’ne göndermiştir.

“Ma‘âdin-i hümâyûn meclisinden tanzîm ve mâliye nezâret-i celilesi taafından tenzîl ü takdîm olunup 17 Mayıs 1868 tarihiyle şûrâ-yı devlete havâle buyurulan mazbata nâfi‘a dâiresinde kıra‘at ve mütâla‘a olundu

¹¹⁶ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Sadâret Tarafından Pâdişaha gönderilen 13 Ekim 1861 tarihli tezkire.

¹¹⁷ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Sadâret’e gönderilen 14 Ekim 1861 tarihli maruz.

Hulâsa-i meâlî Tuna vilâyetinin ba‘zı mahallerinde vaz’ u ihdâs olunan fabrikaların ve husûsiyle Tuna kuvve-i şehriyesinin tevsî‘i için celp edilen vapurların isti‘mâline muktezî kömürün tedâri zimmında ... bir sene müddet istihdâm olunmak ... şartıyla şehri onsekiz adet Osmanlı lirası ma‘aşla Viyana’dan celp olunmuş olan mühenis Venzel Gatser ...

İktizası mütalaa olundukta vilâyet-i mezkûre dâhilinde ma‘âdin-i mütenevvi‘a tahrîsi ve husûsiyle tekessürü arzu olunan fabrika ve vapurlar için lüzûmu bulunan kömür ma‘denlerinin zâhire ihrâc olunarak hüsn-ü i‘mâli esbâbının ûmûr-u mültezimededen olup bu maksadın husûl-ı fi‘liyyâtı zimmında mühendis-i mûmâ ileyhın celp edilmiş olması muvâfık-ı maslahat görünmüş ve şerâit-i istihdâmiyesiyle tahsîsi ve i‘tâsı gösterilen ma‘aş ve harcırah emsâline nazaran mu‘tedil bulunmuş olduğundan ber müceb-i mazbata îcrâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi tezekkür kılındı ise de ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”¹¹⁸.

Bunun üzerine Sadâret Pâdişah’a tezkire yazarak, bin sekiz yüz kuruşun adı geçen mühendise tahsisi önerilen maaşa karşılık tutularak gereğinin icrası için evrakın Mâliye Nezâreti’ne havalesi konusunda Pâdişah tarafından nasıl emir buyurulur ise o şekilde hareket edileceğini bildirmiştir. Pâdişah tarafından Sadâret tezkiresi ve adı geçen mazbata incelenerek, gereğinin icrası için emir ve ferman buyurulmuş, Mâliye Nezâreti’ne havale olunmak üzere evrak Sadârete iade olunmuştur.

“... Tuna vilâyetinin ba‘zı mahallerinde vaz’u ihdâs olunan fabrikaların ve husûsiyle kuvve-i şehriyesinin tevsî‘i için celp edilen vapurların isti‘mâline muktezî kömürün tedâriki zimmında dâhil-i vilâyette zuhûru memûl olan kömü ma‘denleriyle ma‘âdin-i sâireyi keşf ü mu‘âyene etmek üzere ba‘zı şerâit ve şehri onsekiz adet Osmanlı lirası ma‘aş ile Viyana’dan celp olunmuş olan mühendis Venzel Gatser’in ... (maaşının tahsisi) zimmında hazînece îfâ-yı muktezâsının Mâliye nezârt-i celilesine havâlesi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne sûretle emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne şeref-sünûh u sudûr

buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”¹¹⁹.

“Resîde-i dest-i ta‘zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle izkr olunan mazbata manzûr-u âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûsât-ı mezkûrenin tezekkürü istîzân olunduğu vechile ifâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i şehinşâhî mantûk-ı münîfinden olarak mezkûr mazbata yine savb- sâmi-i sadâret penâhîlerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹²⁰.

Tabhane olarak kurulacak fabrikanın buhar makinesini yerine koyan makinistin kontrato süresinin dolduğu fakat, İstanbul’da bu kişiden daha ehliyetli makinist bulunamayacağı ve bu kişinin makinist yetiştirmeye ve makinelerin eksiklerini tamamlamaya muktedir olduğu beyanıyla Mâliye Nezâreti tarafından Sadârete gönderilen 4 ağustos 1863 tarihli tezkirede, bu makinistin aylık yirmi beş İngiliz lirası maaşla bir seneliğine istihdam edilebilmesi ve bu konuda kontrato düzenlenebilmesi için izin istenmektedir.

“... Tabhane ittihaz olunacak fabrikanın buhar makinesini mahalline vaz‘ eden makinistin müddet-i kontratosu bitip bu günlerde mahalline avdet edeceğinden ve muhtevâ-i ifâdesine nazaran İstanbul’da bundan ehliyetli makinist bulunamayacağı ve fabrikada bulunacaklardan kendisi gibi mütefennet makinist yetiştirmeye ve şimdiden makinelerden noksan kalmış olan kısımları dahî ikmâl etmeye muktedir bulunduğu gibi şehriyesi yirmi İngiliz lirasına dahî istihdâmı muvâfakat etmekte olduğuna ve maslahatın ehemmiyetine binâen nezd-i âlî-i cenâb-ı dâverîlerinde rehîn-i tasvîb olduğu halde böyle bir mükemmel fabrika için merkûm gibi usta makinistin lüzûmuna mebnî şehriyesi yirmibeş İngiliz lirasına olmak üzere bir seneliğini gelecek Pazartesi gününden i‘tibâren kontrato etmek için savb-ı âcizâneme

¹¹⁸ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Şûrâ-yı devlet nâfia dairesinin 4 Haziran 1868 tarihli mütalaası.

¹¹⁹ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 10 Haziran 1868 tarihli tezkire.

¹²⁰ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Sadârete gönderilen Pâdişah emrini hâvî 11 Haziran 1868 tarihli maruz.

müsâ'ade-i aliyye-i âsafâneleri sîzevâr buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”¹²¹.

Sadâret, Mâliye Nezâreti’nden gelen evrakı ekleriyle birlikte Pâdişah’a göndererek, aylık yirmi beş İngiliz lirası maaş ile bu kişinin sözleşmesinin bir sene müddetle uzatılması konusunda Pâdişah tarafından nasıl emir buyurulursa o şekilde hareket olunacağını bildirmiştir. Pâdişah tarafından evrak görülmüş, adı geçen makinistin kontratosunun yenilenmesi konusunda emir ve ferman buyurularak gereğinin icrası için evrak Sadârete iade olunmuştur.

“Tabhane ittihaz olunacak fabrika makinistinın kontratosu hitâm bulduğuna ve böyle bir ma'lûmatlı makinistin fabrikada istihdâmı lâzım geldiğine binâen gösterilen târihten i'tibâren şehriye yirmibeş İngiliz lirası verilerek istihdam olunmak üzere kontratosunun tecdîdi ifâdesine dâir Mâliye nezâret-i celîlesinin tezkiresi melfûfuyla berâber arz ve takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vechile emr ü fermân hazret-i cihânbâni şeref sünû' ve sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı¹²².“Resîde-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı melfûfe manzûr-ı âlî-i hazret-i cihândârî buyurulmuş ve mezkûr makinistin ber vech-i istîzân istihdâmı zımmında kontratosunun tecdîdi müte'allık ve şrefsünû' buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı cihânbânî mantûk-ı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine irsâl olunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹²³.

“Resîde-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı melfûfe manzûr-ı âlî-i hazret-i cihândârî buyurulmuş ve mezkûr makinistin ber vech-i istîzân istihdâmı zımmında kontratosunun tecdîdi müte'allık ve

¹²¹ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 34838, Mâliye Nezâreti'nin Sadâret'e gönderdiği tezkire.

¹²² BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 34838, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 13 Ağustos 1863 tarihli tezkire.

¹²³ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 34838, Sadâret'e iade olunan Pâdişah emrini hâvî 14 Ağustos 1863 tarihli tezkire.

şrefsünû' buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı cihânbânî mantûk-ı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafilerine irsâl olunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹²³.

c.b.b. Harcırahlar

Kontratolarda yer alan mali hükümlerin ikinci önemli kalemini harcırahlar oluşturmaktadır. Yurtdışından getirilen kişilere belirli bir miktar maaş tahsisi ile birlikte, bu kişilerin istihdam olunacakları yere geliş ve istihdam süresinin dolmasıyla birlikte geri dönüş masraflarının harcırah olarak ödendiği görülmektedir.

Kontratoların bazılarında harcırahlar maktu bir rakam olarak belirlenmektedir. Bu tür belirlemelerde, istihdam olunan kişiye geliş gidiş harcamaları karşılığında belirli bir rakam ödenmekte, ayrıca gerçekte bu miktardan az veya çok harcama yapıp yapılmadığına bakılmamaktadır.

Örneğin, Sadâret tarafından Pâdişah'a gönderilen 9 Haziran 1851 tarihli tezkirede, Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda istihdam olunan ustalardan Deboboya'nın sözleşme müddetinin sona erdiği Ancak, fabrikada bir müddet daha istihdam olunmasının gerekli olduğu belirtilerek, sözleşmenin iki sene müddetle yenilenmesi, ustanın aylığına beş yüz altmış altı buçuk kuruş zam yapılarak iki bin kuruşa çıkarılması ve yol masrafı olarak kendisine beş yüz frank harcırah verilmesi konusunda Pâdişah tarafından her ne şekilde emir ve irâde buyurulursa o şekilde hareket olunacağı ifade edilmektedir. Evrak, Pâdişah tarafından görülüp bu konuda ferman verilmiş ve gereğinin icrası için Sadârete iade olunmuştur.

“... Çuka fabrika-i hümâyûnunda istihdam olunan ustakârlarından Deboboya'nın kontratosu müddeti tekmîl olmuş ise de mersûmun fabrikaca biraz vakit daha lüzumu olduğundan aylığının beşyüz altmışaltıbuçuk kuruş zamlı beyaz akçe verilmek şartıyla ikibin kuruşa iblâğı ve vilâyeti cânibine azîmetinde kemâ fissâbık beşyüz frank harcırah i'tâ olunmak üzere

¹²³ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 34838, Sadâret'e iade olunan Pâdişah emrini hâvî 14 Agustus 1863 tarihli

kontratosunun tecdîdi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihânbanî müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹²⁴.

“... Tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle takrîr-i mezkûr meşmûlû nazar-ı me‘âliyât-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmak ve ber mûceb-i istîzân mersûmun ol sûretle ma‘aşının ikibin kuruşa iblâğı ve vilâyeti cânibine azîmetinde kemâ fissâbık yüz frank harcırahı i‘tâ olunmak üzere sene-i merkûme martından i‘tibâren iki sene müddetle kontratosunun tecdîdi müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı celîlinden olarak mezkûr takrîr savb-ı sâmi-i vekâlet-penâhîlerine i‘âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹²⁵.

İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu’nda istihdam olunurken kontrato süreleri dolan dört ustaya sözleşme gereği harcırah olarak iki bin frank verilmesi için Sadâret tarafından Pâdişah’a sunulan tezkireye verilen cevapta, bu konuda emir ve ferman buyurularak gereğinin icrası için evrakın Sadârete iade olunduğu belirtilmektedir.

“Mesârifat nâzırı atîfetli efendim Beğ efendi hazretlerinin manzûr-ı âlî buyurulmak için takdîm kılınan takrîri zeyline meclis-i vâlâdan işâret olunduğu vechile İzmit çuka fabrika-i hümâyûnunda müstahdem (iken) ... müddet-i kontratoları tekmîl olan diğer dört nefer ustaya harcırah olarak verilmesi lâzım gelen ikibin frankın fabrika-i mezkûr temettu‘âtından i‘tâ kılınması ... husûsunun mesârifât nezâret-i behiyesine havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i pâdişâhî müte‘allık buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹²⁶.

tezkire.

¹²⁴ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 6950., Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 9 Haziran 1851 tarihli tezkire.

¹²⁵ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 6950., Sadâret’e gönderilen 10 Haziran 1851 tarihli Pâdişah emrini hâvî maruz. .

¹²⁶ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 7048, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 25 Haziran 1855 tarihli tezkire.

“... işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan takrîr meşmûlü nazar-ı şevket eser-i pâdişâhî buyurulmuş ve ber müceb-i istîzân husûsât-ı merkûmenin icrâ-yı icâbâtı müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî iktizâ-yı celîlinden olarak takrîr-i mezkûr yine savb-ı vâlâ-yı sadâret-penâhîlerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbd emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹²⁷.

Yine aynı şekilde, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu’nda istihdam edilmek üzere Londra’dan getirilmek istenen boyacı ustasına yıllık iki yüz elli lira maaş ve geliş gidiş harcırahı olarak kırk kira verilerek üç yıl süreli kontrato düzenlenmesi hususunda Sadâret tarafından düzenlenen tezkire Pâdişah tarafından görülmüş ve gereğinin icrası için evrak Sadârete iade olunmuştur.

“İzmit’te kâin çuka fabrika-i hümâyûnu için Londra’dan istenilen boyacı ustasına dair ... tezkire Londra sefâretinin ol bâbda olan ve şukkasıyla berâber manzûr-ı âlî buyurulmak için arz u takdîm kılındı tezkire-i mezkûre hâmişinde gösterildiği vechile gibi üç sene müddetle bu tarafa gelmeye tâlip ve râzı olan boyacı ustasının ... ol müddet ve mukadden gönderilen ta‘ahhüd-nâmede muharrer ve mastûr olan senevî ikiyüzelli lira ma‘aş ve azîmet ve avdet harcırahı olarak kırk lira i‘tâsı kavli ile kontratoya rabt olunup bu tarafa i‘zâmı husûsunun sefâret-i mûmâ ileyhâya cevâben iş‘ârı hakkında her ne vechile emr ü fermân isâbet-i ünvan-ı hazret-i pâdişâhî müte‘allık ve şerefsudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹²⁸.

“ Hâme pîrâ-yı te‘zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret penâhîleriyle mezkûr tezkire ve şukka mevfûr-ı hazret-i şehinşâhî buyurulmuş ve husûs-ı mezkûrun istîzânı sâmi-i âsafâneleri vechile sefâret-i mûmâ ileyhâya cevâben iş‘ârı müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı şehriyârî muktezâ-yı münîfinden olarak sâlifül beyân tezkire ve

¹²⁷ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 7048, Sadâret’e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 26 Haziran 1855 tarihli maruz.

¹²⁸ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 21 temmuz 1855 tarihli tezkire.

şukka yine savb-ı âlî-i âsafilerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda em ü
fermân hazret-i veliyyül emrindir¹²⁹.

Bazı kontratolar da ise harcırahlar maktu bir rakam olarak belirlenmeyip “geliş gidiş yol masraflarının karşılanması” şeklinde düzenlenmiştir. Bu tür sözleşmelerde belirli bir miktar harcırah ödenmesi söz konusu değildir. Sözleşme imzalanan kişinin istenilen yere gelirken yapmış olduğu masraflar ile sözleşmenin tamamlanmasıyla birlikte geri dönerken yapacağı masraflar ne kadar miktar tutuyorsa o kadar harcırah ödenmektedir. Şakirtlere ayakkabı üretimini öğretmeleri için kundura fabrikasında istihdam olunmak üzere Paris'ten getirilecek dört muallime, aylık iki yüz ellışer kuruş maaş tahsis olunması ve geliş gidiş harcırahlarının maliye hazinesi tarafından verilmesi ile ilgili Serasker tahrirâtı ve bunun üzerine Paris Sefâreti'nin vermiş olduğu cevap Sadrazam tarafından incelenmiş, bu konuda Pâdişah tarafından ne şekilde emir buyurulursa o şekilde hareket olunacağına dair tezkire yazılarak Pâdişah'a gönderilmiştir.

Şakirtlere ayakkabı üretimini öğretmeleri için kundura fabrikasında istihdam olunmak üzere Paris'ten getirilecek dört muallime, aylık iki yüz ellışer kuruş maaş tahsis olunması ve geliş gidiş harcırahlarının maliye hazinesi tarafından verilmesi ile ilgili Serasker tahrirâtı ve bunun üzerine Paris Sefâreti'nin vermiş olduğu cevap Sadrazam tarafından incelenmiş, bu konuda Pâdişah tarafından ne şekilde emir buyurulursa o şekilde hareket olunacağına dair tezkire yazılarak Pâdişah'a gönderilmiştir.

“Kalıpsız olarak kemâl-i sür'at ve suhûletle çizme ve kundura i'mâl etmek üzere icâd kılındığı istimâ' olunmuş olan makinenin isti'lâmı keyfiyeti zımmında yazılmış olan tahrîrât-ı seraskerîye cevâben Paris sefiri devletli paşa hazretlerinin tevârüd eden şukkası berâber olan bir kıt'a tezkire-i behiyye-i seraskerî ile manzûr-ı âlî-i cenâb-ı mülûkâne buyurulmak için arz u takdîm kılınmış olup sûret-i iş'âra nazaran ... ma'iyetlerinde bulunacak şâkirdâna sûret-i i'mâliyesini ta'lîm etmek üzere dört nefer mu'allimin

¹²⁹ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 22 temmuz 1855 tarihli

azîmet ve avdet harcırahları hazîne-i celîleden olmak şartıyla kendilerine ikiyüzellişer frank ma‘aş verildiği halde celpleri kâbil olacağı anlaşılmış olduğundan ... mu‘allimlere verilecek harcırah ve ma‘aşların ba‘dehû nizâmîye hazînesinden verilmek üzere mâliye hazîne-i celîlesinden i‘tâ olunması hakkında her ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihânbânî müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹³⁰.

“Hâme-pîrâ-yı ta‘zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan tezkire ve tahrîrât manzûr-ı me‘âlî mevfür-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûs-ı mezkûrun istîzân-ı sâmi-i sadâret-penâhîleri vechile icrâ-yı iktizâsı müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr u irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihânbânî muktezâ-yı münîfînden bulunmuş ve mârrül-beyân tezkire e thrîrât yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹³¹.

c.c. Sözleşmede Belirtilen Şartlara uyulmaması

Sözleşmede belirtilen şartlara uyulmaması halinde, uymayan taraf karşı tarafın zararını tazmin etmek zorundadır. Mesela, Sözleşme belirli bir süre ile yapılmış ve bu süre tamamlanmadan feshedilmişse, karşı taraf hakkının tazminini isteyebilmektedir. Sözleşme hükümlerine göre ödenmesi gereken maaş zamanında ödenmemişse, bu gecikmeden dolayı geciktiren taraf faiz ödemek durumunda kalmaktadır.

Avusturya devleti tebaasından olup Hereke Fabrika-i Hümâyûnu’nda üç sene müddetle istihdam olunmak üzere kendisiyle kontrato imzalanan Ancelo Kamani isimli fabrika direktörünün sözleşme hükümlerine aykırı olarak sürenin bitmesinden

maruz.

¹³⁰ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 5561, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 6 Ekim 1854 tarihli tezkire.

¹³¹ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 5561, Sadâret’e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 8 Ekim 1854 tarihli maruz.

on üç ay önce işten çıkarılması sebebiyle, bu kişiye on üç aylık maaş ve beş bin beş yüz kuruş gecikme faizi ödenmek zorunda kalınmıştır¹³².

Sözleşmeli personel statüsünde çalışanlar genelde yurtdışından getirilen yabancı uyruklu kişilerden oluştuğundan, bu kişilerin sözleşmeleri konusunda ortaya çıkan ihtilaflarda, vatandaşı oldukları devlet Sefâreti'nin devreye girdiği görülmektedir. Sefâretler devlet üzerinde baskı kurarak vatandaşlarının geciken ücretlerinin ödenmesi için müdahale etmektedirler.

Nitekim, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda istihdam olunan Avusturyalı amelenin maaşlarının bir müddet ödenememesi sebebiyle amelenin aşırı zorluk içerisinde bulunduğu gerekçesiyle Avusturya Sefâreti maaşların ödenmesi için bir çok kez temasta bulunmuştur.

“Hereke fabrika-i hümâyûnunda müstahdem Avusturyalı amelenin bir müddetten beri maaşları verilemeyip birikmiş olduğundan aşırı müzayaka çekmekte buldukları beyanıyla işbu biriken maaşların ödenmesi hususunda sefâret tarafından bir çok temas vuku'a gelmiş ... olmağla, îcâbına bakılması için (işbu) tezkire yazıldı”¹³³.

Maaşların ödenememesi, yabancı sefaretlerin devreye girip ödeme yapılması için baskı yapmalarının yanı sıra, işçiler tarafından fabrikaya zarar verme derecesine varacak şekilde çalışanlar arasında tepki oluşmasına da sebep olmaktadır.

Zeytinburnu demir fabrikasıyla ilgili 8 Temmuz 1864 tarihli belgede, fabrikada istihdam olunan kontratolu amelenin aylıkları verilemediğinden, amelenin zor durumda bulunduğu ve bu konuda sefaretler tarafından bir hayli baskı uygulandığı, ayrıca amele arasında dolaşan sözler ve tavırlar dikkate alındığında bir kaç gün içinde maaşları ödenmezse fabrikaya hasar verecekleri anlaşıldığından, hiç olmazsa

¹³² BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, 5 Aralık 1854 tarihli Sadâret tezkiresi ve gereğinin icrası için Sadâret'e iade olunan Pâdişah emrini hâvî 6 Aralık 1854 tarihli maruz.

¹³³ BOA., AMKT, nr. 140/1, 15 Temmuz 1848 tarihli tezkire.

ücretlerinin bir kısmının ödenmesi hususunun Mâliye Nezâreti'ne yazılması talep edilmektedir.

“ma'lûm-ı âlîleri buyurulduğu Zeytinburnu fabrika-i hümâyûnunda müstahdem ecnebî tâifesiinden kontratolu amelenin üç aylık mâhiyeleri verilememiş olduğundan ve amele-i merkûme dahî sızıltıdan hâlî olmadıklarından şimdilik bir üçbin kesenin mâliye hazînesinden i'tâsını mutazammın ... takrîr-i çâker-i ta'zîm olunmak ve muahharan muhâbreyi şâmil mâliye nezâret-i celîlesine yazılan tezkire-i âcizîde dahî meblağ-ı mezbûrun keyfiyeti lüzûm ve i'tâsı tahliye ve izbâr kılınmış ise de el-hâletü hâzihî bir eseri zuhûr etmeyip işbu harîrât-ı mâhiyesi dahî aşmış demek olduğuna ve bu bâbda sefâretler tarafından bayağıca küllî yevm tasaddî'at vukuûbulmakta olduğundan başka beyâna hâcet olduğu üzere amele tâifesiinin ahvâl ve keyfiyetleri acâyip olarak işbu ma'aş müterâkimeleri şu günlerde tesviye ve i'tâ olunamayıp da biraz daha uzamak lâzım gelir ise ba'zı güzârsızlığa ve belki fabrikaca dahî hasârâta kalkışacakları kendilerinin meşhûr ve mesmû' olan etvâr ve ekvâllerinden memûl ve mahsûs idiğine mebnî lutfen ve ihsânen meblâğ-ı aliyyül hesâb mezbûrun bâri bugün yarın bir bin kesesinin i'tâsı husûsuna müsâ'ade-i seniyyeleri zesâdâr buyurularak tesviye-i icâbının nezâret-i müşârun ileyhâ tarafına emr u iş'âr buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹³⁴.

3. Amele (İşçi) Statüsünde Çalışanlar

Gerek devlet fabrikalarında, gerekse özel fabrikalarda istihdam olunanların tabii olduğu diğeri bir hukuki statü “amele” (işçi) statüsüdür. Yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmada özellikle yurtdışından getirilen ve fabrika yöneticiliği, mühendislik vs. gibi vasıf gerektiren işlerde istihdam olunanlar "sözleşmeli personel" başlığı altında ele alınmıştır. Hukuken aralarında bir fark olmamakla birlikte vasıfsız işlerde istihdam olunanlar ise "amele" statüsünde istihdam olarak ele alınmaktadır.

¹³⁴ BOA., AMKT, nr. 137/38, 8 Temmuz 1848 tarihli maruz.

a. Amele Kavramı

Amele, gündelikle hidemât-ı şâkkada (zahmetli ve kaba işlerde) çalışanlara verilen addır¹³⁵. Bu tariften de anlaşılacağı gibi ameleler zor, zahmetli ve vasıf gerektirmeyen işlerde istihdam olunmaktadır.

19. yüzyıl sonlarına kadar amele, ırgat, gündelikçi, rençper, emekçi, ecir kelimeleri hep aynı anlamda kullanılmıştır¹³⁶. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerin kendi lonca kalıntısı meslek örgütlerine sahip hamal, kayıkçı, mavnacı, zanaatkarlar için de amele kavramı içinde yer almaktadır¹³⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "amele" kelimesinin bağımlı çalışanlar için kullanılan bir sözcük olarak kullanıldığı da görülmektedir. Mesela, 1894-1895 yılları Genel İstatistik sayımında ücretliler için "amele" kelimesi kullanılmaktadır¹³⁸. Amele kelimesi 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar inşaat, tarım, madencilik alanlarında yoğunlaşmış işgücünü ifade etmek üzere kullanılmış, daha sonraki dönemlerde de, daha çok ağır işlerde çalışan vasıfsız işçileri ifade etmek üzere kullanılmıştır¹³⁹.

İşçi tabiri daha ziyade Cumhuriyet döneminde sıklıkla kullanılmış, niteliksiz işgücünü anlatan amele, emekçi ve rençberin yerine bugünkü anlamını kazanmıştır¹⁴⁰. Nitekim, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde işçi grubunun taleplerini gösteren 1. Maddede "amele" namıyla çalışan kadın ve erkek çalışanlara bundan

¹³⁵ Sâmi, age., "amele maddesi", s. 951.

¹³⁶ Lütfi Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İst., 1951, s.3.

¹³⁷ Baydar, age., s.52.

¹³⁸ Karpat, age., s.218.

¹³⁹ *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, "Amele" maddesi, s.38.

¹⁴⁰ Feroz Ahmed (Çev. Mete Tunçay), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, İletişim Yay., İst., 1995, s.26-27.

böyle işçi denilmesi talebi yer almaktadır. Bu talep kongreye katılan bütün grupların oybirliği ile kabul edilmiştir¹⁴¹.

Amele (işçi) statüsü hakkındaki genel düzenlemeler 1876 tarihli Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyede yer almaktadır. Mecellede, amele ile yapılan sözleşme “kira” sözleşmesi başlığı altında yer almaktadır. Mecelle, insanın emeğini belli bir ücret karşılığında satmasını göz önüne alarak, iş akdini de “kira akdi” içerisinde mütalaa etmektedir. Fakat, burada insan kira konusu bir eşya gibi görülmemektedir¹⁴². Çünkü iş akdinin konusu insanın şahsı değil işi, çalışması, emeğidir¹⁴³. Ecir-i has dediğimiz kira türünde kiranın konusu, işçinin işgücünü yalnız işverene hasretmesidir. Yoksa işçi kendisini kiraya verme durumunda değildir. Nitekim, Mecellede insanın bir eşyaya benzetilmediği ve ayrı tutulduğu açıktır. Zira, kira ilişkisinin konusu ikiye ayrılmaktadır (m.421). İlk olarak, kira ilişkisinin konusu ev, arazi, elbise kirası gibi “eşya” kirasıdır. Bu tür kiralamalarda kiralanan şeyin konusu bir eşyadır.

Kira konusunun ikinci türü ise, ücretle amele ve hademe tutmak gibi “iş üzerine kurulan kira akdi”dir ki bu, eşyanın kiraya verilmesinden ayrı bir durumdur. Bu tür kira sözleşmelerde kiranın konusunu bir eşya değil, iş, emek, çalışma teşkil eder. Ücretle amele tutulduğunda, kira konusu amelenin şahsı değil, emeğidir. Eğer hizmet akdi eşya kirası gibi düşünülmüş olsaydı ayırımı gerek kalmaksızın her iki konu aynı başlık altında düzenlenirdi.

Bu hukuki yaklaşıma göre işçi, işgücünü kiraya veren kişi, işveren ise işgücünü kiralayan kişidir. Mecellede işçi için “nefsini kiraya veren kişi” anlamında “ecir” ifadesi kullanılmaktadır (m.413).

b. İstihdam Olunacak Personelin Belirlenmesi

Fabrikalarda amele statüsünde istihdam olunacak kişilerin belirlenmesinde ve temininde bir çok yöntem uygulanmaktadır¹⁴⁴. Bunlardan ilki işçinin kendi isteğiyle

¹⁴¹ *Türkiye Sedikacılık Ansiklopedisi*, C.1, “Amele” maddesi, 1996, s.38.

¹⁴² Aksi Fikir için bkz. Cahit Talas, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yay., İst., 1992, s.39.

¹⁴³ Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C. II, Selçuk Üniv. Yay., Konya, 1989, s. 233.

¹⁴⁴ Bkz., “Vasıfsız Eleman Temini” başlığı. Konu belirtilen bölümde detaylı şekilde incelendiğinden burada sadece kısa bir temasta bulunulmuştur.

istihdam olunmasıdır. Yurt dışından işçi getirilmesi, yurdun başka bir bölgesinden işçi getirilmesi, zorunlu çalışma ve haber verme usulüne göre esnek çalışma şekilleri işçi olarak istihdam olunacak personelin belirlenmesinde kullanılan metotlardır.

İslimye Fabrika-i Hümâyûnu'nda ortaya çıkan bir uyuşmazlıkla ilgili olarak 23 Kasım 1845 tarihinde kaleme alınan mazbatadan anlaşıldığı üzere, bu tarihte fabrikada müslüman, reaya ve kiptî amele istihdam olunmaktadır.

“İslimye fabrika-i hümâyûnunda ... müstahdem olan müslim, reaya ve kıptî ameleler ...”¹⁴⁵.

Sadâret tarafından Pâdişah'a gönderilen 30 Ağustos 1849 tarihli tezkireden, bu yıllarda Samakocuk dökümhanesinde amele usta, kalfa ve amele istihdam edildiği anlaşılmakta ve bunların ücretlerine yapılacak zamlar belirlenmektedir.

“... Samakocuk dökümhânesinde müstahdem amele ustalarına kırkar ve kalfa ve amelelerine yirmişer para zam yapılması ... hakkında her ne vechile emr u fermân beyan-ı cenâb-ı cihânânî müte'allık ve şeref sudûr buyurulur ise mantûku celîlinin îfâsına mübâderet olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹⁴⁶.

Askeri tulumba fabrikasında üç çilingir ve üç hortumcu istihdam edildiğini gösteren 5 Haziran 1850 tarihli Sadâret tezkiresinde,

“Asâkir-i hassa-i hazret-i şâhâne tulumba fabrikasında müstahdem üç nefer çilingir ile üç nefer hortumcuların muhassıs olan yedişer kuruş yevmiyeleinin emsâli misilli birer kuruş zamla sekizer kuruşa iblâğı ... hakkında her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müte'allık ve şeref sudûr buyurulur ise on göre icrâ-yı icâbı nâzır-ı müşârun ileyh hazretlerine havâle olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹⁴⁷ ifadesi yer almaktadır.

¹⁴⁵ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 1143., Müşir'e sunulan maruz.

¹⁴⁶ BOA., İrâde Dâhiliye , nr. 11470, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen tezkire.

¹⁴⁷ BOA., İrâde Dâhiliye , nr. 11245, Sadâret tarafından Pâdişaha göndrerilen tezkire.

Sadâret tarafından Pâdişah'a gönderilen 30 Mart 1849 tarihli tezkirede,

“çuka, akmeşe ve basma fabrika-i hümâyûnlarında Osmanlı teba'asından olarak istihdam olunan ameleye münasip şekilde imtiyaz verilmesi ...hususunda irâde-i seniyye buyurulur ise (gereğinin yapılacağı) beyanıyla tezkire yazıldı”¹⁴⁸ ifadesi yer almakta ve bu fabrikalarda ameale istihdam olunduğu anlaşılmaktadır.

c. Amele (İşçi / Ecir) İle Yapılacak İş Akitlerinin Türleri

İşçi ile yapılan kira akitlerini, işçinin çalışmasını işverene hasredip etmemesine ve istihdam süresinin belirlenmiş olup olmamasına göre ikiye ayırabiliriz. Aşağıda önce işçinin çalışmasını, emeğini belirli bir işverene hasredip etmemesine göre kira akdi türleri, sonra da işçinin istihdam süresinin belirlenmiş olup olmamasına göre kira akdi türleri incelenecektir.

Aşağıda önce işçinin çalışmasını, emeğini belirli bir işverene hasredip etmemesine göre kira akdi türleri, sonra da işçinin istihdam süresinin belirlenmiş olup olmamasına göre kira akdi türleri incelenecektir.

c.a. İşçinin Emeğini Belirli Bir İşverene Hasredip Etmemesine Göre İş Akitleri

İşçi (ecir) ile, emeğin belli bir işverene hasredilip edilmemesi kriterine göre iki tür sözleşme yapılabilir. Bunlardan birincisi, yalnız işverene çalışmak üzere tutulan işçidir ki buna “ecir-i has” denilir.

İşçiyle yapılabilecek ikinci tür sözleşmede ise, işçi sadece kiralayan kişiye çalışmak zorunda değildir. Dolayısıyla, emeğin sadece bir işverene hasredilmesi söz konusu değildir.

c.a.a. Ecir-i Has

¹⁴⁸ BOA., İrâde Dâhiliye , nr. 10733/2, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen tezkire.

Mecellenin 422. maddesi ecir-i hası şöyle tanımlamaktadır: “... ecir-i has ... yalnız müstecire işlemek üzere tutulan ecirdir. Aylıklı hizmetkar gibi”. Tariften anlaşılacağı üzere, bu tür iş akitlerinde işçi çalışmasını sadece bir işverene hasretmek durumundadır.

İşçinin borcu, çalışma süresi içerisinde emeğini hazır bulundurmadır. İşçi emeğini hazır bulundurduğu müddetçe sorumluluğunu yerine getirmiş olur ve işveren kendisine iş veremese dahi ücrete hak kazanır. Nitekim, Mecellenin 425. maddesinde “ecir-i hasın ücrete hak kazanması icare süresince iş için hazır bulunmasıylaadır. Yoksa bilfiil çalışması şart değildir. Fakat, çalışmaktan kaçınmaz, kaçınırsa ücrete hak kazanamaz” denilmektedir.

c.a.b. Ecir-i Müşterek

Mecellenin 422. maddesinde “... ecir-i müşterek ... müstecirden başkasına işlememek şartıyla kayıtlı olmayan ecirdir” denilmekte, açıklama yapılırken mesela, hamal, tellal, terzi, saatçi, kuyumcu, iskele kayıkçısı, kira arabacısı ve köy çobanı hep ecir-i müşterektir ki bir şahısa mahsus olmayıp herkes için çalışabilirler. Fakat, bunlardan biri filan vakte kadar yalnız müstecire çalışmak üzere kiralandıklarında, bu müddet zarfında ecir-i has olur. Bunun gibi bir hamal, arabacı yahut kayıkçı filan mahalle kadar başkasına çalışmayıp müstecire mahsus olmak üzere kiralanırsa oraya varıncaya kadar ecir-i has olur denilmektedir¹⁴⁹.

Terziye kumaş verip elbise diktirmek te böyledir (m.421). İşçi bu durumda sadece verilen o kumaşı dikip elbise haline getirmekle borcunu yerine getirmiş olur ve kiralayan kişiye karşı sorumluluğu sona erer. Bundan sonra başkalarından kumaş alıp onlara elbise dikebilir.

c.b. Belirli Süreli veya Belirsiz Süreli Olmalarına Göre İş Akitleri

¹⁴⁹ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle*, Hikmet Yay., İst., 1990, 80.

Mecellenin İkinci kitabının dördüncü faslı icâre-i âdemiye (adam kirası) ayrılmıştır (m.562-569). Getirilen düzenlemeye göre iş sözleşmeleri belirli süreli veya belirsiz süreli olabilir. Her iki tür sözleşmenin özellikleri ve sürenin belirli olup olmamasına göre uygulanacak hükümler aşağıda ele alınacaktır.

c.b.a. Belirli Süreli İş Akitleri

İşçi ile işveren arasındaki sözleşmede istihdam süresi belirli bir süre olarak tayin edilebilir (Mecelle, m.562). Burada işçiyle akdolunan kira akdinde ne kadar süreyle işçinin emeğini işverenin emrinde hazır tutacağı belirlenmektedir. Mesela, on gün, bir ay, bir yıl gibi. Görüldüğü gibi, bu tür işçi çalıştırma süre şartına bağlanmakta, bu süre içerisinde işçi emeğini işverene arz etmek, işveren de bunun karşılığında ücret ödemek borcu altına girmektedir. İşçinin emeğini arz etmiş olması ücrete hak kazanması için yeterlidir.

İşçi ile işveren arasındaki kira akdi bir gün gibi kısa süreli olabileceği gibi, bir yıl gibi uzun süreli de olabilir (m.484). Bir senelik iş akdi yapıldığında sene on iki ay olarak hesaplanır (m.492). İş ilişkisinin başlangıç tarihi akdin yapıldığı sırada belirlenebilir. Bu durumda iş ilişkisi belirlenmiş olan bu tarihten itibaren başlamış olur. Eğer başlangıç vakti belirtilmemişse iş ilişkisi tarafların kira akdini yaptıkları andan itibaren hüküm ifade eder (m.485, 486).

Taraflar arasında yapılan iş akdinde, aylık ücret miktarı belirlenerek bir sene süreli iş akdi kurulabileceği gibi, direk olarak senelik ücret belirlenerek bir seneliğine iş akdi de yapılabilir (m.487). Buradaki ilk durumda iş akdi bir senelik olarak yapılmakta fakat, ücretin aylık olarak ödenmesi kararlaştırılmaktadır. Sürenin bir yıl olması şart değildir. Daha uzun süreli de olabilir. İkinci durumda ise, yine bir yıllık sözleşme yapılmakta fakat, her ay ücret ödenmemekte senelik ücret ödenmektedir. Bir senelik iş akdi on iki ay itibariyle hesaplanmaktadır (m.492).

c.b.b. Belirsiz Süreli İş Akitleri

İşçi ile işveren arasındaki iş akdinin belirsiz süreli olması mümkündür. Mecellede bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Kaç aylık olduğu zikrolunmaksızın her aylığı şu kadar kuruşa olmak üzere ... kira (akdi) sahih olur” (m.494).

İş ilişkisinin belirsiz süreli akdedilmesi halinde taraflar ancak, kanunda belirtilen süreler içerisinde önceden ihbar etmek şartıyla iş ilişkisini sona erdirebilirler.

d. Amele (İşçi / Ecir) İle Yapılacak İş Akitlerinin Mali Hükümleri (Ücretler)

İş akdinin en önemli unsurlarından biri işçiye ödenecek ücrettir. Mecelleye göre, bir kimse, iki öküz mukabilinde birisine iş yapmayı taahhüt ederse, kendisine öküzün pazardaki fiyatı üzerinden nakit para verilir, "ayni tediye" yapılamaz¹⁵⁰.

İş akdinin yapılması sırasında taraflar ücret miktarını kendi aralarında kararlaştırabilirler. Buna ecri müsemma denilir (m.415).

İşçi ile işveren arasındaki kira akdinde ücret belirtilmemişse, işçi ücret ile hizmet eden kimselerden olduğu takdirde bilirkişinin tayin ettiği ücreti alır¹⁵¹, ki buna ecri misil denilir (m.563, 565). Bu hüküm, iş ilişkisi ecir-i has, yani işgücünü işverene hasretme şeklindeki hizmet sözleşmeleri için geçerlidir. Hükümden anlaşıldığı gibi, ücret karşılığında iş yapan bir işçiyle yapılan hizmet sözleşmesinde ücretin kararlaştırılmış olması şart değildir. Eğer ücret kararlaştırılmamışsa, bilirkişi tarafından tespit edilen ecr-i misil ödenir.

Bir kimseyle belirli bir işi yaptırmak üzere akt olunan kira akitlerinde (ecir-i müşterek) ücret miktarı belirtilmemişse, bu durumda bir şey verilmesi gerekmez.

¹⁵⁰ Samet Ağaoğlu - Selahattin Hüdaioğlu, *Türkiye'de İş Hukuku İş Hukuku Tarihi*, Merkez Basımevi, 1939, C.1, s.81.

¹⁵¹ Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, OSAV Yay., İst., 1997, s.278.

Ancak, iş yapılmasını isteyen kişi "bu işi yap sana ikramda bulunayım" gibi bir ifade kullanmışsa işi gören kişiye ecr-i misil verilir (m.564).

e- İş Akdinin Sona Ermesi

Süre tayin edilerek akdolunan (muayyen süreli) hizmet sözleşmeleri, sürenin sona ermesiyle birlikte kendiliğinden sona erer¹⁵². Bu tür sözleşmelerde süre bir sözleşme şartı olduğundan, sözleşme süresi dolmadan akdin fesh olunması karşı taraf için bir tazminat hakkı doğurur. Belirsiz süreli iş akitleri ise, ancak kanunun öngördüğü şekilde önceden karşı tarafa ihbar edilmek suretiyle sona erdirilebilir.

İş akdi, tarafların karşılıklı rızalarıyla sona erdirilebilir. Bunun dışında, olağanüstü sebeplerle de iş akdi sona erdirilebilir. Olağanüstü sebepler olarak taraflardan birinin ölümü ve iş akdinin ayıp ve özürler sebebiyle sona ermesi halleri sayılabilir. Ayıp, akitten beklenen menfaati tamamen yahut kısmen ortadan kaldıran sebeplerdir. Özür ise, akdin devamı halinde taraflardan birinin akitle üstlenmediği bir zarara uğraması sonucunu doğuracak arızı gelişmelerdir¹⁵³.

İşçi için akdin feshini caiz kılan haller arasında işçinin buluşa ermesi, zarara uğraması, ayıplı yahut eksik ücret ödenmesi ve beklenmedik hal gibi durumlar sayılabilir. İşveren açısından akdin feshini caiz kılan haller arasında, işçinin işi kötü ifası, hıyaneti, verimsizliği, izinsiz işi terki, ifanın imkansızlaşması ve zarara maruz kalması sayılabilir (mecelle m.514-533).

4. Memur, Sözleşmeli Personel ve Amele Statüsünde Çalışanların Karşılaştırılması

Bu başlık altında, fabrikalarda istihdam edilenlerin statüleri karşılaştırılacak, her statünün genel özellikleri verilecektir.

¹⁵² Samet Ağaoğlu - Selahattin Hüdaioğlu, age., s.81.

¹⁵³ Akgündüz, age., C. II, s.235.

Devlet fabrikaları ele alındığında, işgücünün üç ayrı statüde istihdam olduğunu yukarıda belirtilmiştir.

1. statü olan “memur” statüsünde, genellikle fabrika yöneticilerinin istihdam olduğu görülmektedir. Bunlar da kendi içerisinde mülkî devlet memurları, kâtipler ve hademeler; askeri devlet memurları, kâtipler, ve sair askeriye mensupları olarak gruplara ayrılmaktadır. Ayrıca, memur olarak yetiştirilmek üzere kalemlerde çalıştırılmaya başlanan kişiler “şakirt” olarak istihdam edilmektedirler. Memurların Osmanlı tebaasından olmaları asıldır. Ancak, kanunlarda özel bilgi gerektiren işlerde ecnebîlerin de memur olarak istihdam olunabilecekleri belirtilmektedir.

Nitekim belgelerde, fabrika yöneticilerinin yanında, çoğunluğu yurtdışından getirilen mühendis, ustabaşı, usta ve amelelerin memur statüsünde istihdam edildikleri görülmektedir.

Memur statüsü, bu statüde çalışanlara bir takım haklar tanımaktadır. Bir kere bunlar devlet personelidirler. Memuriyete alınmaları için gerekli şartlar bellidir. Memuriyete alındıktan sonra, görevden alınmaları da belli bazı şartlara bağlanmıştır. Bu şartlardan birisi yoksa devlet memuru görevden alınmaz (azledilemez). Belli bir süre çalıştıktan sonra emeklilik hakkını kazanır.

2. statü olan “sözleşmeli personel” statüsünde istihdam, gerek devlet fabrikalarında gerekse özel fabrikalarda söz konusudur. Genellikle yurtdışından getirilen vasıflı işgücü sözleşmeli personel statüsünde, süreli olarak istihdam edilmektedir. Zira, bu kişilere olan ihtiyaç süreli bir ihtiyaçtır ve ihtiyacın sona ermesiyle çalışma ilişkilerinin sona erdirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu kişilerin “memur” statüsünde çalıştırılmaları gereksizdir. Ancak, söz konusu olan işgücü yüksek vasıflı işgücü olduğundan, bu çalışmada vasıfsız işgücünün istihdam statüsünü oluşturan amele statüsünden ayrılmıştır. Bunların ücretleri de, amele ücretlerine göre oldukça yüksektir.

Belgelerde, mühendis, ustabaşı, usta, vasıflı amele (işçi) gibi vasıf gerektiren işlerde kullanılan ve çoğunluğu yurtdışından getirilen kişilerin sözleşmeli personel statüsünde istihdam edildikleri görülmektedir. Ayrıca, yurtdışından getirilen “fabrika

direktörü” gibi bazı yöneticiler de sözleşmeli personel olarak istihdam edilmektedirler.

İstihdam edilecek kişiyle yapılacak sözleşmeye “kontrato” adı verilmekte ve bu sözleşme yazılı olarak yapılmaktadır. Kontratoda, çalışanın istihdam edileceği süre, bu süre içerisinde yapacağı işler, alacağı maaş ve harcırahlar gibi konular yer almaktadır. Sürenin sona ermesiyle sözleşme sona ermekte, taraflar serbest kalmaktadır. Gerekirse süre uzatılabilmektedir.

Nihayet 3. tür istihdam statüsü, “amele” (işçi) statüsüdür. Gerek devlet fabrikalarında gerekse özel fabrikalarda bu statüde çalışma söz konusudur. Genelde vasıf gerektirmeyen işlerde çalışanlar bu statüde istihdam edilmektedir. Amele statüsünde çalışanların ücretleri daha düşüktür. Devlet memurlarına 1880’li yıllardan itibaren sosyal sigorta hakları (yaşlılık, malullük, hastalık, ölüm, işsizlik) tanınmışken,¹⁵⁴ amele statüsünde çalışanlardan ancak bazı işyerlerinde çalışanlara ve sınırlı bir şekilde sosyal sigorta hakları tanınmıştır. Askeri fabrikalarda ve diğer askeri işyerlerinde, Şirket-i Hayriye’de, Tersane-i âmirede ve Tophane fabrikalarında çalışan amelelere sınırlı bazı sosyal güvenlik hakları tanınmıştır¹⁵⁵.

Amele statüsünde çalışanlarla işverenler arasında aynen sözleşmeli personelde olduğu gibi bir anlaşma bulunmaktadır. Bu anlaşma bir “kira” akdidir. Nitekim, Mecellede de işçi işveren arasındaki ilişki “icâre-i ademî” yani adam kiralama şeklinde düzenlenmiştir.

Fabrika ve madenlerin ilk kuruluş yıllarından itibaren vasıfsız elemanlara ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacın karşılanabilmesi için “cebrî istihdam” usulü kullanılmıştır. Fabrika ve madenlerin çevresinde bulunan köylerdeki reaya “bağlı amele” hükmüne konularak fabrika ve madenlerde istihdam edilmişlerdir. Tanzimat’tan sonra bu usul ilk önce hukuki düzenlemelerden başlamak üzere bir süre sonra da fiilen ortadan kaldırılmıştır.

¹⁵⁴ Konuyla ilgili bkz. Eyüp Sabri Kala, *Osmanlılar’da Sosyal Güvenlik Sosyal Sigortalar 1865-1923*, Y. Lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst., 1992.

¹⁵⁵ Bkz. Eyüp Sabri Kala, agt.

B- Vasıflarına Göre Çalışanlar

Devlet fabrikalarında olsun, özel fabrikalarda olsun çalışanları vasıfları itibariyle tasnif edebiliriz. Fabrikalardaki vasıflı işgücünü mühendis, usta ve ustabaşılar oluşturmaktadır. Yarı vasıflı işgücü olarak kalfalar istihdam edilmektedir. Vasıfsız işlerde ise ameleler istihdam edilmektedir. Ayrıca, buhar makinelerinin çalışması için gerekli madenlerle sair madenlerin araştırılması ve keşfi için mühendis istihdam olunmuştur.

1. Mühendis

Fabrikalardaki teknik işler mühendisler vasıtasıyla görülmektedir. Mühendisler, fabrikaların kuruluş süresi boyunca kullanılacak makinelerin belirlenmesi gibi teknik konularla ilgili olarak istihdam edildikleri gibi, fabrikanın faaliyette bulunduğu süre içinde de istihdam edilmişlerdir.

Mesela, Mıgırdıç isimli mühendis yazmış olduğu arzuhalde, İstanbul'da kurulan Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu'nun kuruluşunda mühendis olarak görevlendirildiğini ve bu iş için Avrupa'ya gönderildiğini, burada bir buçuk sene kalarak kullanılacak makine, alet ve edevatı belirlediğini ve bunları istenilen şekilde fabrikaya getirttiğini belirtmektedir. Ayrıca belgeden fabrikayla ilgili bazı planların çiziminde bu mühendisin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.

“Der-saâdette inşâsı kararkîr olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun âlât ve edevât-ı lâzimesini getirmek için bundan altı sene mukaddem memuren Paris'e gönderilip orada birbuçuk sene kadar âlât ve edevâtı mezkûrenin i'mâl ve ikmâl ettirilmesi husûsuna hasr-ı evkât ile bunları matlûba muvâfık sûrette mükemmel olarak mahalline teslim eylemiş isem de ... dörtbuçuk sene kadar mürûr eden zaman içerisinde ara sıra emir buyurulan resimleri yaparak fabrika-i hümâyûnun başlanmasına inzâr ile sâir hiçbir işe sülûk edemeyerek ... giriftâr olduğum mesârif ...”¹⁵⁶.

¹⁵⁶ BOA., İrâde Hâriciye , nr. 10517, Mıgırdıç'ın Dâhiliye Nezâreti'ne hitaben kaleme aldığı 1861 tarihli arzuhal.

Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu'nun kuruluşunda istihdam olunan bu mühendisin arzuhali Mâliye Nezâreti ve Sadâret tarafından incelenmiş, fabrikanın kuruluşu tamamlandıktan sonra, fabrika işledikçe ve kendisi de dürüslükle hizmete devam ettikçe fabrikada istihdam olunması konusunda ne şekilde emir ve ferman buyrulursa ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkire düzenlenerek Pâdişah'a gönderilmiştir. Pâdişah tarafından tezkire ve ekleri görülmüş, gereğinin icrası için Sadarete iade olunmuştur.

“Mühendis Mıgırdıç'ın marifetiyle yapılmakta olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun hitâmından sonra ne kadar müddet için istihdam olunacağını kararlaştırılması istid'âsına dâir takdîm eylediği arzuhâl üzerine ... merkûmun fabrika işledikçe ve kendisi dahî istikâmetle hizmet eyeledikçe istihdâmına lüzûm görüneceği nezâret-i müşârun ileyhânın cevâplarında gösterilmiş idiğinden ... bu bâbda her ne vechile emr u fermân-ı hazret-i mülûkâne müt'allık ve şeref sudûr buyrulur ise ona göre iktizâsı icrâ olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹⁵⁷.

“... işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı âlf-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ...evrâk-ı merkûme savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emindir”¹⁵⁸.

Fabrikalarda kullanılan buharlı makinelerin çalıştırılabilmesi için gerekli olan kömürün temininde, kömür madeni araştırması yapmak üzere mühendis istihdam olduğu görülmektedir.

Konuyla ilgili 1868 tarihli Sadâret tezkiresinde, Tuna'da kurulan fabrikalarda bulunan buhar makinelerinin çalıştırılmasında kullanılacak kömürün ve diğer madenlerin araştırılması için Viyana'dan mühendis getirildiği görülmektedir.

¹⁵⁷ BOA., İrâde Hâriciye , nr. 10517, Sadâret tarafından Pâdişah'a gönderilen 13 Ekim 1861 tarihli tezkire.

¹⁵⁸ BOA., İrâde Hâriciye , nr. 10517, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 14 Ekim 1861 tarihli maruz.

“...Tuna vilâyetinin bazı mahallerinde vaz‘u ihdâs olunan fabrikaların ve husûsiyle kuvve-i şehriyesinin tevsî‘i için celp edilen vapurların isti‘mâline müktezî kömürün tedârîki zımmında dâhil-i vilâyette zuhûru me‘mûl olan kömür ma‘denleriyle ma‘âdin-i sâireyi keşf ü mu‘âyene etmek üzere Viyana’dan celp olunmuş olan mühendis Venzel Gatser’ün icrâ-i keşfiyât için geşt ü güzâr etmiş olduğu ...”¹⁵⁹.

2. Usta ve Ustabaşı

Usta ve ustabaşılar, fabrikalarda vasıflı işgücü olarak istihdam edilen diğer bir grubu oluşturmaktadır. Ustaların bir kısmı yurtdışından getirilmekte ve sözleşmeli personel statüsünde istihdam edilmektedir.

Hasköy’de devlete ait hizmetlerde kullanılmak üzere, Fransa’dan yirmi üç amele ile birlikte bir ustabaşı ve bir tercüman getirildiği görülmektedir.

“Fransa Cumhûru cânibinden vürûd ve el hâletü hâzihî Hasköy’de devlet-i aliyyenin hidemât-ı me‘mûresinde müstahdem yirmiüç nefer amele ve baş ustaları Panpalon nâm Fransalı ma‘a bir nefer tercümanlarıyla cem‘an yirmibeş nefere ...”¹⁶⁰.

İzmit çuha fabrikasında çuha ipliklerini düzeltmek ve boyamak üzere usta getirilmesi için gazetelerle ilan yapılmıştır. İngiltere’de bulunan meşhur boyacı ustalarından biri tespit edilmiş, Londra Sefâreti aracılığıyla bu kişiyle görüşülmüştür.

“ ... İzmit fabrika-i hümayûnunda i‘mâl olunmakta olan çukaların ipliklerini tesviye etmek ve boyamak üzere bir nefer boyacı ustasının Londra’dan celbine lüzûm görünüp bu bâbda tanzîm olunan ta‘rifnâmede münderiç şerâyita raptıyla Dersa‘âdet’e irsâl olunması 19 Ocak 1855 târihiyle mukaddem muâallâ-yı nezâret-i celîle-i hâriciyeden emr ü fermân

¹⁵⁹ BOA., Şûrâ-yı Devlet , nr. 225, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 10 haziran 1868 tarihli tezkire.

buyurulmuş olduğundan keyfiyet gazeteler vâsıtasıyla i‘lan olunarak ve sair taraflardan dahî araştırarak İngiltere’de meşhur çuka fabrikası ustalarından birisi tedarik birle zikr olunan ta‘rifnâme hükümleri ifâde olundukda ...”¹⁶¹.

Londra Sefâreti tarafından yapılan görüşmeler Sadâret tarafından Pâdişah’a iletilmiş, Pâdişah ta emir ve ferman buyurarak, gereğini icra etmek üzere Londra Sefâreti’ne iletilmesi için dosyayı Sadâret’e iade etmiştir.

“... işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleriyle mezkûr tezkire ve şukka manzûr-ı şevket-mevfûr-ı hazret-i şehinşâhî buyurulmuş ve husûs-u mezkûrun istizânı sâmi-i âsafâneleri vechile sefâret-i mûmâ ileyhâya cevâben iş‘ârı müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı şehriyârî muktezâ-yı münîfinden olarak sâlifül-beyân tezkire ve şukka savb-ı âlî-i âsafilerine i‘ade kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹⁶².

Yurt dışından getirilen usta ve ustabaşların yanısıra, Osmanlı tebaasından olan kişilerin de usta başı olarak istihdam olundukları görülmektedir.

İslimye Çuha Fabrika-i Hümâyûnu’yla ilgili 1842 tarihli belgede, İslimye Çuha Fabrika-i Hümâyûnu’nda istihdam olunan ve kendi gayretleriyle dokuma tarağı geliştiren İslimyeli Mehmet Reşit Efendi isimli şahsın, fabrikada ustabaşı olarak istihdam olunacağı ve kendisine çalışmalarından dolayı nişan verileceği belirtilmektedir.

“İslimye çuka fabrikası nâzırı sa‘âdetli Mustafa Kanî Beğ bendeleri nezâretiyle yirmibeşbin kuruş sarf olarak müceddeden İslimyeli Mehmet Efendi nâm kimesnenin kendi ihtirâ‘ı olmak üzere bir seneden beri i‘mâline

¹⁶⁰ BOA., Cevdet Hâriciye , nr. 2975, Fransa Cumhûriyeti İstanbul elçisinin 5 Agustos 1797 tarihli takrîri.

¹⁶¹ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Londra Sefirinin Hâriciye Nezâreti’ne gönderdiği 6 Nisan 1855 tarihli cevap.

¹⁶² BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Sadâret’e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 22 Temmuz 1855 tarihli maruz.

teşebbüsle bu def'a vücûda getirmiş olduğu yapağı tarağının sanâyi'-i i'mâliyesi ta'rîfini mübeyyin ..."¹⁶³.

Devletin çeşitli bölgelerinde bulunan ustalar, fabrikalarda istihdam olunmak üzere fabrikaların bulunduğu yerlere getirilmişlerdir. Bu şekilde getirilen ustaların ailelerine, ustanın çalıştığı yere göç edebilmeleri için izin verilmiştir. İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda istihdam olunmak üzere Amasya'dan getirilen Agop isimli ustanın ailesine İzmit'e göç etmeleri için izin verilmesine dair belge, bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir.

İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda istihdam olunmak üzere Amasya'dan getirilen Agop isimli ustanın ailesine İzmit'e göç etmeleri için izin verilmesine dair belge, bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir.

“İzmit çuka fabrika-i hümâyûnu ustalarından Agop'un Amasya kazâlarından Hacıköyü kazâsında Çay mahallesi sâkinelerinden zevcesi Agopde ve oğlu Surebe'nin umûr ve husûslarını ruyet ve tesviye edecek kimseleri olmadığından dûçâr-ı zarûret oldukları beyânıyla İzmit'e celbi mersûm tarafından bâ arzuhâl istid'â olunmuş olduğundan ... mersûm ve mersûmenin İzmit'e nakl edip etmemeleri husûsları her halde emr ü irâde-i aliyyelerine mütevakkıf ve menût mevâddan bulunmuş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyül emrindir”¹⁶⁴.

Fabrikalarda çalışan ustalar, aynı zamanda birer eğitici olarak diğer çalışanlara meslekle ilgili bilgilerini aktarmaktadırlar. Böylece fabrikalardaki ustalar yeni vasıflı elemanlar yetiştirmiş olmaktadır¹⁶⁵.

¹⁶³ BOA., İrâde Dâhiliye , nr. 3276/2sayılı vesika.

¹⁶⁴ AMKT , nr. 30/91, Meclis-i vâlâ tarafından Sadârete gönderilen 4 Eylül 1849 tarihli tezkire.

¹⁶⁵ Bkz., “Fabrikalarda İşbaşında Eğitim” başlığı.

3. Kalfa

Kelime anlamı itibariyle kalfa, okullarda hoca yardımcılara verilen bir addır. Aynı zamanda, bina inşasını deruhte eden mimar veya baş usta anlamına da gelmektedir¹⁶⁶.

Fabrikalarda istihdam edilen personel açısından bakıldığında kalfa, usta yardımcısı anlamına gelmektedir. Vasıfsız çalışanlara amele, işi bilen vasıflı çalışanlara usta denilmekte, bu ikisi arasında yer alan yarı vasıflı çalışanlara kalfa denilmektedir.

Samakocuk dökümhanesinde çalışan amelelerden bahseden 1849 tarihli belgede, “amele usta”, “kalfa” ve “amele” tasnifi yapılmaktadır. Bu tasniften anlaşılacağı gibi fabrikalarda usta ve vasıfsız amelelerin yanında ikisinin arasında yarı vasıflı çalışanları ifade etmek üzere “kalfa”lar istihdam edilmektedir.

“Mâliye nâzırı devletli paşa hazretlerinin ... şevket eser-i hazret-i pâdişâhî buyurulmak üzere arz ve takdîm kılınan takrîriyle ... Samakocuk dökümhânesinde müstahdem amele ustalarına kırkar ve kalfa ve amelelerine yirmişer ... para zam ve ilâvesi hakkında her ne vechile emir ve fermân beyân-ı cenâb-ı cihânânî müte'allık ve şeref sudûr buyurulur ise mantûk-ı celîlinin îfâsına mübâderet olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı”¹⁶⁷.

Diğer taraftan, “kalfa” kelimesinin dülgerlik ve duvarcı ustasının ikincisi anlamında kullanıldığı belgeler de mevcuttur.

Konya güherçile fabrikasının harap olan havuzlarının tamiri için İstanbul'dan bir ustanın görevlendirilerek Konya'ya gönderilmesiyle ilgili belgede,

“Konya'da güherçile fabrikasının dört adet havuzları geçen seneki şiddet-i şitâda fenâpezîr olduğundan bunların taştan olarak müceddeden inşâ

¹⁶⁶ Sâmi, age., “kalfa” maddesi, s. 1079.

olunmak üzere Dersa'âdet'ten bir nefer ustanın iğrâm ve irsâli lâzım gelmeğle ... Yani kalfanın ta'yîniyle zikr olunan havuzların merkûm ma'rifeti ve mahalli meclis ve fabrikatör nezâreti ile keşf u mu'âyenesi icrâ olduktan sonra tesviyesine mübâşeretle hitâmda iktizâ eden defterinin tanzîm ve irsâli zımında Konya vâlisi devletli paşa hazretlerine tahrîrât tastîri husûsunun nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müte'allık ve şeref sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu”¹⁶⁸.

ifadesi yer almaktadır. Buradaki “kalfa” kelimesi duvarcı ustası anlamındadır.

4. Şakirt (Çırak)

Şakirt, resmi dairelerde çalışan ve günümüzde “stajyer” yerine kullanılan bir tabirdir. Okul talebesiyle, sanat öğrenmek üzere bir ustanın yanına devam eden çıraklara “şakirt” denilmektedir. Resmi dairelerin en mühimlerinden olan Divan-ı Hümayun kalemi dahil olmak üzere defterdarlık, tersane ve diğer kalemlere şakirt adıyla stajyerler alınmakta ve gösterdikleri kabiliyete göre maaşa geçirilmektedirler¹⁶⁹.

Fabrikalarda da, ustaların yanında yetiştirilmek üzere şakirtler (çırak) istihdam olunmuştur. Fabrikalarda çalışan şakirtlere işin öğretilmesi için yurtdışından hocalar getirilmiştir.

1854 tarihli Kundura fabrika-i Hümayûnu ile ilgili belgede, çizme ve kundura üretimi için alınacak makine ile birlikte bu makinenin kullanılmasını şakirtlere öğretmek üzere Paris'ten dört muallim getirilmesi kararlaştırılmaktadır.

“Mösyö Gılaho nâm hünermendin kalıpsız olarak kemâl-i sür'at ve suhûletle çizme ve kundura i'mâl eder bir nev' makine icâd ve ihtirâ

¹⁶⁷ İrâde Dâhiliye , nr. 11470, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 30 Ağustos 1849 tarihli tezkire.

¹⁶⁸ İrâde Dâhiliye , nr. 28021, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 20Aralık 1858 tarihli tezkire.

¹⁶⁹ Pakalın, age., “şakirt” maddesi.

eylediği ba‘zı gazetede rivâyet olunmaktan nâşî ... bunun sûret-i isti‘mâliyesinin tahrîren ta‘rîfi mümkün olamayıp bir mâhdan altı mâha kadar ma‘iyyetlerinde bulunacak şâkirdâna sûret-i i‘mâliyesini ta‘rîf ve ta‘lîm etmek üzere dört nefer mu‘allimin berâberce irsâli lâzım gelip ... mezkûr makine ve mu‘allimlerin bu tarafa celbi münâsîp olacağı ifâde olunmuş ve zikr olunann tahrîrât leffen hâk-ı pâ-yı vâlâ-yı âsafânelerine takdîm kılınmış olmağla sûret-i hâle nazaran bu bâbda her ne vechile irâde-i aliyye-i hidivîleri müte‘allık buyurulur ise muktezâsının îfâsı bâbında emr ü femân hazret-i menlehül emrindir”¹⁷⁰.

Tersâne-i âmire dökümhâne fabrikasıyla ilgili 1863 tarihli belgede, fabrikada çalışan Metyu Orliç isimli ustanın maaşına, bahriye mektebi şakirtlerine mühendislik ve matematik konularında verdiği derslerden ve gayretinden dolayı zam yapılması kararlaştırılmaktadır.

“Tersâne-i âmire dökümhâne fabrikasında bulunan Metyu Orliç nâm ustanın ... mekteb-i bahriye-i şâhâne şakirdânına dahî usûl-u hendeseye ve fûnûn-ı riyâziyenin ta‘lîm ve tadrîsi husûsunda meşhûr olan ikdâm ve gayretine mükâfaten ma‘aş-ı kadîmi olan binbeşyüz kuruşun ikibin kuruşa iblâğı ifâdesine dâir bahriye nezâret-i celîlesinin takrîri leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla ...”¹⁷¹.

5. Amele (Vasıfsız İşçi)

Fabrikalarda çalışanların vasıflarına göre ayırımında son olarak ele alınacak grup “amele” (işçi) grubudur. Bu başlık altında "amele" kelimesi, hukuki manada işçi statüsünü ifade etmek üzere kullanılmamakta, vasıfsız işgücünü ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

¹⁷⁰ BOA., İrâde Hâriciye , nr. 5561, Vâlâ-yı seraskerî tarafından Sadâret’e gönderilen 24 Temmuz 1854 tarihli maruz.

¹⁷¹ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 41408, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 9 Ekim 1869 tarihli tezkire.

İstihdam statüleri incelenirken görüldüğü gibi, amele, zor ve kaba işlerde çalıştırılan vasıfsız işgücünü ifade etmektedir. Dolayısıyla amele istihdamının olduğu işler vasıf gerektirmeyen işlerden müteşekkildir.

“Amele” konusundaki bazı belgelerde sadece “amele” ifadesi yer alırken, bazılarında ise müslüman amele, reaya amele, müstemen amele ve yurtdışından getirilen amele gibi amelelerin uyruklarına ve dinlerine göre tasnifleri de yer almaktadır.

Fabrikalarda çalışan amelelerin önemli bir kısmı Osmanlı tebaasından oluşmaktadır. Amelenin çalışma şevkini artırmak ve desteklemek amacıyla, zaman zaman devlet fabrikalarda çalışan ameleye nişan verildiği görülmektedir.

“Çuka, akmeşe ve basma fabrika-i hümâyûnlarında tebe‘a-i devlet-i aliyyeden olarak istihdam olunmakta olan amelenin tezâyid-i şevk ve gayretlerini mücep olarak tahsîl-i sinâyi‘ tesciye ve sâireye ikdâm ve gayret ile dâimâ işleri başında bulunmak için münâsebeti vechiyle kendilerine nişân-ı imtiyâz verilmesi husûsuna ...”¹⁷².

Her ne kadar fabrikalarda ağırlıklı şekilde Osmanlı tebaasından olan amelenin istihdamı söz konusu olsa da, eldeki belgelerden, fabrikalarda yabancı uyruklu amele istihdam olduğu da anlaşılmaktadır. Genellikle fabrikaların kuruluşları sırasında ve fabrikanın ilk üretim yıllarında yurtdışından amele getirilerek fabrikalarda istihdam olduğu görülmektedir. Yabancı devlet tebaasından olup fabrikalarda istihdam olunan ameleler konusunda “müstemen amele”, “Nemçeli (Avusturyalı) amele” ve yurtdışından getirilerek kontrato ile çalıştırılan amele gibi tabirler kullanılmaktadır.

Konu ile ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

¹⁷² BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 10733, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 10 Ekim 1869 tarihli tezkire.

1797 tarihli belgede, Hasköy’de devlet hizmetinde müstemem¹⁷³ amele olarak istihdam olunan kişilerin maaşlarına zam yapılması için yapılan yazışmalar yer almaktadır.

“Fransa Cumhûru cânibinden vürûd ve el-hâletü hâzihî Hasköy’de devlet-i aliyyenin hidemât-ı me’mûresinde müstahdem yirmi üç nefer müstemem amele(ye) ... baş muhâsebeden verilen bir kıt’a sûret mücebince meblâğ-ı mezkûr kalemden sâbıkı üzre ba’del-hisâb hazîne-i âmireden i’tâ buyurulmak bâbında emr ü fermân devletli sa’âdetli Sultânım hazretlerindir”¹⁷⁴.

Hereke Fabrika-i Hümâyûnu’yla ilgili 1847 tarihli belgede, fabrikada Avusturyalı amele istihdam olunduğu belirtilmektedir.

“... Hereke fabrika-i hümâyûnunda müstahdem Nemçeli amelenin bi müddetten beri ma’aşları terâkim etmiş olduğundan dolayı aşırı müzâyaka çekmekte buldukları beyânıyla işbu müterâkim ma’aşların i’tâsı hususunda sefâret tarafından iltimâsât-ı mükerrere vuku’a gelmiş ve sûret-i ifâdeye nazaran vâkı’a amele-i merkûme bundan nâşî sıkıntı çekmekte bulunmuş olmağla tesviyye-i îcâbına himmet buyurulması siyâkında tezkire-i âcizî terkîmine ibtidâr kılındı”¹⁷⁵.

Yine, Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu’nda çalıştırılmak üzere Paris’ten işçi getirildiği görülmektedir.

“... Konturmetr ta’bîr olunan bir nefer işçi ve iki nefer kağıt dökücüsünün Paris’ten getirilmesi lâzım geleceğini merkûm ta’rîf ... ve muktazî görünen konturmetr ve dökücülerin dahî tedârik ve kontratoya rapt olunarak irsâli hususunun Paris sefâret-i seniyesine iş’âr buyurulması (hususunda) suver-i

¹⁷³ Müste’men: Osmanlı devleti ile sulh halinde bulunan ve sözleşmelere müsteniden memleket içinde yaşayan ecnebler hakkında kullanılır bir tabirdir. Başka bir tarifile, Osmanlı ülkesinde oturmalarına müsaade olunan yabancı devlet tebasına denir. Pakalın, age., “Müstemen” maddesi, C. II, s.631.

¹⁷⁴ BOA., Cevdet Hâriciye, nr. 2975, Fransa Cumhâriyeti elçisinin 5 Ağustos 1797 tarihli takriri.

¹⁷⁵ BOA., AMKT , nr. 140/1, 15 Temmuz 1847 tarihli tezkire.

ma'rûza muvâfık irâde-i aliyye-i sadâret-penâhîleri buyurulur ise sefâret-i müşârun ileyhâ cânibine iktizâ eden emirnâme-i sâmi-i âsafânelerinin tastîriyle ma'âş hakkında dahî mu'âmele-i kalemiyyesi icrâ olunmak üzere keyfiyetin taraf-ı âcizâneme havâlesi bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir"¹⁷⁶.

Elimizdeki belgelerden, fabrikalarda istihdam olunacak ameleler hususunda öncelikle Osmanlı tebaasının tercih edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle stratejik öneme sahip bölgelerde ve madenlerde ecnebi amelelerin çalıştırılmalarının mahzurlarından bahsedilerek buralarda Osmanlı tebaasından amele çalıştırılması tercih edilmektedir.

Konuyla ilgili 1855 tarihli belgede, Sırbistan'da bulunan demir madeni fabrikasında ecnebi amele çalıştırılmasında görülen mahzur üzerine, Bosna'da bulunan demir fabrikasında çalışan seksen amelenin Sırbistan'a gönderilmesi istenmiş ve bu talep kabul edilmiştir.

“ Sırbistan'da kâin demir ma'deni fabrikasında ecnebî 'amele işleminde görünen mahzûra binaen Bosna cânibinde bulunan demir fabrikalarında işleyen ameleden seksen nefer amelenin Sırbistan'a celbi hususunda istid'â-yı ruhsatı hâvî Sırp kapı kethüdâsı tarafından verilen takrîr manzûr-ı âlî-i şehinşâhî buyurulmak için arz u takdîm kılındı ber müceb-i takrîr ol mikdâr amelenin Sırbistan'a gitmelerine i'tâ-yı ruhsat eylemesi zımmında Bosna vâlîsi devletli paşa hazretlerine tahrîrât-ı senâverî tastîr edilmesi hakkında her ne vechile emr ü fermân isâbet-beyân-ı hazret-i cihânbanî müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim"¹⁷⁷.

¹⁷⁶ BOA., İrâde Hâriciye, 10517, Mâliye nezâreti tarafından Sadârete yazılan 2 Eylül 1861 tarihli maruz.

¹⁷⁷ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6138, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 1 Ağustos 1855 tarihli tezkire.

BÖLÜM II

OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İŞGÜCÜ TEMİNİ ve ÇALIŞANLARIN İSTİHDAM GÜVENCESİ

Bu bölümde, öncelikle Osmanlı sanayi sektöründe işgücü temini meselesi üzerinde durulacak, ikinci olarak çalışanların istihdam güvencesi incelenecektir.

I. OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İŞGÜCÜ TEMİNİ

Fabrikalarda çalışacak işgücünün temini hususu sanayileşme sürecinin önemli meselelerden birini oluşturmuştur. Zira, toplum tarım toplumu özelliği taşımakta ve bundan doğan bir takım alışkanlıkları bulunmaktadır. Fabrikada çalışma ise daha organize ve disiplinli bir çalışmayı, gerektiğinde aileden ayrılarak fabrikanın bulunduğu bölgeye göç etmeyi gerektirmektedir.

Fabrikalardaki buharlı makinelerin kullanılması, bakım ve onarımı, yeni ürünlerin ortaya çıkarılması, ürün çeşitliliğinin sağlanması, mamul maddenin kalitesi gibi konularda vasıflı işgücünün temini önem arz etmektedir. Diğer taraftan, fabrikada üretimin devam etmesi için vasıfsız işgücünün temini de gerekmektedir.

A- Genel Olarak İşgücü Temini

Fabrikalarda çalışmak isteyenler direk işverene başvurarak vasıflarını, eğitim durumlarını, şimdiye kadar yaptıkları işleri bildirmekte, kendilerinin bir işe yerleştirilmelerini talep etmektedirler. Konuya devlet fabrikaları açısından bakılacak olursa, yetkili makama yapılan iş başvurularında çalışılmak istenilen işyerinin

belirtildiği gibi, “münasip bir işe yerleştirilme” gibi yer belirtilmeden başvuruların yapıldığı da görülmektedir.

Bu başlık altında, çalışmak isteyenlerin iş başvurularından, bu kişiler hakkında verilen referans mektuplarından, atama yapılacak kişi hakkında yürütülen güvenlik soruşturmalarından ve kişinin işi yapmaya uygun şekilde sağlıklı olduğunu gösteren sağlık raporlarından bahsedilecektir.

1- İşe Başvurma

Kamu sektöründe faaliyet gösteren yerlere yapılan başvurular memuriyete başvuru şeklinde olmaktadır. Başvurular ilk kez memuriyete giriş başvurusu şeklinde olduğu gibi, herhangi bir sebeple memuriyetten çıkarılmış veya çıkmak zorunda kalmış olanların yeniden memuriyete giriş talepleri şeklinde de olmaktadır. Memuriyete alınmak için başvuruda bulunan kişiler kısa bir özgeçmişlerini ve bu görevi neden talep ettiklerini belirtmektedirler.

Devlet fabrikalarında istihdam olunmak üzere başvuruların ya belirli bir memuriyete atanmayı talep ettikleri veya “boş bir memuriyete atanma” gibi yer belirtilmeden sadece memuriyet talebinde buldukları görülmektedir.

Tophane fabrikasında sarrâçlık ve tornacılık hizmetinde bulunduktan sonra ülkenin içinde bulunduğu halihazır durum nedeniyle hizmetten el çektirilen kişi yapmış olduğu memuriyet başvurusunda, kendisine yeni bir memurluk verilmesini talep etmiştir.

“... âcizîleri şimdiye kadar fabrikalar müdüriyet-i umûmiyesinde merbût tophâne fabrikasında sarrâçlık ve tornacılık hizmetiyle îfâyı vazîfe ettim ahvâl-i hâzıra dolayısıyla umum müstahdemîn meyânında hizmetimden el çektirdiler şimdi ise hasbel zarûre üç nüfus âilenin ta'yîşini temin etmek için adâlet ve merhamet çıkılarak nezâret-i celîleleriyle merbut tophâne ve hapishâne-i umumi müdüriyet-i aliyesinde sıdk ü sadakatle îfâyı vazîfe etmek

üzere gardiyanlık hizmetine kabul buyrulmama emr u devletleri müsâade buyrulması babında emr u fermân veliyyul emrindir”¹⁷⁸.

Yine fabrika-i hümâyûnlardan birinde veya gümrüklerde memuriyet vazifesi talep eden şahsın dilekçesinde şu ifadeler yer almaktadır:

“... bu kulları teb’adan ve Beykoz nâm karyesi kullarından olup ticâret kumpanya vapurlarında kahvecilik etmekte iken idâre-i âcizî fakîrül-hâl kesîrül iyâl düyûn-ı kesîreye dûcâr edâya muktedir olamadığından çâresiz kalınarak ... vapurdan ihrâc ... açıkta kal(dım) ... bu kullarını gümrüklerin birine veyâhut fabrika-i hümâyûnların birine ... münâsip mahalle istihdam olunmaklığım sâye-i hazret-i sadârethenâhîlerinde çerâğ defterine kayd u ilhâk buyurulması ... bâbında emr ü fermân hazret-i menlehü’l emrindir”¹⁷⁹.

Memuriyete başvuran kişiler için halen vazifede olan memurlar tarafından referans mektupları yazıldığı, başvuran kişi hakkında güvenilirlik ve liyakat konusunda güvence verildiği görülmektedir.

“... hâmil-i varakpâre Kâni Bey kardeşimiz cidden halûk ve müstakîm bir zâttır kendileri vilâyet ma’ârif müdürü Mustafa bey birâderimizin de akrabâsıdır yeni tevkifhâne kadrosunda kendilerinin lütfen bin ve binden yukarı bir hizmetle istihdâmına inâyet-i birâderilerinin râyegân buyurulmasını temennî ve bu bâbta tezâhür edecek âtîfet-i birâderîleri bendelerini de müteşekkir kılacağını arz ile te’yid-i ta’zîmât eylerim kardeşim bey efendi hazretleri”¹⁸⁰.

“... i’âşe müfettişliğinde bulunduğum müddet zarfında iktidâr ve ehliyet ve hüsnü hâl ve fa’aliyetini görerek kendisi sevdiğim Ziya beyi muhterem üstâdîma takdîm ediyor(um) mûmâileyh meslek-i mâliyeden yetişmiş usûl ve

¹⁷⁸ BOA., DH MB HPS D/V nr. 55/64, ek 31, memuriyetten çıkarılan kişi tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne verilen maruz.

¹⁷⁹ BOA., ADVN, nr. 121/75, Memuriyete başvuran şahıs tarafından kaleme alınan maruz.

¹⁸⁰ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 44/6 ek.17, 28 Teşrinievvel 1335 (1919).

kavâid-i hesabiyeye tamâmen âşinâ zekî bir memurdur İstanbul tevkifhânesinin münhal olan muhâsebeciliğine tâliptir bu hususta imtihan vermeye ve müsâbakaya girmeye hazırdır çünkü iktidârından ma‘lûmâtından emindir bu gibi erbâb-ı iktidârı himâye husûsundaki uluvvu inâyetlerine vukûfum hasebiyle kendisini tavsiyeye cüret ettim ricâm is‘âf buyurulur ise umûr-u hesâbiyede âlîleri bulunan intizam hâsıl olur ... kadîm bir münâsebet ve hürmetime ma‘zûren mûmâileyhe hattâ şimdiden teminât-ı lâzime itâsına da mütecâsir oldum herhalde lütuf ve keremlerine intizâr edeceğimi arz ederek bâ kemâl-i ta‘zîm dest-i muhteremlerinizi telsîm eylerim ...”¹⁸¹.

2- Ataması Yapılacak Kişi Hakkında Güvenlik Soruşturması Yapılması ve Sağlık Raporu İstenmesi

Memuriyete başvuru yapan kişiler arasında atama yapılması düşünülenler hakkında polis tarafından güvenlik soruşturması yapılmakta, bu kişinin mahkumiyetinin olup olmadığı, çevresinde namuslu birisi olarak tanınıp tanınmadığı araştırılmakta, gelen rapora göre hareket edilmektedir.

“ ... müsted‘î-i mûmâileyh aslen âsitâneli ve yirmi yaşında olup ... Sarı Bayezit mahallesinde ikâmet etmekte iken târihten bir mâh akdem merkez-i âcizînin Haydar mevkiî idâresinin çırpır nâm mahalle nakl-i hâne ederek ikâmet ettiği müddet zarfında bir gûnâ sû-i hâli görülmemiş ise de, evvelce ikâmet ettiği mahal ahvâl ve hüviyeti hakkında tahkîkât icra ettirildikte mûmâileyhin ashâb-ı nâmustan olduğu ve cinâyet ve cünha ile mahkûm olmadığı bildirilmiş olmakla mu‘âmele-i hafiyenin îfâsına müsâ‘ade buyurulması arzıyla müdüriyet-i umûmiye-i aliyyeye takdîm kılınır efendim”¹⁸².

¹⁸¹ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 44/6 ek.29, Anadolu Hisarı Dâire-i Belediyesi Mürüdü tarafından kaleme alınan referans mektubu.

¹⁸² BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/4 ek.1, Polis müdürlüğü tarafından Hapishaneler müdüriyetine gönderilen 25 temmuz 1328 tarihli tahkikat raporu.

Memuriyete atanacak kişide aranan diğer bir özellik, hekim kontrolünden geçip sağlıklı olduğuna dair rapor alınmış olmasıdır. Hapishane gardiyanlığında memur olabilmek için başvuran şahsın bu amaçla sağlıklı olduğuna dair muayene raporunun hapishane idaresine gönderildiği görülmektedir.

“... mûmâileyh mu‘âyene edilerek hâl-i hazırda hiçbir hastalığa ma‘lûl olmadığı gibi emrâz-ı insaniye ve efrençiyeye dahi musâb olmadığı tâmmül sıhha ... olup gardiyanlık vazifesini îfâ edebileceğini mübeyyin rapordur”¹⁸³.

B- Vasıflı İşgücü Temini

Sanayi sektöründe vasıflı işgücü denildiğinde, fabrikada çalışacak mühendis gibi teknik elemanların yanında, ustabaşılar ve ustalar akla gelmektedir. Yine fabrikaların yönetimi için yönetici temini de vasıflı işgücü temini başlığı altında ele alınabilir.

Vasıflı işgücü temininde bir takım usuller uygulanmıştır. Fabrikaların ilk kuruluş yıllarında, yurt içinde makine kullanımını bilen vasıflı eleman bulunmadığından, yurt dışından makinelerle birlikte bu makinelerin bakım ve onarımını yapacak mühendisler ile, makineleri kullanacak ustalar getirilmiştir.

Zaman içerisinde yerli işgücü yetiştirilerek yurtdışından vasıflı işgücü getirmeye gerek kalmaksızın bu işgücünden yararlanmak istenmiştir. Bunun için, sanayi üretimini öğrenmek üzere yurtdışına eleman gönderilmiş, geri döndüklerinde bu elemanlar fabrikalarda istihdam edilmişlerdir. Diğer yandan, sanayi eğitimi yaygınlaştırmak üzere “sanayi mektepleri” kurulmuş, buralarda vasıflı işgücü yetiştirilmeye çalışılmıştır. Yine işbaşında eğitim yoluyla vasıfsız elemanlar vasıflı hale getirilerek bu kişilerden faydalanılmıştır.

¹⁸³ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 55/64 ek.23, Dersa‘âdet Tevkifhâne-i umum müdüriyetine gönderilen sağlık raporu.

“Terfi sistemi” de vasıflı eleman temininde bir usul olarak kullanılmıştır. Vasıfsız olarak işe alınanlar belli bir çalışma dönemi sonunda eğitilerek ve tecrübe kazanarak terfi etmekte ve böylece vasıflı eleman temin edilmiş olmaktadır. Zaten vasıflı olan işgücü ise terfi yoluyla daha üst mevkilere gelmektedir.

Sanayileşmenin ilk yıllarında bazı sektörlerde zorunlu çalışma sistemi uygulanarak vasıflı işgücü temin edilmeye çalışılmıştır. İşgücü temininde geçici bir tedbir olarak, fabrikalarda çalışan ve fabrika için gerekli olan vasıflı elemanların askerliklerinin tecil edilmesi veya asker statüsüyle fabrikada istihdam edilmesi yolu kullanılmıştır.

1- Yurtdışından Vasıflı İşgücü Getirilmesi

Sanayileşme hareketi Avrupa’da başladığından, Osmanlı’da sanayileşme çabaları başladığında tabii olarak Avrupa’dan makine ve bu makineleri kullanacak işgücünün getirilmesi gündeme gelmiştir. Böylece teknolojik gelişme yakalanmaya çalışılmış ve getirilen bu kişiler yerli işgücüne sanayi üretimini öğretmişlerdir.

Yurtdışından getirilen vasıflı işgücüyle ilgili belgeler incelendiğinde, fabrika direktörü, mühendis, usta - ustabaşı ve vasıflı işçi gibi vasıflara sahip kişilerin getirildiği görülmektedir¹⁸⁴.

a. Fabrika Direktörü Getirilmesi

Fabrikaların kurulmaya başlamasıyla birlikte, bu fabrikaların nasıl yönetileceği meselesi ortaya çıkmıştır. Zira, fabrika usulü çalışma yeni bir çalışma türüdür ve bu konuda yeterli ve tecrübeli eleman yoktur. İşte bu gerekçelerle, fabrika idareciliği yapmaları için yurt dışından “fabrika direktörü” getirilmiştir. Yurt dışından getirilen bu kişiler genellikle İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Belçikalı ve Avusturyalı’lardan oluşmaktadır.

¹⁸⁴ Quataert, “Selânik'teki İşçiler ...”, agm., s.114.

1854 yılında Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun direktörü, Avusturya'dan üç yıllığına getirilen Ancelo Kamani isimli bir kişidir.

“Hereke fabrika-i hümâyûnunda direktör bulunan Ancelo Kamani'nin şehriye ikibin beşyüz kuruş ma'aşla üç sene istihdam olunmak ve ondan sonra üç sene dahî istihdam olunacak veyâhut ruhsat verilecek olduğu halde evvelki üç sene müddetin intihâsına üç aya kalarak haber verilmek yedinde olan kontrato iktizâsından iken ...”¹⁸⁵.

Bu arada, devlet fabrikalarının müdürlerinin önemli bir kısmının devlet memurlarından ve Osmanlı tebasından oluştuğunu da ifade etmek gerekir.

b. Mühendis Getirilmesi

Sanayi üretimine geçilmesiyle birlikte, bu üretimin bel kemiğini oluşturan elemanlar olan mühendisler çok açık bir şekilde ihtiyaç duyulmuştur. Yurt içinde henüz sanayi üretimini bilen mühendis yetişmemiş olduğundan bunlar yurtdışından getirilerek sözleşmeli personel statüsünde istihdam olunmuşlardır. Mühendisler fabrikaların kuruluşundan üretimin sonuna kadar her aşamada görev almışlardır.

Fabrika kurulmadan önce teknik araştırma ve fizibilite mühendisler tarafından yapılmıştır. Mesela, İstanbul kağıt fabrikasının kurulmasından önce Mıgırdıç isimli mühendis görevlendirilerek, fabrikada kullanılacak alet, edevat ve fabrika ile ilgili plan ve krokiler bu şahsa yaptırılmıştır.

“... Dersa'âdette inşâsı kararkîr olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun âlet ve edevât-ı lâzimesini getirmek için bundan altı sene mukaddem me'mûren Paris'e gönderilip orada birbuçuk sene kadar âlât ve edevât-ı mezkûrenin i'mâl ve ikmâl ettirilmesi husûsuna hasr-ı evkât ile bunları matlûba muvâfık sûrette mükemmel olarak mahalline teslim eylemiş ... ara sıra emir buyurulan resimleri yaparak fabrika-i hümâyûnun başlamasına inzâr eylemiş (bulunmaktayım)¹⁸⁶.”

¹⁸⁵ BOA., İrâde Meclis-i vâlâ, nr. 13588, Meclis-i vâlâ komisyonunun 16 Kasım 1854 tarihli mazbatası.

¹⁸⁶ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Mühendis Mıgırdıç'ın Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği 1861 tarihli arzuhal.

Mühendis Mıgırdıç, fabrikada üretilecek kağıt için gerekli malzemeleri belirlemiş, alınacak olan bu malzemenin isimlerini ve miktarlarını arzuhalde Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmiştir.

“Hazîne-i hassa-i şâhânedede inşa olunmakta olan kağıt fabrikası için üç dört ay kullanılmak üzere gerekli olan muhtelif eşyanın miktârı:

Eczâ:

500 Asit kloro de pirik ...

Reçine: 5 fiçı

Şap: 8 kantar

Kağıtların arasına konulup sıkıştırmak için 500 metre çuka

Kağıt cilası için zingo(?) tabir olunur 300 adet tabaka

10 kıyye sülfıt ve solad”¹⁸⁷.

Yine Mühendis Mıgırdıç, fabrikada istihdam olunmak üzere kontürmetr denilen bir işçi ile iki kağıt dökücüsünün Paris'ten getirilerek bir, bir buçuk sene istihdam olunmak üzere kontratoya rapt olunması gerektiğini Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmiştir.

“Kontürmetr ta'bîr olunur bir nefer işçi amelesi. Paris sefâret-i seniyyesi ma'rifetiyle bir birbuçuk sene istihdâm olunmak üzere kontratoya rapt olunarak celp olunması ...”¹⁸⁸.

Mühendisler sadece fabrikalarda istihdam olunmamıştır. Sanayi üretimi için gerekli olan madenlerin araştırılması ve keşfi için de yurt dışından mühendis getirilmiştir.

Mesela, Tuna vilayetinde kurulan fabrikalar için getirilen buharlı makinenlerin çalıştırılması için gerekli kömürün ve sair madenlerin araştırılması için Viyana'dan mühendis getirilmiştir.

“... Tuna vilayetinin ba'zı mahallerinde vaz'u ihdâs olunan fabrikaların ve husûsiyle Tuna kuvve-i şehriyesinin tevsî'i için celp edilen vapurların isti'mâline muktezî kömürün tedâriki zımmında

¹⁸⁷ BOA., İrade Hâriciye, nr. 10517, Mühendis Mıgırdıç'ın Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği 1861 tarihli arzuhal.

¹⁸⁸ BOA., İrade Hâriciye, nr. 10517, Mühendis Mıgırdıç'ın Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği 1861 tarihli arzuhal.

dâhil-i vilâyette zuhûru me'mûl bulunan kömür ma'denleriyle sâir ma'denlerin keşf ve muayenesi için Viyana'dan celp olunmuş olan mühendis Venzel Gatscher'in ..."¹⁸⁹.

c. Usta-Ustabaşı Getirilmesi

Fabrikalarda istihdam edilmek üzere yurtdışından getirilen vasıflı işgücünün diğer bir türü usta ve ustabaşılardır. Usta ve ustabaşılar, kaliteli mamul üretilmesinde, sanayi üretiminin gerektirdiği vasıflı işlerin yapılmasında ve makinelerin kullanılmasında çalıştırılmışlardır.

İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda üretilen çuhaların ipliklerini düzeltmek ve boyamak için İngiltere'den usta getirilerek istihdam edilmiştir.

“Zât-ı şevket- sıhhât-i hazret-i şehinşâhî için İzmit fabrika-i hümâyûnunda i'mâl olunmakta olan çukaların ipliklerini tesviye etmek ve boyamak üzere bir nefer boyacı ustasının Londra'dan celbine lüzum görünüp bu bâbda tanzîm olunan ta'rifnâmede munderic şerâyita raptıyla Dersa'âdet'e irsal olunması 19 Ocak 1855 târihiyle mukaddem mu'allâ-yı nezâret-i celîle-i hâriciyyeden emr ü fermân buyurulmuş olduğundan keyfiyet gazetelerle i'lân olunarak ... İngiltere'de meşhur çuka ustalarından birisi tedârik edilerek tarif nâmede bulunan şartlar ifâde olunduğunda cümlesini kabul etmiş ..."¹⁹⁰.

Yine İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nda Deboboya isimli bir ustanın istihdam olunduğu, sözleşme süresinin bitmesine rağmen kendisine ihtiyaç duyulduğu için sözleşmesinin yenilendiği görülmektedir.

“... çuka fabrika-i hümâyûnunda müstahdem Efrenc ustakârlarından Deboboya'nın kontrato müddeti tekâmül olmuş ise de mersûmun fabrikaca biraz vakit daha lüzûmu olduğundan ... iki sene müddetle kontratosunun

¹⁸⁹ BOA., Şûrâ-yı Devlet, nr. 225, Maadin-i hümâyûn meclisince tanzim olunup Mâliye Nezâreti tarafından Şûrâ-yı Devlet'e sunulan 4 Haziran 1868 tarihli mazbata.

¹⁹⁰ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6100, Londra sefirinin 6 Nisan 1855 tarihli cevâbî yazısı.

tecdîdi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihânânî müte‘allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”¹⁹¹.

d. Vasıflı İşçi Getirilmesi

Fabrikaların kuruluş yıllarında vasıflı işçi temininde yurt dışından işçi getirilmesi bir çözüm olarak uygulanmıştır. Daha 1797 tarihinde, Fransa’dan yirmi üç işçi, bir ustabaşı ve bunların bir tercümanı getirilerek Hasköy’de devlete ait işlerde istihdam olunmuşlardır.

“Fransa Cumhûru cânibinden vürûd ve elhâletü hâzihî Hasköy’de devlet-i aliyyenin hidemât-ı me’mûresinde müstahdem yirmi üç nefer müste’men ‘amele ve baş ustaları Panpalon nâm Fırancı ma’a bir nefer tercümânlarıyla cem’an yirmi beş nefere bâ emr-i hümâyûn baş muhâsebeden verilen bi kıt’a sûret mûcibince beher mâh mu’ayyen olan dörtbin kuruş ücret-i şehriyeleriçün ... ba’del-hesâb hazîne-i âmireden i’tâ buyurulmak bâbında emr ü fermân devletli sa’âdetli Sultânım hazretlerindir”¹⁹².

Hereke Dokuma Fabrika-i Hümâyûnu’nda Avusturyalı işçiler istihdam olunmuştur.

“Mâlûm-u vâlâları olduğu veçhile Hereke fabrika-i hümâyûnunda müstahdem Nemçeli ‘amelenin bir müddetten beri ma’aşları verilemeyip terâkîm etmiş olduğundan ... amele-i merkûme bundan nâşî sıkıntı çekmekte bulunmuş olmağla tesviye-i icâbına himmet buyurulması siyâkında tezkire-i âciizî terkîmine ibtidâr kılındı”¹⁹³.

Zeytinburnu demir fabrikasında istihdam edilmek üzere yurtdışından işçi getirilerek sözleşmeli personel statüsünde çalıştırılmıştır.

¹⁹¹ BOA., İrâde Meclis-i vâlâ, nr. 6950, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 9 Haziran 1851 tarihli tezkire.

¹⁹² BOA., Cevdet Hâriciye, nr. 2975, Fransa Cumhûriyeti elçisinin 5 Ağustos 1797 tarihli takrîf.

¹⁹³ BOA., Amkt., nr. 140/1, 15 Temmuz 1848 tarihli tezkire.

“Mâlûm-u âlîleri buyurulduğu üzere Zeytinburnu (demir) fabrika-i hümâyûnunda müstahdem ecnebî taifesinden kontratolu amelenin üç aylık mâhiyeleri verilememiş olduğundan ... şimdilik üçbin kesenin mâliye hazînesinden itâsını ...”¹⁹⁴.

2- Terfi Sistemi

Fabrikalar için vasıflı eleman temininde kullanılan diğer bir yöntem, fabrika içerisinde eğitilen işgücünün eğitim ve tecrübeye bağlı olarak terfi ettirilerek vasıflı elemanın bizzat fabrikanın kendi içerisinde sağlanmasıdır. Aşağıda "İşbaşında Eğitim" başlığı altında ele alacağımız işgücünün işbaşında eğitilmesi meselesi esas itibarıyla terfi sistemini destekler mahiyettedir. Bu eğitimin amacı işgücüne vasıf kazandırmaktır. Sonucu ise, vasıfsız işgücü olarak veya yarı vasıflı işgücü olarak işe alınanların belli bir eğitim süresinin sonunda vasıflı eleman statüsüne terfi ettirilmesidir.

3- Zorunlu Çalışma

Bazı meslek sahiplerinin defterleri ayrı olarak tutulmakta ve bu meslekte çalışanlara ihtiyaç olduğunda bu kişiler istenilen yere sevk edilmektedir. İnşaat işlerinde çalışanların kayıtları bu şekildedir. Bir yerde duvar işçisi ihtiyacı olduğunda o anda boşta bulunan usta belirlenmekte ve ilgili yere gönderilmektedir. Bu, zorunlu çalışmanın bir türünü oluşturmaktadır. Zira, zorunlu çalışmanın uygulandığı sektörlerden biri inşaat sektörüdür.

Fabrikalardaki inşaat ve duvar işlerinde çalıştırılmak üzere usta temininde yukarıda belirtilen usul uygulanmıştır. Fabrikaların yapımı ve tamiri sırasında lazım olan ustalar ismen tayin edilerek fabrikanın bulunduğu yere sevk olunmuşlardır. Tamir işleri tamamlandığında yetkili kişi tarafından ustanın defteri tanzim olunarak İstanbul'a geri gönderilmiştir.

¹⁹⁴ BOA., Amkt, nr. 137/38, 8 Temmuz 1848 tarihli maruz.

Örneğin, Konya’da bulunan güherçile fabrikasının şiddetli kış sebebiyle havuzları hasar görmüştür. Hasar gören havuzların taştan yeniden inşası için İstanbul’dan duvarcı ustası gönderilmesi talep edilmiştir. Bunun için İstanbul’da bulunan Yani kalfa isimli usta işe başlamasından itibaren aylık iki bin kuruş maaş ve dört bin kuruş harcırahla tayin edilmiş, fabrika müdürü ve mahallî meclis kontrol işi ile yükümlü tutulmuştur. İşin bitiminde ustanın defterinin tanzim edilerek İstanbul’a gönderilmesi için Konya vâlisine yazı yazılması konusunda emir ve ferman buyurulmuştur.

“... Konya’da güherçile fabrikasının dört adet havuzları geçen seneki şiddet-i şitâda fenâpezîr olduğundan bunların taştan olarak müceddeden inşâ olunmak üzere Dersâadet’ten bir nefer ustanın iğrâm ve irsâli lâzım gelmekle dörtbin kuruş harcırah ve mahalline vusûlüyle işe mübâşereti târihinden i’tibâren Konya ahvâlinden şehriye ikibin kuruş ma’âş tahsîs ve i’tâ olunarak mevdeci Yani kalfanın ta’yîniyle zikr olunan havuzların merkûm ma’rifeti ve mahalli meclis ve fabrikatör nezaretiyle keşf-u mu’âyenesi icrâ olunduktan sonra tesviyesine mübâşeretle hitâmda iktizâ eden defterinin tanzîm ve irsâli zımmında Konya vâlisi devletli paşa hazretlerine tahrîrât tastîri husûsunun nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müte’allik ve şeref sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim¹⁹⁵ .

“ ... işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleriyle zikr olunan mazbata manzûr-u mu’allim mevîr-u cenâb-ı pâdişâhî buyurulmuş ve tezekkür ve istîzân buyurulduğu vechile vâli-i müşârun ileyhâya havâlesi müte’allik ve şeref-sudûr buyurulan emr u irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî iktizâ-yı âlisinden bulunmuş ve mazbata-i merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafâneleine

¹⁹⁵ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 28021, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 19 Ocak 1859 tarihli tezkire.

i‘âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyül-emrindir”¹⁹⁶.

4- Fabrika İçin Gerekli Olan Kişilerin Askerliklerinin Tecili, Fabrikalarda Asker Sıfatıyla İstihdamları veya Askerlikten Muaf Tutulmaları

Mevcut işgücünün korunması ve sanayi üretiminin devamı için bir takım tedbirler düşünülmüştür. Zira, savaşlar nedeniyle bir çok kişi askere alınmıştır. Ancak, bazı kişilerin askere alınması halinde, istihdam edildikleri konuda başka eleman bulunmaması sebebiyle işlerin duracağı düşünülerek, bu kişilerin ya askerliklerinin tecil edilmesi yoluna gidilmiş, ya da askere alındı işlemleri yapılarak asker statüsüyle eski işlerinin başında görevlendirilmişlerdir. Madenlerde çalışan madenciler ise askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır.

a. Askerliğin Tecili

Fabrikalarda çalışanlardan fabrika için lüzumlu olan vasıflı elemanların askerlik zamanları geldiğinde, bu kişilerin istihdam olmalarının zaruri olduğu yolunda gerekli mercilerle yazışmalar yapılarak askerlikleri tecil edilmiştir. Sadece vasıflı işçilerin değil, müteşebbis, fabrikatör, müteahhit gibi bir işi yürütmekte olan kişilerin askerlikleri de tecil edilerek işgücü kaybı önlenmeye, sanayi ve üretim canlı tutulmaya çalışılmıştır.

Özellikle 1. dünya savaşı sırasında büyük miktarda asker ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple asker alımları hızlandırılmış, maluliyet sebebiyle emekli olanlar dahi geri hizmetlerde kullanılmak üzere silah altına alınmıştır.

“... esâsen mâ‘lûliyetinden dolayı askerden ihrâc edilmiş ve mâhâzâ memûriyeti sâbıkası da tecile tâbi bulunmuş olan kâtib-i mûmâileyh Cemal Bey bu def‘a celp ve bil-mu‘âye gayri müsellağ kısmına tefrîk olunmuş ve

¹⁹⁶ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 28021, Sadârete gönderilen Pâdişah emrini hâvî 20 Ocak 1859 tarihli maruz.

istisnâen mu'âyenesi için verdiği dilekçesi dikkate alınarak asker edilip sıhhiye dâiresinde yazıcı nefer olarak alıkonulmuştur ...”¹⁹⁷.

Asker ihtiyacının had safhaya ulaşmasına rağmen, Üsküdar ve İstanbul'da inşa edilmekte olan hapishane ve tutukevinin tamamlanabilmesi için inşaatta görevli bulunan müteahhit, ustabaşı ve ustaların askerlik hizmetlerinin tecili için yazışmalar yapılmıştır. Bu konuda Dâhiliye Nezâreti tarafından Harbiye Nezâreti'ne bir yazı gönderilerek, inşaatın tamamlanmasına kadar isimleri ve yaptıkları işler belirtilen kişilerin askerliklerinin tecili talep edilmiştir. Aslında yazışmaların bir kısmında bu kişilerin asker olarak hizmetlerinin başında bırakılmalarının talep olunduğu da anlaşılmaktadır.

“... tevkifhâneler inşa'atında müteahhit ve kalfa olarak müstahdem beş kişi ... bedel-i nakdî vermiş mükelleflerden oldukları halde hitâm-ı inşaata kadar tecil-i sevkleri muvâfık ... bunların gayri müsellahtan ihtiyat ve alel'itlak müstahfiz sınıfında bulunmaları şartıyla hizmetlerinde terki iş'âr kılınmaktadır zikr olunan beş kişiden üçü tarih-i tevellütleri i'tibâriyle da'vet olduklarından haklarında yapılacak mu'âmele henüz müsta'cel değil ise de diğer ikisi ve en lüzumlu olan Hüseyin ve Oton efendiler da'vet edilmiş oldukları ve âhiren ilâve olunan şerâiti hâiz buldukları cihetle kendilerinin işlerinden infikâkları iktizâ edeceği ortaya çıkmaktadır halbuki bunların tecilleri hakkında vâki olan teşebbüsât bir siyâset-i âcile olmak üzere ta'kîb edilmekte bulunan tevkifhâneler inşaatının temin-i devâmı maksadına mübtenî bulunduğu ve müteahhit kalfa ve işbaşı olarak istihdâm edilen bu beş kişinin askere alınması takdîrinde istihdâm olunabilecek bilcümle efrâdın esâsen askere celp edilmiş olması sebebiyle yerlerine adam getirilmek mümkün olamayacağı ve yeni gelen farz-ı mahal olarak olsa bile işe tekrar mübâderet ve kontratolar yenileninceye kadar aradan aylar geçerek bu müddet zarfında inşa'atın ta'tîli mecbûrî olacağı anlaşılmaktadır ıslahât-ı adliye icrâsı ve tevkifhâne ve hapishânelerin lüzûm-u tesisini ehemmiyetle mevzu'u bahis olarak kapitülasyonların ilgâsı keyfiyetinin müdâfa'asında en

¹⁹⁷ BOA., DH.MB.HPS, nr. 93/34, Ek 20, Dâhiliye Nezâreti Hapishâneler Müdüriyeti tarafından Harbiye Nezâretine gönderilen 4 Eylül 1918 tarihli tezkire.

mühim ‘âmil olmak lâzım gelen iş bu icrâ‘atın mu‘âmelât-ı askeriye kadar mühim addedilmesi menâfi‘i devlet iktizâsından olacağı bedihî bulunduğu gibi bunların askere alınmasıyla inşa‘atın ta‘fil edilmesi ecnebî müfettişlere karşı vesîle-i hicâp olacağı cihetle ... takdîm kılınan beş kişinin Üsküdar ve İstanbul tevkifhânelerinin hitâm-ı inşa‘atına kadar tecilleri muktezî bulunmuş olmağla bu bâbda icâb eden mu‘âmelâtın icrâsı bâbında ... ¹⁹⁸.

Yukarıda belirtilen Dâhiliye Nezâreti yazısına, askerliklerinin tecili istenilen kişilerin adlarını, vasıflarını, yaptıkları işleri ve askere alınmaları halinde aksayacak işleri gösteren bir liste eklenmiştir.

Tablo 6
Askerliklerinin Tecili İstenen Kişilere Dair Liste

Kaza Karye veya Mahallesi	Hizmet Sıfatı	İsmi	Doğum Tarihi	Mensup Olduğu Askerlik Şubesi	Mülâhazalar
Fâtiş Molla Zeyrek	Müteahhit	Hüseyin Efendi	1305	Fâtiş	Hüseyin efendi, Adliye Nezâreti arka tarafında Üsküdar’da inşa edilmekte olan tutukevi binâlarının kum, çakıl ve toprak inşaat malzeme nakliyatı ... müteahhidi olduğu ve kendisinden başka bulunmadığından infikâkı hâlinde inşaatın tatil olacağı
Tuğlacı Mustafa Efendi	Mühendis	İstapan Efendi	1292	Selimiye Kadıköy Şubesi	İstapan Efendi Adliye Nezâreti arkasında inşa edilmekte olan tutukevi binasının mühendisi olup planları kendi vücûda getirdiği gibi, inşaat esnasında tatbikâtı da kendisi tarafından icrâ edilmekte olduğu cihetle infikâkı hâlinde inşaatın tatil olacağı
Emin Sinan	Mühendis	Oton Efendi	1296	Sultan Ahmet	Oton Efendi Üsküdar’da Paşakapısı’nda inşâsına mübâşeret edilmiş olan tutukevinin mühendisidir. Umum planları kendi marifetiyle çizildiği cihetle, yine kendi tarafından tatbik edilmektedir. İnfikâkı hâlinde inşaat tatil olacaktır.
Beyoğlu Hüseyin Ağa	Müteahhit	Foti Efendi Kendar	1295	Selimiye Kadıköy	Foti efendi, Üsküdar Paşakapısı’nda inşa edilmekte olan tutukevi binasının kireç müteahhididir. Fabrikasında ürettiklerini adı geçen inşaata verir. İnfikâkı hâlinde inşaat tatil olacaktır.
İzmit Bahçecik	Marangoz Ustabaşısı	Agop	1293	Selimiye Kadıköy	Agop usta, inşa edilmekte olan tutukevi binalarının marangoz ustabaşısıdır. İnfikâkı hâlinde inşaatın zikr olunan aksâmı tatil olacaktır.

Kaynak: BOA., DH.MB.HPS., 93/34, Ek 2, 4 Eylül 1918 tarihli yazı

¹⁹⁸ BOA., DH.MB.HPS., nr. 93/34, Ek 12, Dâhiliye Nezâreti Hapishâneler Müdüriyeti tarafından Harbiye Nezâreti’ne gönderilen 15 Kanun-ıevvel 1336 (1920) tarihli yazı.

Tablodan anlaşılacağı üzere, askerlik hizmetine alındıkları takdirde istihdam oldukları işin duracağı anlaşılan kişilerin askerliklerinin tecili yoluyla işlerin devamlılığı sağlanmak istenmiştir. Askerlikleri tecil edilenler arasında müteahhitler bulunduğu gibi, özellikle inşaat işlerinin yürütmesi için gerekli olan mühendisler ve ustalar da bulunmaktadır.

Yine, özelliği olan bazı sanatların devamlılığının sağlanması için, bu konuda uzman olan kişilerin askerliklerinin tecil edildiği görülmektedir. Meselâ, Kütahya’da çini fabrikası sahibi olup Osmanlı’nın yegâne sanatı olan çiniciliğin tek üstâdı ve âmili bulunan Hâfız Emin Efendi isimli şahsın askere sevki halinde, çiniciliğin gelişmesi hususundaki arzulara rağmen fabrikanın kapanmış olacağı belirtilerek, diğre sanayi erbâbına kıyasen bu kişinin askerliğinin tecil edilmesi talep edilmiştir.

“Kütahya’da çini fabrikası sâhibi 1290 tevellütlü efrâd-ı ihtiyâttan Hâfız Emin Efendi’nin sevki hâlinde çiniciliğin terakkîsi husûsundaki arzûlara rağmen mezkûr fabrika kapanmış olacağı cihetle mûmâ ileyhın de sâir sanâyi’ hâneler erbâbına kıyâsen te’cîl-i sevki lüzûmu Kütahya mutasarrıflığından izbâr edilmiştir esâsen Osmanlı’nın yegâne san’atı olan çiniciliğin tekâmül Devlet-i Osmâniye’de münferid üstâdı ve ‘âmili bulunan mûmâ ileyhın işinden ayrılmak iktizâ edeceği ve kendisinin gerek Nezâret-i celîleleri ve gerek nezâret-i âcizî müteahhidi olması i’tibârıyla emsâli vechile te’cîli muktaziyesinin îfâ ve inbâsı siyâkında tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr kılındı efendim”¹⁹⁹.

b. Çalışanın, Bulunduğu Hizmetin Başında Asker Statüsünde İstihdamı

Asker ihtiyacı olmakla birlikte, mevcut hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli olan kişilerin asker olarak buldukları hizmette istihdam edildikleri görülmektedir. Bu metot askerliğin tecilinden farklıdır. Askerlik tecilinde, askerlik hizmetinin bir

¹⁹⁹ BOA., DHMB.HPS., nr. 93/34, Ek 42, Dâhiliye Nezâreti Devlet Binaları ve Hapishâneler Müdüriyeti tarafından Harbiye Nezâreti’ne gönderilen 6 Eylül 1918 tarihli tezkire.

süre için ertelenmesi söz konusu iken, burada kişi askere alınmakta fakat, eskiden çalıştığı işyerinde görevlendirilerek asker statüsünde istihdam edilmektedir.

Örneğin, maluliyeti sebebiyle emekli olduğu halde tekrar muayene olunduktan sonra geri hizmette sıhhiye yazıcısı olarak askere alındığı belirtilen kâtime ihtiyaç olması sebebiyle öncelikle askerliğinin tecil edilmesi, bu mümkün olmazsa asker olarak işinin başında istihdam edilmesi talep edilmektedir.

“... idâre-i umûmiyede müstahdem memurlardan bir kısmı evvelce hizmet-i askeriye alınarak mu‘âmelât-ı rûz-ı merrenin tedvîrinde müşkilât çekilmekte bulunduğu halde bütçenin tevsi‘inden ve teşkilât-ı vâkı‘adan dolayı umûru bittabi‘ tezâyüd eylemiş ... muhâsebede yalnız bir me‘mûr kalmış ve bu sûrette mu‘âmelâtın devrânı gayri kâbil bir hâle gelip hizmet-i askeriye hâricinde kalanlardan münâsip birinin bulunması da mümkün olamamış olduğundan mûmâileyh Cemal Beyin tecile tâbi tutulması ve bu şekilde mücâz görülemezse asker olarak vazîfesinde istihdâmına müsâ‘ade olunması muktazî bulunmuştur ona göre icâbının icrâ ve inbâsı siyâkında tezkire-i senâverî terkîm kıldır²⁰⁰ .

Askerlik mükellefiyetleri tecil olunanlarla ilgili çıkartılan bir kanunda; silah altına alınması gereken memurlardan ve müessese ve fabrikaların çalışanlarından olup asker olarak hizmetlerinde terkleri tebliğ edilmiş olan mükellefler ile askeriye kanununun doksan bir ve doksan ikinci maddeleriyle zeyilleri gereği istisnâ edilenlere şâmil olmamak üzere, tecilleri tebliğ edilen kişilerin bir alâmet-i farîka olarak sağ kollarının üst kısmına sekiz santimetre genişliğinde düz kırmızı bir pazubant bağlamaları uygun görülerek, bunun her tarafta uygulanması için Sadâret tarafından emir düzenlenmiş ve bu emir tamim olarak Nüfus Müdüriyeti’ne takdim ve tebliğ edilmiştir²⁰¹ .

²⁰⁰ BOA., DH.MB.HPS, nr. 93/34, Ek 20, Dâhiliye Nezâreti Hapishâneler Müdüriyeti tarafından Harbiye Nezâretine gönderilen 4 Eylül 1918 tarihli tezkire.

²⁰¹ BOA., DH.SN.M., nr. 37/106, Dâhiliye Nezâreti Dâhili Genel İdâre Müdüriyeti tarafından tebliğ edilen 7 Aralık 1916 tarihli tamim.

Görüldüğü gibi, asker olarak hizmetleri başında bırakılanlar asker muamelesi gördüklerinden herhangi bir farklılık işareti konulmasına gerek duyulmamış ancak, askerlikleri tecil edilmiş durumda olanların kollarına kırmızı bir pazubant bağlamaları şartı getirilmiştir.

Diğer taraftan, 1867 tarihli bir düzenlemeyle, madenlerde çalışan işçiler askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Bu da Müslüman halkın madenlerde çalışmasını teşvik eden bir neden olmuştur²⁰².

c. Madencilerin Askerlikten Muaf Tutulmaları

Maden işletmelerinde istihdamı teşvik etmek ve maden üretimindeki devamlılığı sağlamak maksadıyla 1867 yılından itibaren madenciler askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Bu da Müslüman halkın madenlerde çalışmasını teşvik edici bir rol oynamıştır²⁰³.

C- Vasıfsız İşgücü Temini

Fabrikaların kurulmaya başlamasıyla birlikte, bu fabrikalarda istihdam olunacak vasıfsız elemanların temini hususunda değişik yöntemler uygulanmıştır. Bunlardan ilki, işçilerin kendi rızalarıyla çalıştırılmaları usulüdür. Burada, işçi ve işveren arasında rızaya dayalı bir çalışma ilişkisi söz konusudur. Genellikle fabrika çevresinde bulunan yerleşim yerlerindeki kişiler kendi istekleriyle fabrikalarda istihdam olunmuşlardır. Ancak, devletin herhangi bir bölgesinden vasıfsız eleman getirilerek istihdam edildiği de olmuştur. Yurt içinden temin edilen vasıfsız işçilerin yanında yurt dışından da vasıfsız işçi getirilmiştir. Rızaya dayalı istihdam usulüne göre eleman temininde zorlanıldığı durumlarda, cebrî istihdam yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle, fabrikanın bulunduğu yerin çevresindeki yerleşim yerlerinde ikamet eden reaya zorunlu çalışmaya tabi tutularak fabrika veya

²⁰² Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa ...*, age., s.59.

²⁰³ Quataert, age., s.59.

madenlerde cebri çalıştırılmışlardır. Zorunlu çalışma sistemi Tanzimat'la birlikte ortadan kaldırılmış, uygulamada ise bir müddet daha devam etmiştir. Fabrikalarda görülen bazı işler süreklilik arz etmediğinden bu işlerin görülmesi için daimi işçi çalıştırılması yolu tercih edilmemiştir. Bunun yerine, iş olduğu zaman işçiye haber verilerek işin gördürülmesi şeklinde esnek çalışma metotları uygulanmıştır.

1- Kendi İsteğiyle Çalışanlar

Yukarıda bahsedilen vasıfsız eleman temini yollarından en tabii olanı, emeğini arz eden amelenin işveren tarafından istihdam edilmesidir. Burada taraflar tamamen kendi iradeleriyle serbest sözleşme esasına göre anlaşarak kira akdini tesis etmektedirler. İşçi çalışmakta serbest olduğu gibi, işveren de istihdam edip etmeme hususunda serbesttir. Mecellede düzenlenen çalışma sistemi esas olarak bu prensibe dayanmaktadır. Bu şekilde kendileriyle “kira” sözleşmesi imzalanan işçiler “ecir-i has” veya ecir-i müşterek” olarak istihdam edilmektedir.

2- Yurtdışından İşçi Getirilmesi

İşçi istihdamında, yurt dışından yabancı amele getirmenin bir yöntem olarak kullanıldığı görülmektedir. Avrupa'dan getirilen yabancı uyruklu amelelerle yapılan sözleşmeler “sözleşmeli personel”²⁰⁴ başlığı altında ele alındığından, bu bölümde üzerinde durulmayacaktır. Zira, yurtdışından getirilen amelelerle yazılı olarak “kontrato” düzenlenmekte ve ücret, harcırah gibi çalışma şartları farklılık arz etmektedir. Ancak, Avrupalı işçilerin yanı sıra, arapların da fabrikalarda istihdam olunmak üzere getirildikleri görülmektedir.

İzmit çuha fabrikasında bu şekilde araplar istihdam olunmuştur. Konuyla ilgili olarak 24 Mayıs 1858 tarihli Sadâret tezkiresinde,

“.. çuka fabrika-i hümâyûnunda bulunan araplar fabrika-i mezkûr ... havası cihetiyle fabrikaya geldikleri müddetten beri pek çok zâyî'ât verdikleri

²⁰⁴ Bkz. “Sözleşmeli Personel” başlığı.

misilli geri kalanları dahî ma'lûl ettiklerinden ve burada kaldıkça telef olacaklarından bahisle cânib-i Hicâz'a i'râmları husûsunun ... arz ve ifâdesini yekdil olarak cümleten gelip sû-yı çâkerâneme beyân eylemesi olduklarına ve fil-hakîka bunların özrleri merkez-i sıhhatte olup bundan başka merkûmlar için beher sene beyhûde yere otuz kırkbin kuruş mesârif olunduğuna mebnî bunların es'âf-ı iltimâsa müsâ'ade buyurulduğu sûretçe hem kendileri nâil-i emel olacakları bedîhî ve hem de fabrika zikr olunan mesârif-i zâideden kurtulacağı ... bu kere dahî ifâdeye cür'et kılındı emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir ²⁰⁵ ifadesi yer almaktadır.

Görüldüğü gibi, İzmit çuha fabrikasında istihdam olunmak üzere araplar buraya getirilmiş fakat, havaya uyum sağlayamamalarından dolayı bunların bir kısmı telef olmuştur. Kalanları ise randımanlı bir şekilde çalışmamıştır. Bu nedenle, zencilerin Hicaz tarafına gönderilmeleri uygun görülmüştür. **3- Zorunlu Çalışma**

3- Zorunlu Çalışma

Amele temininde uygulanan diğer bir yol “cebri istihdam”dır. Bu şekilde istihdam genellikle tarımda, maden işletmeciliğinde, yapı işlerinde ve savaş sanayiinde görülmektedir. Konuya sanayi sektöründe istihdam açısından bakıldığında, hammadde ihtiyacının karşılanması ve özellikle fabrikalardaki buhar makinelerinin çalıştırılması için gerekli kömürün çıkarılmasında ve savaş sanayiinde amelenin bir kısmının bu yolla temin edildiği görülmektedir ²⁰⁶.

Zorunlu çalışma usulünü, Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası dönem şeklinde ikiye ayırarak incelemek gerekir. Zira, iki dönem arasınan farklılıklar bulunmaktadır.

a. Tanzimat Öncesi Dönem

²⁰⁵ BOA., İrade Dâhiliye, nr. 26665, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen tezkire.

²⁰⁶ Zorunlu çalışma ile ilgili bkz. Süleyman Özdemir, *Dünya'da ve Türkiye'de Zorunlu Çalışma*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İst., 1994.

Tanzimat öncesi dönem, zorunlu çalışmanın yaygın olarak uygulandığı bir dönemdir. Gerek madenlerde, gerekse sanayide işgücü temininde kullanılan önemli yöntemlerden biridir. Çalışma şartlarının kötü olması sebebiyle madenlerde çalışmak isteyen kimselerin çıkmaması, devleti buralarda zorunlu çalışma yaptırmaya sevk etmiştir²⁰⁷.

Bu dönemde, herhangi bir yerde maden ocağı açılacağına, ocak civarındaki köylerde bulunan reaya ayrılarak madene bağlı (merbut) amele haline getirilir ve bunun karşılığında vergiden muaf tutulurdu²⁰⁸. Madencilik, köy ahalisine sürekli olarak yüklenen bir vazife olduğundan, babadan oğula intikal ederdi. Zorunlu çalışmaya tabi tutulan bu kişiler madenden ayrılamazlardı. Sadece ustalar, yerlerine vekil bırakmak şartıyla kısa süre izne ayrılabilirlerdi. Ancak, zorunlu çalışmaya tabi tutulan kişiler, görevlerine on sekiz yaşından küçük olmamak ve ücret ödemek şartıyla başkalarını gönderebilirlerdi²⁰⁹.

Madenlerde çalıştırılan diğer bir grup, savaş zamanlarında askere gitmesi gerekenlerdir. Bu kişilerden bazıları askerlik vazifesinden muaf tutularak madenlerde çalıştırılmaktadır.

Tanzimat öncesi dönemde savaş sanayiinde istihdam olunan işçilere bakıldığında, bu sanayi kolunda rızaya dayalı çalışan işçiler ve askerlerle birlikte, zorunlu çalışma usulüne göre işçi çalıştırıldığı da görülmektedir.

İplikhâne-i âmire ile ilgili tarihli belgelerden, bu dönemde savaş sanayiini oluşturan tersâne, humbarahâne, baruthâne, tüfekhâne gibi fabrikalarda reayanın zorunlu çalışmaya tabi tutulduğu anlaşılmaktadır²¹⁰.

²⁰⁷ Ahmet Kala, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin ...", agm., s.123.

²⁰⁸ Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri ...*, age., s.38.

²⁰⁹ Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı - Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi, İst., 1969, s.40.

²¹⁰ Sencer, age., s.s.42-45.

Eyüp civarındaki iplikhâne-i âmirede çalıştırılacak reaya amelelerle ilgili 1829 tarihli belgeler, savaş sanayiinde zorunlu çalışmanın uygulanma şekli ve izlenen prosedürler konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Darphâne, tersâne, humbarahâne, baruthâne, tüfekhâne gibi fabrikalarda reaya amele istihdam olunmaktadır. İrâde-i seniyye icabı, her sene darphâne-i âmire, tersâne-i âmire, humbarahâne, baruthâne ve tüfekhânede istihdam olunan amele ile sâbık tüccarlar, Kemerler ve Bahçeköy’de bulunan su yolcu neferâtı reayalarına cizye evrakı dağıtılmakta ve bu evrak devlet tarafından mühürlenmektedir. Bu mühürün dışında, İstanbul cizyedarı tarafından darphâne, tersâne, humbarahâne, baruthâne, sabık tüccar, su yolcu neferatının cizye evraklarına ayrı ayrı hangi kurumun amele ve reyası olduklarını gösteren bir mühür vurulmaktadır. Vurulan ikinci mühür, evrak sahibinin hangi kurumda istihdam olunduğunu göstererek, bu kişinin başka bir yerde istihdam olunmamasını sağlamaktadır.

“Beher sene darphâne-i âmire ve tersâne-i ma‘mûre ve humbarahâne ve baruthâne ve tûfîenkânede müstahdem amele ile tüccârân-ı sâbık ve Kemerler ve Bağçeköy’ünde vâkı‘ su yolcu neferâtı re‘âyâlarına bil-icâb tevzi‘ u taksîm olunmakta olan cizye evrâklarına cânib-i mîrîden temhîr olunan mühürlerden mâ‘adâ İstanbul cizyedarı tarafından darpdâne ve tersâne ve humbarahâne ve baruthâne ve tüccârân-ı sâbık ve su yolcu neferâtı amele ve re‘yâsı diyerek başka başka mühür hek ve mikdâr-ı mu‘tebereleri üzere temhîr birle ol vechile imzâları taraflarına i‘tâ ve icâb eden mâl cizyeleri ahz u tahsîl olunmak bâ irâde-i seniyye tanzîm buyurulmuş nizâm ve emsâlinden idiği kuyûddan müstebân olmağla bu sûretde zikr olunan kârhâne-i merkûmede istihdâm olunan iplkçi re‘yâsının mikdârı nâzır-ı mûmâ ileyh tarafından ba‘del-isti‘lâm lâzım gelen cizye evrâklarına emsâlleri misilli iplikhâne amelesi diyerek başkaca mühür hek ve temhîr olunmak üzere İstanbul cizye mahzenine ilm ü haberi i‘tâsı re‘y-i âlîye menûttur emr ü fermân devletli âtîfetli Sultânım hazretlerindir”²¹¹.

²¹¹ BOA., Cevdet Mâliye, nr. 652, Ek 2, 15 Temmuz 1829 tarihli belge.

İplikhâne-i âmire'nin emanet usulüyle idarecisi (nâzırı) olan şahıs bir dilekçe kaleme alarak, baruthâne, tüfekhâne gibi kurumların çalışanlarının cizye evraklarına bu kurumların reaya ve amelesini olduklarına dair mühür vurulduğu gibi, iplikhâne-i âmirede istihdam olunan reaya amelenin cizye evrakına da aynı şekilde bu kurumda istihdam olunduğlarına dair mühür vurularak bu kişilerin başka yerlerde istihdam olunmalarının sağlanmasını talep etmiştir. Ayrıca, bu kişilerin cizye muhasebesine kayd olunmalarını ve bütün bu hususların cizye muhasebesine ilmühaberle bildirilmesini talep etmiştir.

“Ber vech-i emânet-i emr hakk-ı idâresi uhde-i çâkerîye ihâle buyurulan Eyyûb Ensârî civârında kâin iplikhâne-i âmire kârhânesinde müstahdem re'âyâ amelelerin iplikhâne-i âmire amelesini olduklarına binâen mahâll-i sâirede istihdâm olunmamağa vesîle için emsalleri misilli İstanbul cizyedârı tarafından bir adet mühür hek olunarak verilecek cizye evrâkların cizyedâr tarafından temhîr ettirilerek ol vechile tevzî' u taksîm olunmak üzere cizye muhâsesine kayd ile İstanbul cizye mahzenine lâzım gelen ilm u haberinin i'tâsı bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²¹².

b. Tanzimat Sonrası Dönem

Zorunlu çalışma, sözleşme özgürlüğüne aykırıdır. Bu şekilde istihdam olunan reayanın çok zor şartlar altında çalıştırıldıkları görülmektedir. Fabrika ve maden sahipleri tarafından bu sistemin kötü bir şekilde uygulanması ve reayanın haksızlıklara maruz kalması sebebiyle cebri çalıştırma sistemi Tanzimat'la birlikte yasaklanmış, rızaya dayalı hizmet sözleşmesi uygulamasına geçilmiştir²¹³. Ancak, uygulamada cebri çalışma bir müddet daha devam etmiştir.

Samakocuk'ta işletilen demir fabrikaları için kömür ve cevher nakletmek üzere reaya amele kullanılmasıyla ilgili 1849 tarihli belgeler, zorunlu çalışmayla ilgili güzel

²¹² BOA., Cevdet Mâliye , nr. 652/1, İplikhâne nâzırının 1829 tarihli dilekçesi.

²¹³ Ahmet Kala, “Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin ...”, agm., s.126.

bir örnek teşkil etmekte, fabrika sahiplerinin, devlet görevlilerinin ve zorla çalıştırılan amelenin konuya yaklaşımını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Samako'daki demir fabrikası sahipleri, kazaları ahalisinden olan beş altı bin reayayı otuz kırk seneden beri merbut amele (fabrikaya bağlı amele) yerine koyarak düşük ücretle çalıştırmakta, fabrikaya kömür ve cevher naklettirmektedirler. Bu durum irâde-i seniyyeye aykırı ise de, şimdiye kadar muhassıllar yerli kişilerden ve fabrika sahiplerinden olduğundan ve reyanın da bu kişilerden korkmasından dolayı bu zulüm ortaya çıkmamaktadır. Ancak, Emrullah Ağa isimli muhassıl fabrika sahiplerinin kötü davranışlarını görmüş, reaya da istirhamda bulunmuştur. Muhassıl, memuriyeti icabı amele hakkında irâde-i seniyyeye aykırı olarak yapılan haksızlığı defetmek için tarafları çağırması ve fiyatın ve ücretlerin düzeltilmesi hususunu fabrika sahiplerine ifade etmiştir. Bunun üzerine farika sahipleri bu muhassılın aleyhine haberler çıkarmıştır. Ancak, durumu haber alan reaya ve ahali muhassıldan memnun olduklarına dair mahzarlar düzenleyerek Niş valisine haber vermişlerdir. Fabrika sahiplerinin reyadan çıkardıkları kömürü düşük fiyatla aldıkları, reayaya çok düşük ücret ödedikleri, ziraat mevsiminde ziraatlerini, çift ve çubuklarını terk ettirip fabrikalara sevk ettikleri ve ziraatlerine sekte getirdikleri ifade edilmiştir. Yine fabrika sahiplerinin “gezici” denilen beşer onar adamının daima köy köy gezerek meccanen yem ve yiyecek aldıkları, reayayı döküp sökerek hanesinden çıkarıp tarlasını bıraktırıp kömür sarfına ve cevher nakline cebrettikleri gibi envai çeşit kötülüklerde de buldukları ifade edilmiştir. Diğer taraftan, adı geçen muhassıl aleyhindeki suçlamaların, eski muhassıl İbiş Beyin kayınpederi, azadan İbrahim Ağa ve müteveffa Hüsrev Paşa kethüdası Arif Efendi marifetiyle ve eski muhassıl Râşit Beyin reyiyile tanzim olunduğu anlaşılmıştır.

“Samako'da kâin demir fabrikaları sahipleri mezkûr Samako kazası ve mülhakatından bulunan İhtiman ve İznebol kazaları ahâlisinden beş altı bin neferden mütecâviz re'âyâ fakarâsını otuz kırk seneden beri merbût amele hükmüne koyup cüzî ücretle fabrikalarına kömür ve cevher naklettirmekte oldukları ve mezkûr fabrika sâhiplerinin amele-i merkûmeyi cüz'î ücretle ister istemez cebr-i istihdâm eylemeleri te'addiyât-ı sarîha demek olduğu ve bu dahî bil vücuh irâde-i seniyyenin muğâyiri bulunduğu âşikâr ise de

şimdiye kadar muhassılları yerlisinden ve ashâb-ı fabrikadan bulunması ve re'âyâ fukarâsı dahî kendilerinden korkması cihetiyle usûl-i atıka-i zulmiyelerine hâle getirilmemiş olup ancak bundan akdemce refetli Emrullah Ağa kullarının muhassıllık-ı mezkûre memuriyeti vukû'unda mezkûr re'âyâ fukarâsına fabrika ashâbının te'addîlerini görmüş ve re'âyâ dahî takım takım istirhâm-ı hâle gelmiş olmasıyla ber muktezayı vâcibe-i memuriyet amele-i merkûme hakkında mugâyir-i irâde-i aliyye ve münâfi'-i mu'âdelet-i seniyle vuku'a gelen te'addiyâtın men' u def'i ve tarafeynin celbiyle fiyat maddesini fabrika sâhiplerine ifâde eylemiş ise de sözü ihfâ olunmadığından başka bir takım azîmet ile hakkında muhassır-ı tertîb ve takdîmine dahî ibtidâr olunmuş ve mezkûr fabrika sâhiplerinin muhassıl-ı mûmâ ileyh bendeleri sû-i hâline muhassır tertîb u takdîm eylemeleri mücerred kendi münâfi'-i zulmiyelerin(den) ... neşet etmiş olduğunu mülhak bulunan Dobrice, İhtiman ve İznebol kazâları İslam ve re'âyâsı haber almış olduğuna ve kendileri ise muhassıl-ı mûmâ ileyhten hoşnûd bulunmuş olduklarına binâen kazâhâ-i mezkûre ahâlîsi taafından dahî hoşnûdunu hâvî müte'addit mahzarlar tanzîm olunarak Niş vâlisî atıfetli paşa hazretleri cânibine takdîm kılınmış olduğu bu kere istihbâr olunmuş ve fil hakîka fabrika sâhiplerinin amele ittihâz ettikleri re'âyâ hakkında cebren kömür sarf ettirmek ve pek dün fiyat ile mübâya'a eylemek ve mevsim-i zira'atte çift ve çubuğunu terk ettirip fabrikalara sevk ederek umûr-u hars u zira'atlerine küllî sekte getirmek ve fabrika sâhiplerinin amele sevki zimmında gezici ta'bir olunur beşer onar nefer adamın dâima köy köy geşt-u güzâr ile meccânen yem ve yiyecek almak ve döküp sökerek hânesinden çıkarıp ve tarlasını bıraktırıp ... kömür sarfına ve cevher nakline cebretmek gibi envâ' te'addiyâtları vuku'a gelmekte bulunmuş ve ashâb-ı fabrika dahi bir familya ahâlîsinden olarak muhassıl-ı mûmâ ileyh kulları hakkında tertîb olunan mahzâr dahi muhassıl-ı esbâk İbiş Bey'in kayınpederi a'zâdan Hacı İbrahim Ağa ve müteveffâ Hüsrev Paşa kethüdâsı Ali efendi ma'rifeti ve muhassıl-ı sâbık Râşit Bey'in reyiyile tanzîm olunmuş idiği bu tarafa gelip gidenlerin ifâdelerinden anlaşılmiş ve dâhil-i eyâlet ile civâr vukû'âtının tahkîki îcâb-ı me'mûriyet-i kemterânemden bulunmuş olduğundan hakikat-i madde

malûm-ı âlf-i rahîmâneleri buyurulmak üzere iş‘âra ibtidâr olunmuşdur ol bâbda ve he halde emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²¹⁴.

Yukarıda anlatılan hususlar Sadâret tarafından incelenmiş ve bir emirnâme düzenlenmiştir. Samako ve mülhakatı kazalarında olan demir fabrikaları sahipleri tarafından ameleye karşı kötü muamelenin ortadan kaldırılması için tarafların celp edilerek hakkaniyete ve Tanzimat’a uygun şekilde iki tarafın hakları dengelenerek amelenin ücreti ve kömürün fiyatı konularında karar verilmesi hususunda önceden emir gönderildiği ifade edilmiştir. Ancak, bu sefer fabrika sahipleri tarafından takdim olunan müzekkerede, kendilerinin de adaletli bir çözüm yolu bulunmasından yana oldukları fakat, bu konuda gönderilen emrin yanlış anlaşılacak amelenin başka sanatlara yönelindikleri bu sebeple de fabrikaların çalışmalarını tatil etmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir.

Emrin devamında devletin konuya yaklaşım tarzı şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Bundan önce vuku bulan yazımız amelenin başka sanayi türlerine yönelmesi demek olmayıp, hakkaniyet ve adalete göre ücretlerinin, nakledilen ve satılan kömürün fiyatının tadil ve tesviye olunması maksadından ibarettir. Yukarıdaki sonuç demir fabrikalarının tatiline ve ileride fabrika sahiplerinin mağduriyetine sebep olacaktır. Bu durum ise cevaz verilebilir bir durum değildir. Maksat hem madenlerin işlenmesi ve hem de amelenin mağdur olmamasıdır. Emrin, amelenin diğer sanata süluk ve rağbet ile fabrikaların işlenmesine hâlel getirmeyecek şekilde adil ve hakkaniyete göre uygulanması lazımdır. Bu şekilde hareket olunması için kâime yazılmıştır.

“Samako ve mülhakatı kazalarında olan demir fabrikaları ashâbı tarafından ameleye vukû‘u rivâyet olunan mu‘âmele-i nâ merziyenin men‘ u def‘iyle tarafeyn celp olunarak usûl-ü hakkâniyet ve Tanzîmât’a tatbiken terâzi-i tarafeyn ile ücret-i i‘mâliye ve fiy‘ât-ı kömür maddelerine bir karar verilmesi husûsu bundan mukaddem selefiniz tarafına iş‘âr kılınmıştı bu kere fabrika-i mezkûr ashâbı tarafından takdîm olunan bir kıt‘a müzekkere hülâsa-i me‘âlinde iş bu usûl-ü hakkâniyet ve mu‘addeletin icrâsı kendilerinin dahî

²¹⁴ BOA., AMKT , nr. 202/40, Sadârete gönderilen 1 Haziran 1849 tarihli yazı.

pek aşırı matlûb ve mültezimleri ise de ekser amele bu madde hakkında vukû‘bulan iş‘ârı yanlış anlayıp diğer san‘ata sülûk eylemiş oldukları cihetle bu keyfiyet fabrikaların ta‘tîliyle kendilerine müceb gadr olduğu beyânıyla icâbının icrâsı inhâ ve istid‘â olunmuş olup beyândan müstağnî olduğu üzere mukaddemki vukû‘bulan iş‘ârımız amele-i merkûmenin ol sûrette sînâyi‘-i âhire sülûk eylemeleri demek olmayıp fakat usûl-ü hakkâniyet ve mu‘âdelele tatbîken ücretlerinin ve nakl-u fûruht olunan kömür fiy‘atının ta‘dîl ve tesviye olunması maksadından ibâret ve bu sûretle vâki‘ olan inhâ mefâret-i himmet ise de bu dahî demir fabrikalarının ta‘tîlini ve ileride ashâbının mağdûriyetlerini mücep olacağından bu sûret dahî tecvîz olunamayacağı rehîn-i rütbe-i bidâhet bulunmuş ve lâzım olan hem mezkûr ma‘denlerin kemmiyet üzere işlenmesi ve hem amelenin iz‘âc ve mağdûr olmaması olduğundan ve bu sûret dahî mahallî meclisinde cümlenin ittifâkıyla karâr verilecek mevâddan bulunduğu husûs-u mezkûrun mukaddemki iş‘ârımız vechile tesviyesiyle amele-i merkûmenin diğer san‘ata sülûk ve rağbet ile fabrikaların usûlüne bir gûnâ hâlel (getirmemesi) ashâbının usûl-ü mu‘adete ve hakkâniyete tatbîken istihsâli lâzım geleceği meclis-i vâlâdan ifâde olunmuş olmağla ol vechile icâbının icrâsı husûsuna mübâderet eylemeniz siyâkında kâime-i tahrîr ve tesyîr kılındı inşaallâh-u te‘âlâ vusûlünde ber vech-i muharrer harekete mübâderet eyleyesiz²¹⁵.

Bütün bu anlatılanlardan anlaşıldığı gibi, fabrika sahipleri kendi çıkarları için reayayı çok düşük ücretlerle zorla çalıştırma taraftarıdır. Reayayı zorla köyünden almakta, ziraatinin bozulmasını umursamamakta, çok düşük ücretler vermektedir. O bölgenin muhassılı olan kişiler fabrika sahipleriyle yakın ilişki içerisinde olduklarından, reaya korkudan durumu hiç bir yere bildirememektedir. Ancak, bu kötü durumu ortaya çıkaracak cesaretle muhassıllar iş başına gelirse reayanın içerisinde bulunduğu vahim çalışma şartları devletin üst kademelerine aktarılabilir. Yine muhassıllar fabrika sahiplerini ve reayayı çağırarak, fabrika sahiplerinden çalışma şartlarının dengelenmesini talep edebilmektedirler.

²¹⁵ BOA., AMKT , nr. 202/40, 14 Ağustos 1849 tarihli yazı.

Belgelerde, zorunlu çalışmanın Tanzimat'a uymadığı ve cebri istihdamın irâde-i seniyyeye aykırı olduğu belirtilmekte, Tanzimat yönetiminin zorunlu çalışmaya sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, zorunlu çalışmanın kaldırılmasından maksat, amelenin çalışma şartlarının düzeltilmesi, hakkaniyet ve adalete göre ücret almalarının sağlanması olarak açıklanmaktadır. Yoksa, fabrikaların tatiline yol açacak şekilde işçilerin serbestçe başka sanayi ve sanat dallarına yönelmeleri tasvip edilmemekte, buna izin verilemeyeceği belirtilmektedir. Dolayısıyla cebri istihdamın kaldırılması, amelenin ücret sistemini adalet ve hakkaniyete göre düzelterek, fabrikalar ve madenlerdeki üretimin daha da artırılmasına yönelik bir düzenlemedir.

Sırbistan demir madeni fabrikasıyla ilgili 1855 tarihli belgelerde, fabrikada çalışan amelenin çoğu ecnebi olup, bunların da kontratolarını feshedip çalışmayarak fabrikanın tatil olmasına sebep oldukları, bu sebeple de, Bosna tarafında madenlerde çalışan amelelerden bir kısmının Sırbistan'a gönderilmelerinin talep olduğu görülmektedir.

“Sırbistan’da kâin demir ma‘deni fabrikasında işleyen amelenin ekserîsi ecnebîden olarak ba‘zen kontratolarını fesh ile işlemeyip fabrikanın ta‘til kalmasıyla hayli hasâr ve zarâra giriftâr olduğundan Bosna cânibinde bulunan bu misilli ma‘den fabrikalarında çalışan amele gürûhundan celbi bu def‘a imâret-i Sırbistan tarafından münâsîp görünmüş olmasıyla fabrika-i mezkûrede işleyen ecnebîden dolayı terettüp eden hasârın vefâyesiyle doksan kadar amele ol cânipden celbi husûsuna ruhsat buyurulmuş emrinde Bosna vâlisî paşa hazretlerine hitâben bir kıt‘a emirnâme-i sâmi-i cenâb-ı sadâret-penâhî tastîr ve ihsân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir²¹⁶ .

Sadâret tatafindan durum incelenerek uygun görülmüş evrak Pâdişah'a gönderilmiştir. Pâdişah'ta bu konuda gereğinin icrası için emir ve ferman buyurmuş, evrak Sadâret'e iade edilmiştir.

²¹⁶ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6138, Sırbistan Kapı Kethüdası tarafından Sadâret'e gönderilen 27 Temmuz 1855 tarihli takrir.

Sadâret tatarından durum incelenerek uygun görülmüş evrak Pâdişah'a gönderilmiştir. Pâdişah'ta bu konuda gereğinin icrası için emir ve ferman buyurmuş, evrak Sadâret'e iade edilmiştir.

“Sırbistan'da kâin demir ma'deni fabrikasında ecnebî amele işlemesine görünen mahzûra binâen Bosna cânibinde bulunan demir fabrikalarında işleyen ameleden seksen nefer amelenin Sırbistan'a celbi husûsunda itid'â-yı ruhsatı hâvî Sırp kapı kethüdası tarafından verilen takrîr manzûr-ı âlî-i hazret-i şehinşâhî buyurulmak için arz u takdîm kılındı ber mûceb-i takrîr ol mikdâr amelenin Sırbistan'a gitmelerine i'tâ-yı ruhsât eylemesi zımmında Bosna vâlisî devletli paşa hazretlerine tahrîrât-ı senâverî tastîr edilmesi hakkında her ne vechile emr ü fermân isâbet-beyân-ı hazret-i cihânbanî mûte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim”²¹⁷.

“Hame zîb-i icâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan takrîr manzûr-u me'âlî mevûr-u cenâb-ı pâdişâhî buyurulmuş ve ber mûceb-i takrîr ol mikdâr amelenin Sırbistan'a gitmelerine i'tâ-yı ruhsât eylemesi zımmında vâli-i müşârun ileyh hazretlerine tahrîrât-ı sâmiye-i âsafâneleri tastîr edilmesi mûte'allık ve şeref-sudûr buyurulan emr-u irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî iktizâ-yı âlisinden olarak mezkûr tahrîrât savb-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”²¹⁸.

Bu belgelerden anlaşılacağı üzere devlet, maden fabrikalarının işlemesine önem vermektedir. Bunun için gerekirse cebrî istihdam yoluyla bir yerden başka bir yere amele sevk ettirebilmektedir.

Zorunlu çalışmanın fiilen devam etmesi sebebiyle, Tanzimat'tan sonra çalışma hayatıyla ilgili çıkarılan nizamnâmelerde angaryanın ve zorunlu çalışmanın

²¹⁷ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6138, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 1 Ağustos 1855 tarihli tezkire.

²¹⁸ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6138, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 2 ağustos 1855 tarihli maruz.

yasaklandığına dair bir çok hükmün yer aldığı görülmektedir. Özellikle maden işletmeleriyle ilgili yapılan düzenlemelerde, angaryanın ve zorunlu çalışmanın yerine, amelenin kendi rızasıyla ve lââyık ücretle çalıştırılması prensibi getirilmiştir.

b.a. 1861 Tarihli Mevaddı Madeniyeye Dair Nizamnâme

Tanzimat'ın ilanından sonra madenlerin işletilmesi ile ilgili yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bunlardan ilki, 1861 tarihli “Mevaddı Madeniyeye Dair Nizamnâme”dir. Beş bölüm ve 54 maddeden oluşan bu nizamnâmenin dördüncü bölümü, ocak ve fabrikalardaki çalışma şartlarını ve usullerini tayin etmektedir²¹⁹.

Nizamnâme, sadece yeni madenlerin araştırılmasını ve kurulacak yeni işletmeleri ilgilendirmektedir. Bu sebeple uygulama alanı kısıtlı kalmış, nizamnâmeden önce işletilmeye başlanmış olan Zonguldak ve havzasındaki kömür madenlerinde uygulanamamıştır²²⁰.

Nizamnamenin dördüncü bölümünde yer alan 25. Maddede: “ Cânib-i idareden icra olunacak tenbihat mucibince maden mühendisleri maadin imal olunacak mahallerde bulunan binaların muhafazasına ve arazinin zarardan vikayesine dikkat ve nezaret edeceklerdir. Maadin imalinde istihdam olunacak amele, layık bir ücret ve kendi rızaları ile kullanılıp, bu yüzden dolayı hilaf-ı muadelet-i seniyye zinhar kimseye bir guna bar ve hasar vukua getirilmemesi zımmında mahalli vali ve mühendisler tarafından daima takayyüt ve ihtimam olunacaktır”²²¹ denilmektedir.

Bu düzenlemeyi takiben 54. Maddede, bu zamana kadar mevcut olan bütün eski kuralların ilga olunduğu belirtilmektedir.

²¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., Ank., 1988, s.246-247.

²²⁰ Ümran Nafiz Yiğiter, *Kömür Havzasında Amele Hukuku*, Zonguldak, 1943, s.2.

²²¹ 1861 Tarihli Mevadd-ı Madeniyeye Dair Nizamname, *Düstur*, I. Tertip, C.2, Matbaa-i Âmire, İst., 1872.

Görüldüğü gibi, nizamnâme yeni kurulacak maden işletmelerinde çalışacak amelenin kendi isteği ve hak ettiği ücret verilerek çalıştırılması esasını getirmekte, bu konuda mahalli vali ve mühendislerle kontrol yetkisi vermektedir.

b.b. 1867 Tarihli Dilâver Paşa Nizamnâmesi

“Ereğli Maadin-i Hümâyûn Teamülnamesi” adını taşıyan ve 100 maddeden oluşan bu düzenleme, 1867 tarihinde Pâdişah’ın emriyle hazırlanmıştı²²². Gaye, madenciler ile işçilerin haklarını korumak ve bunların tümünü bir nizama almaktı²²³. Fakat,, hazırlanan düzenleme Pâdişah tarafından onaylanmadığı için hukuken nizamname vasfını haiz değildir. Buna rağmen, nizamname hükümleri Ereğli havzasında uygulandığından bu düzenleme “teamülname” adıyla anılmaktadır.

Teamülnameye göre ocaklarda çalışan işçiler üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar: Kazmacılar, küeciler ve nakliyecilerdir.

21. maddeye göre, Ereğli sancağı dahilindeki on dört kaza halkından yaşları 13-50 arası olan erkekler tespit edilecek, bunların sakat olanları ayrılıp, geri kalanları zorunlu çalışmaya tabi tutularak ocağa sevkedilecektir. Zorunlu çalışma senede altı ay olacak ve çalışma süreleri günlük 10’ar saatlik iki posta halinde olacaktır.

Teamülnamenin 22. Maddesi, kazmacıların işlerinin ağırlığı sebebiyle zorunlu çalışmaya bir istisna getirmektedir. Buna göre, kazmacıların belirli ocaklarda çalışmaları mecburi değildir. Bu kişilerin istihdam olunabilmeleri için rızalarının alınması gerekir. Ayrıca, bu kişilere layık oldukları ücret ödenecektir. Kazmacılar en yüksek ücreti veren madenciyle çalışma hakkına sahiptirler.

²²² Mesut Gülmez, *Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE. Yay., Ank., 1991, s.287.

²²³ Cahit Talas, *Sosyal Ekonomi*, S yayını, Ankara 1983, s.591.

Görüldüğü gibi, teamülname zorunlu çalışmayı direk olarak yasaklamamaktadır. Sadece kazmacılar için rızalarının alınması ve layık ettikleri ücret ile çalıştırılmaları esasını getirmektedir. Böylece dolaylı yolla zorunlu çalışma yaptırma yasağı getirilmektedir.

Yirmi dördüncü maddede, kazmacılar tarafından hazırlanan kömürü dışarıya çıkarmakla görevli olan küfecilerle ilgili düzenlemeler bulunmaktadır. Buna göre, küfeciler buldukları köyde kaç kişi iseler iki gruba bölünecekler ve madenlerde 12'şer gün süreyle değişmeli olarak çalışacaklardır. Böylece köylerindeki ziraat işleri de bozulmamış olacaktır. Ancak, bir grup gelmeden diğer grup çalışma yerinden ayrılamayacaktır. Kişi kendi kusuruyla çalışmaya gelememişse, o zaman bu işçi gelmediği gün için diğer grupla birlikte çalıştırılır veya idarenin istediği yerde ceza olarak fakat, ücretiyle bir iki gün çalıştırılır. Çalışma süresi içerisinde firar eden küfeci, iki misli süre ile çalıştırılır.

Ereğli madeninde çalışan üçüncü grup olan nakliyeciler, 15'er gün süreyle değişmeli olarak çalıştırılacaktır.

Teamülnameye göre, ücretli iş mükellefiyetine göre çalışmak üzere madene gelen işçiyi madenci geri çeviremeyip, idarenin iznini alacaktır. Aksi takdirde madenci iş yapmamış olsa bile işçinin ücretini ödemek durumunda kalacaktır. Böylece devlete, işçiyle işveren arasında düzenleme yetisi tanıyan bir düzenleme getirilmekte, madencilerin işçileri gelişigüzel istihdam etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmaktadır²²⁴.

Teamülname, madenlerde çalışma ile ilgili daha bir çok düzenleme getirmiştir. Ancak, bir kontrol mekanizması getirmediğinden, ocak sahiplerine tamamen uygulamak mümkün olmamıştır. Teamülnamenin uygulanmasıyla birlikte ocaklarda istihdam olunan köylü işçilerin çalışma şartlarında bir düzelmeye meydana gelmekle beraber, sonraki yıllarda çalışma şartları tekrar ağırlaşmıştır²²⁵.

²²⁴ Yiğiter, age., s.17.

²²⁵ Gülmez, age., s.394.

Maden işletmecisi yabancı şirket gözüyle bakıldığında, Dilâver Paşa nizamnamesi madende çalışacak işgücünü 14 kaza halkıyla sınırladığından, şirket yabancı işçi çalıştıramaz hale geliyor, bu da Ereğli şirketinin ciddi sorunlarla karşılaşmasıyla sonuçlanıyordu²²⁶. Kömür üretimini artırıcı tekniklerin uygulanmasına bağlı olarak kömür üretiminin artması ve yeni damarların bulunması sonucu, hem angarya yöntemleri ve hem de yöreden sağlanan köylüler üretime yetmez olmuş, değişik yörelerden gelen işçilerin gündelikte çalıştırılması yoluna gidilmiştir²²⁷.

b.c. 1868 Tarihli Maadin Nizamnâmesi

17 Kasım 1868 tarihli Maadin Nizamnâmesi, Dilaver Paşa nizamnamesinin iş güvenliği ile ilgili boşluklarını doldurmak üzere hazırlanmıştır. Nizamnamenin en önemli özelliği, Dilaver Paşa Nizamnamesi ile Ereğli kömür madeninde kısmen kaldırılan zorunlu çalışmanın, bu nizamname ile birlikte açıkça ortadan kaldırılmasıdır²²⁸.

Nizamnamenin 61. maddesinde “maadin üretiminde istihdam olunacak amele lâyük bir ücret ve kendi rızasıyla kullanılıp, bu yüzden kimseye cebir ve zarar vukua getirilmemesine vali-i vilayet ve mühendisler tarafından daima özen gösterilecektir” ifadesi yer almaktadır.

Görüldüğü gibi, madenlerde istihdam olunacak işçi artık rızası dışında istihdam olunamayacak ve daha önemlisi, bu husus gerek vali ve gerekse mühendisler tarafından sürekli bir şekilde kontrol edilecektir.

b.d. 1876 Kânûn-i Esâsî'si²²⁹

²²⁶ Quataert, Osmanlı Devleti'nde Avrupa ... , age., s.59.

²²⁷ Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yay., Ank., 1969, s.41.

²²⁸ Gülmez, age., s.s.288-289.

²²⁹ 7 Zilhicce 1293 (24 Aralık 1876).

1876 anayasası ile meşruti sisteme geçilmiş, bu arada Türk vatandaşlarına klasik anlamda hak ve hürriyetler tanınmıştır. Fakat, tanınan bu haklar güvence altına alınmamıştır.

Anayasanın yirmi dördüncü maddesi konumuz açısından önem taşımaktadır. Zira bu madde, zorunlu çalışmanın bir çeşidi olan “angarya”yı yasaklamaktadır. Böylece kişilerin ücretsiz olarak zorla istihdam edilmelerine son verilmiştir.

b.e. 1876 Tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye

Mecellede, zorunlu çalışma ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak, amele ile yapılabilecek olan sözleşmeler iki kategoride toplanmakta ve tarafların serbest sözleşme esasına göre kendi aralarında anlaşarak hizmet sözleşmesi yapabilecekleri ifade edilmektedir. İşçi ile işveren arasındaki “kira akdi”nin birinci şekli, “ecir-i has” dediğimiz işçinin emeğini sadece belirli bir işverene hasretmesidir. İkinci şekil ise, “ecir-i müşterek” dediğimiz sadece belli bir işi yapmak üzere işçinin işverenle anlaşmasıdır ki burada işçi işgücünü sadece belli bir işverene hasretmez. Sözleşmenin yapılabilmesi için her iki tarafın serbest iradesinin uyuşması gerekir. Tek taraflı irade beyanıyla işçi çalışma yükümlülüğü altına girmez.

b.f. 1887 Tarihli Maadin Nizamnâmesi²³⁰

1869 tarihli Maadin Nizamnamesi’ni yürürlükten kaldıran bu nizamname, 9 bölüm ve 92 maddeden oluşmaktadır. 1869 nizamnamesinde zorunlu çalışmayı yasaklayan 25. Maddeye benzer şekilde bu nizamnamenin almış beşinci maddesi şu ifadeyi taşımaktadır.

“Maadin idaresi tarafından her vilayet merkezinde bir maden mühendisi bulundurulacaktır ... ve maden işçisinin ecr-i misl ve hüsn-ü rızaları ile kullanılıp bu

²³⁰ 18 Zilhicce 1304 (6 Eylül 1887).

yüzden kimseye cebir ve zarar vukua getirilmemesine vali-i vilayet ve mühendisler tarafından daima takayyüt ve ihtimam olunacaktır”²³¹.

Görüldüğü gibi, bu madde, 1869 tarihli maadin nizamnamesinin zorunlu çalışmanın yasaklanması ile ilgili maddesini tekrarlamakta, yasağı bir kez daha ifade etmektedir.

b.g. 1889 Tarihli Amele Tahririne Mahsus Nizamnâme²³²

Nizamname, resmi izin alınmaksızın amele çalıştırmayacağı hususunu düzenlemekte ve sekiz maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin, zorunlu çalışma ve angaryayı önlemek maksatlarıyla birlikte güvenliği sağlama amacını taşıdığı anlaşılmaktadır.

İşverenlerin işçiler üzerinde baskı kurarak zorunlu hizmet sözleşmesi yapmaları kaldırılmakta, işçi ile Ancak, idarenin nezareti altında sözleşme yapılabileceği belirtilmekte ve böylece hizmet sözleşmeleri kontrol altına alınmaktadır.

Nizamnamenin birinci maddesinde, İstanbul, Galata ve Eyüp’te kaymakamlık ve Zaptiye Nezâreti’nden, taşrada ise mahalli hükümetlerden resmi izin belgesi alınmadıkça, Osmanlı topraklarında işçi adıyla veya başka bir ad altında insan çalıştırılmasının tamamen yasak olduğu fakat, bina inşaatlarında, bağ ve bahçelerde izin alınmaksızın alelade istihdam olunan işçilerin bu nizamname hükümlerinden muaf olduğu ifade edilmektedir.

Nizamnamenin yedinci maddesinde, yukarıda belirtilen şekilde izin almaksızın işçi çalıştıran veya çalıştırılmasına vesile olanların bir ila üç ay arasında hapis cezasına çarptırılacakları hükme bağlanmaktadır²³³.

²³¹ 1887 Tarihli Maadin Nizamnâmesi, *Düstur*, 1. Tertip, Başvekalet Matb, Ank., 1937, C.5, ss. 886-904.

²³² 14 Zilhicce 1306 (11 Ağustos 1889),

²³³ “1889 Tarihli Amele Tahririne Mahsus Nizamnâme”, *Düstur*, 1. Tertip, Başvekalet Matb., Ank., 1937, C.5, ss., 886-904.

b.h. 1905 Tarihli Maadin Nizamnâmesi²³⁴

10 bölüm ve 102 maddeden oluşan bu nizamnâme, kendinden önceki maadin nizamnamelerin biraz daha gelişmiştir. Ancak, burada da zorunlu çalışma ve angarya diğer maadin nizamnamelerinde kullanılan ifadelerle yasaklanmıştır.

Nizamnâmenin yetmiş ikinci maddesinde, “ ... maadin amelesinin ecr-i misl ve hüsn-ü rızalarıyla kullanılıp bu yüzden kimseye cebir ve zarar vukua getirilmemesine vali-i vilayet ve mühendisler tarafından daima takayyüt ve ihtimam olunacaktır”,²³⁵ denilmektedir.

5- Esnek Çalışma (Çağrı Usulüyle Çalışma)

Fabrikalarda istihdam olunan amelenin bir kısmının sürekli istihdam olunmadıkları, iş çıktıkça istihdam oldukları görülmektedir. Bu da, günümüz esnek çalışma yöntemlerinden olan “çağrı usulüyle çalışma” biçimine benzemektedir. Amelenin yapacağı iş bellidir. Ancak, sürekli olarak bu işi yapmamakta, iş çıktığı zaman fabrika işçilere haber vermekte, işçiler de çalıştıkları gün başına ücret almaktadırlar.

Simkeşhâne Fabrika-i Hümâyûnu’yla ilgili 1851 tarihli belgeler, bu tür çalışma şekli ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Meclis-i vâlâ tarafından kaleme alınan mazbatada, günde bir buçuk kıta sim işlemek üzere istihdam olunan on ameleye, yevmiye ücreti olarak bu ana kadar toplam yüz iki kuruş verilmekte olduğu ancak, amelenin her gün istihdam olunmayarak gerektiğçe kullanıldıkları için bu miktarda ücrete razı olmayarak bu konuda istirhamda buldukları ve sene başından itibaren çalıştıkları günler için her birine on beşer kuruştan günlük toplam yüz elli kuruş ücret ödenmesini istedikleri ifade edilmiştir. Bu durumda günlük toplam ücrete zammı gereken kırk sekiz kuruşun hazine hasılatından ödenmesi ve hazinenin zarar

²³⁴ 14 Safer 1323 (19 Nisan 1905).

²³⁵ 1905 Tarihli Maadin Nizamnâmesi, *Düstur*, 1. Tertip, Başvekâlet Matb., Ank., 1943, C.8, ss. 439-460.

görmemesi için simden alınan verginin on üç kuruştan on dört kuruşa çıkarılması kararlaştırılmış, vaziyetin Mâliye Nezâreti'ne havalesi için bu konuda ne şekilde karar verirse ona göre gerekenin icra olunacağı bildirilerek mazbata Sadârete gönderilmiştir.

“Mâliye nezaret-i celîlesinin meclis-i vâlâya i'tâ buyurulan bir kıt'a takrîri me'âlinde, simkeşhâne fabrika-i hümâyûnunda beheri beşer bin şu kadar dirhem olmak üzere (?) ta'bîr olunur bir kıt'a simin her bir kıt'asına altmışsekizer kuruştan bir buçuk kıt'a simin bir günde i'mâlinde istihdam olunan on ameleye ücret-i yevmiye olarak bu âna değin yüziki kuruş i'tâ olunmakta ise de amele-i merkûme beher gün istihdâm olunmayarak iktizâ ettikçe kullandıkları cihetle ol miktar ma'âşa râzı olmayarak bu bâbda istirahatâya ibtidâr eyledikleri ve altmışyedi senesi muharremi guresinden i'tibâren işledikleri eyyâmda beherine onbeşer kuruştan yevmiye yüzelli kuruş ücret i'tâsına ve bu halde yevmiye-i mezkûra zammı lâzım gelen kırksekiz kuruşun şimkeşhâne-i âmirenin hazîne-i celîleye 'âid hâsılâtından ifâsı bir nev' hasârı mü'eddî olacağından hem hazîne-i celîle hasâr görmemek ve hem de amele-i merkûme bitterâzî işletilmek üzere mârrül beyân zam olunacak akçeye mukâbil ... beher halkasının resm-i mîrîsi olan onüçer kuruşa şehir-i mezkûrdan i'tibâren birer kuruş zammıyla ondörder kuruşa iblâğına karâr verildiği beyânıyla icrâ-yı iktizâsı menû-u re'y-i âlf idiği ifâde ve iş'âr olunmuş ve sûret-i ifâdeye nazaran amele-i merkûmenin sene-i mezbûre guresinden i'tibâren işledikleri eyyâmda beherine onbeşer kuruştan yevmiye yüzelli kuruş ücret i'tâsına karâr verildiği anlaşılmiş olmasıyla ol vechile bunlara şehir-i mezkûrdan i'tibâren yevmiye yüzelli kuruş ücret verilmesi sâlifüz-zikr kılâbdân vesâire resm-i mîrîsinin dahî ondörder kuruşa iblâğı zımmında keyfiyetin nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi meclis-i vâlâda dahî tezekkür kılınmış ise de ol bâbda ne vechile irâde-i seniyye-i vekâlet-penâhîleri müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre icrâ-yı muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²³⁶.

²³⁶ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 6773, Meclis-i Vâlâ tarafından Sadâret'e gönderilen 30 Nisan 1851 tarihli mazbata.

Sadâret tarafından mazbata incelenmiş, simkeşhâne fabrikasında istihdam olunan on ameleye çalıştıkları günler için on beşer kuruştan yevmiye toplam yüz elli kuruş ücret verilmesi ve buna karşılık üretilen simin her bir halkasından alınmakta olan on üçer kuruş verginin on dörder kuruşa çıkarılması keyfiyetinin Mâliye Nezâreti'ne bildirilerek gereğinin icrası için Pâdişah tarafından her ne şekilde emir buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyan edilerek bu şekilde hazırlanan tezkire Pâdişah'a gönderilmiştir. Pâdişah tarafından Sadâret tezkiresi, mazbata ve takrir görülmüş, bu konuda irâde- seniyye buyurulmuş ve gereğinin icrası için evrak Sadârete iade olunmuştur.

“Meclis-i vâlâdan kaleme alınıp mâliye nezâret-i celîlesinin bir kıt'a takrîriyle berâber manzûr-u âlî buyurulmak için takdîm kılınan memhûr mazbata meâlinden müstefâd olduğu vechile simkeşhâne fabrika-i hümâyunda istihdâm olunan on nefer ameleye vâkı' olan istid'âları üzerine altmışyedi senesi guresinden i'tibâren işledikleri eyyâmda beherine onbeşer kuruştan veymiye yüzelli kuruş ücret i'tâsına karâr verilmiş olduğundan ol vechile icrâsı ve buna karşılık olmak üzere kılâbdân ve ma'mûlât-ı sâirenin beher halkasından alınmakta olan onüçer kuruş resm-i mîrîsinin birer kuruş zamlı ondörder kuruşa iblâğı zımmında keşfiyetin nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mütea'allık ve şeref-sudûr buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”²³⁷.

“Hâme pîrâ-yı ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan mazbata ve takrîr manzûr-ı şevket mevfûr cenâb-ı mülûkâne buyurulmuş ve husûsât-ı merkûmenin ber vech-i muharrer icrâ-yı îcâbı şeref-rîz-i sünûh ve sudûr buyrulmuş emr-ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî iktizâ-yı âlîsinden

²³⁷ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 6773, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 7 Mayıs 1851 tarihli tezkire.

olarak mârûzzikr mazbata ve takrîr yine savb-ı sâmi-i vekâlet-penâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir²³⁸.

II. OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN İSTİHDAM GÜVENCESİ

Bu başlık altında, tabi oldukları statüye göre sanayi sektöründe çalışanların iş güvenceleri ele alınacaktır. Çalışların işten çıkarılabilme şartları, işten çıkarma halinde ödenecek tazminat, işsizlik süresince yapılacak ödemeler gibi konular incelenecektir.

A- MEMUR VE MÜSTAHDEM STATÜSÜNDE ÇALIŞANLARIN İŞ GÜVENCESİ

Memur ve müstahdem statüsünde çalışanların iş güvencelerini Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası olmak üzere iki döneme ayırarak incelemek gerekir. Zira, Tanzimat öncesi dönemde memuriyet ve memurların özlük hakları ile ilgili düzenlemelerle, Tanzimat sonrası dönemde memuriyet ve memurların özlük hakları ile ilgili düzenlemeler arasında ciddi farklar bulunmaktadır.

1- Tanzimat Öncesi Dönem

Tanzimat öncesi dönemde memur atamalarında “tevcihat usulü”nün geçerli olduğu yukarıda incelenmişti²³⁹. Bu usulde memurun durumu her yıl yeniden gözden geçirilerek bir yıllığına atanmaktadır. Sürenin sonunda yeniden atama yapıp yapmama merkezin takdirindedir. Dolayısıyla bir memurun atamasının yapılmaması, takdir yetkisinin bu yönde kullanıldığı anlamına gelmektedir. Görüldüğü gibi, Tanzimat öncesi dönemde devlet memurları açısından bugünkü anlamda bir iş

²³⁸ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 6773, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini havî 8 Mayıs 1851 tarihli maruz.

²³⁹ Bkz. “Memur Statüsünde İstihdam Olunanlar” başlığı.

güvencesi, işine son verilmesi halinde herhangi bir ödeme yapılması söz konusu değildir.

2- Tanzimat Sonrası Dönem

Tanzimat sonrası dönemde memurların iş güvencesine kavuşmaları anlamına gelen iki önemli düzenleme yapılmıştır. Bunlardan ilki, tevcihat sisteminin kaldırılarak memurların belirli sebepler dışında işten çıkarılmamalarına yönelik düzenlemelerin yapılmasıdır. İkincisi ise, memuriyetlerine son verilenlere işsiz kalmaları nedeniyle “mazûliyet aylığı” adı ile işsiz kaldıkları süre için işsizlik ödeneği bağlanmasıdır. Memuriyetten çıkarılanlar için "mazûl"²⁴⁰, memuriyetten çıkarılanlara bağlanacak maaş için "mazuliyet maaşı" ifadeleri kullanılmaktadır.

1870’li yıllardan itibaren devlet memurları ile ilgili düzenlemelerde, devlet memurlarının görevlerine hangi hallerde son verilebileceği belirlenmiş, bu durumların dışında memurların görevlerine son verilemeyeceğine dair hükümler getirilmiştir. Memurların nizamnamelerde belirtilen şartlar dışında memuriyetten çıkarılmayacakları ve çıkarılacak olanlara da mazûliyet aylığı bağlanması, memur statüsünde çalışanlar için önemli bir iş güvencesi teşkil etmiştir.

Diğer taraftan, mazuliyet sırasında geçen süre emeklilik hakkını kazanabilmek için gerekli istihdam süresine dahil edilerek, işsiz kalan kişinin bu konuda mağdur olması önlenmiştir.

İlk olarak posta ve telgraf memurlarından memuriyetten çıkarılanlara mazuliyet maaşı tahsisi hususunda nizamname çıkarılmıştır. Daha sonra sivil memurların tümünü ve ilmiye sınıfı çalışanlarını kapsayacak şekilde düzenlemeler yapılarak, memuriyetten azledilen memurlara "mazuliyet maaşı" adı ile, işsizlik sigortasına benzer şekilde maaş tahsisine yönelik mevzuat düzenlemeleri yapılmıştır.

²⁴⁰ Mazul, azledilmiş, işinden çıkarılmış anlamındadır. Mazuliyet ise, mazullük, azledilmiş olma, işinden çıkarılmış olma anlamındadır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yay., Ank., 1993, s.705.

Posta ve telgraf memurları 1876 yılından, sivil memurlar 1880'li yıllardan itibaren, belirli şartlarla, işlerine son verilmesi veya işten ayrılmaları halinde mazuliyet aylığına hak kazanabilmişlerdir. 1912 ve 1917 tarihli kanun hükümlerine göre, ilmiye sınıfına mensup memurlar 1910 yılından itibaren geçerli olmak üzere işsizlik sigortası hükümlerinden yararlanabilmişlerdir²⁴¹.

Mazullere bağlanan mazûliyet aylığının bugünkü işsizlik ödeneği ile arasındaki en önemli fark, mazullük aylığının işsizlik süresi boyunca ödenmesi, işsizlik ödeneğinin ise belirli bir süre ile sınırlı olmasıdır.

a. Belirli Sebepler Dışında Memuriyetten Çıkarılmama

Tanzimat'tan sonra devlet memurlarının azli bazı şartlara bağlanmıştır. 1880 tarihli Memurini Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kararnamesine göre bir devlet memuru ancak²⁴²,

- a- Kanuna aykırı bir şekilde tayin olunmuş ise,
- b- Bir sene içerisinde üç kere mensup olduğu idarenin dahili nizamına göre ceza görmüş ise,
- c- Memurun bulunduğu memuriyet ilga edilmiş ise,
- d- Memurun memuriyetini icra etmek için tayin olunduğu süre sona ermiş ise,
- e- İstifa edip istifası kabul edilmiş ise,
- f- Devlet tarafından zaruri bir sebep görülürse,
- g- Bir suçtan dolayı hapis veya ona mümasil ceza almış ise,
- h- Vazifeyi ifada iktidarsızlığı kesin olarak ortaya çıkmış ise,

²⁴¹ Eyüp Sabri Kala, agt., s.110.

²⁴² *Zeyl-i Düstur*, no.3, s.65.

görevinden azlolunabilir (m. 16).

Yukarıda belirtilen şartlardan birinin gerçekleşmesi halinde memur, İrâde-i seniyye ile memuriyete alınmış ise yine irâde-i seniyye ile; İrâde-i seniyye ile tayin olunmamış ise bağlı olduğu nezaret tarafından görevinden azl olunur.

Nizamname, Tanzimat öncesi memuriyet sisteminin izlerini taşımakta, o dönemde yaşanan bazı olumsuzlukları telafi etmeye çalışmaktadır. Zira, memuriyetten azil sebeplerini düzenleyen 16. Maddenin “d” bendinde, “Memurun memuriyetini icra etmek için tayin olduğu müddetin sona ermesi” bir azil sebebi olarak sayılmaktadır. Ancak, bu şekilde azledilen memura “mazuliyet maaşı” adıyla bir maaş bağlanması da hükme bağlanmaktadır. Böylece, işsiz kalan memur güvence altına alınmış olmaktadır. Oysa Tanzimat öncesi dönemde bu şekilde yapılan memur azillerinde memura herhangi bir maaş tahsisatı yapılması söz konusu değildir.

Aynı maddenin “c” bendi de konumuz açısından önemlidir. Maddenin metninde, “...bir memurun bulunduğu memuriyet ilga olunur ise...(o memur) memuriyetten azlolunur...” ifadesi yer almaktadır. Buna göre, herhangi bir devlet fabrikasının kapanması durumunda o fabrikadaki memuriyetler ilga olunacak, memuriyetleri ilga olunan memurlar azlolunacaktır. Bu şekilde azl olunan memurlara “mazûliyet” maaşı bağlanacaktır.

Aşağıda görüleceği gibi, Hicaz ve askerî demiryolları idaresinin lağvı ile bu idarede görevli memurların açıkta kalmış olmaları, memurun memuriyetinin ilga olunması sebebiyle azlolunmasına örnek teşkil etmektedir.

“...hâmil-i tezkire-i dâ‘îleri Hasan bey mülgâ Hicaz ve askerî demiryolları idâresi heyet-i fenniye kâtibi iken ... idâre-i mezkûrenin lağvından dolayı elyevm açıkta kalmış ve kendisi ise ashâb-ı nâmus ve iktidardan olmakla berâber kesîrül âile ve muhtâc-ı mu‘âvenet bulunduğu cihetle bu kere umum tevkifhânelere memur ta’yîn edilegelmekte olduğundan mûmâ ileyh Hasan

beyin idâre memurluğuna ta'yîn(i) ... husûsunda lâzım gelenlere emr-ü irâde buyurulmasını ricâ eylerim efendim”²⁴³.

Memurun belirli sebepler dışında işten çıkartılamamasına yönelik düzenlemelere rağmen eğer böyle bir haksız işlem yapılırsa, memuriyetten azlolunan kişinin başvurusu üzerine görevine iade edildiği veya başka bir memuriyete yerleştirildiği görülmektedir.

Balıkesir aba fabrikasında bekçi olarak istihdam edilirken sadakatle çalıştığı halde yerine başka bir kişinin atanması sebebiyle açıkta kalan şahsın önce hüsnü haline dair mazbata alıp sonra da görevine iade edilmesi için yetkili makamlara başvurduğu görülmektedir.

“... mukaddemce bir memuriyet ile kayırlmak husûsuna dâir bâ emirnâme-i sâmi Balıkesir cânibine azîmet ederek ve şimdiye kadar şehriye ikiyüz kuruş maaş ile Balıkesir’de aba fabrika-i hümâyûnu bekçiliğinde istihdâm üzre çoluk çocuk sâhibi olup sadâkat etmek üzre yedi sekiz senedir iş bu hizmetle melûf olduğum hâlde, rediften muhreç Çavuş Ahmet’in zikr olunan fabrika bekçiliği hizmetinde istihdamı husûsuna dâir hassa kaymakamı tarafından inhâ ve isfâr olunmuş olmağın çavuş merkûmu zikr olunan bekçilik hizmetine tayin birle bu kulları açıkta kaldığıma ve hüsn ü hâlîme dâir Balıkesir meclisi tarafından mazbata verilmiş olmakla kullarının liva-i merkûme kazâlarından Sındırgı kazâsı müdürlüğü ile kayırılması husûsuna dâir Karesi sancağı mutasarrıfı saâdetlü paşa hazretlerine hitâben bir kıt’a emirnâme-i sâmi ihsân buyurulmak bâbında emr-ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”²⁴⁴.

Memurun yeniden atama yapılması isteğiyle yaptığı başvuru yetkili makamlarca incelenerek Karesi kaymakamlığına şukka gönderilmiş, memuriyetten

²⁴³ BOA., DH MB HPS D/V , nr. 44/6 ek.25, Hapishaneler müdürüne hitaben yazılan 13 Teşrinisani 1335 (1919) tarihli tezkire.

²⁴⁴ BOA., A. MKT UM, nr. 222/43, İşten çıkarılan şahıs tarafından yazılan 26 Ocak 1856 tarihli dilekçe.

çıkarma sebebi memurun işlediği bir suçta dayanmıyorsa aynı hizmette veya uygun başka bir hizmette istihdam edilmesi istenmiştir.

“ ... hayli vakitten beri Balıkesir fabrika-i hümâyûnu bekçiliğinde istihdâm olunarak taayyüş etmekte iken bu kere hizmet-i mezkûreden bilâ cünha azl olunmuş ve bu keyfiyet kendisine gadri müstelzim bulunmuş idiğinden bahisle kemâfissâbık hizmet-i mezkûrede istihdâmı husûsu istid‘â olunup ... mûmâileyhin ihrâcı bir cünhaya mebnî olmadığı takdîrde hizmet-i mezkûrede yeyâhut sair bir şeyde istihdâmı husûsuna himmet eylemeleri siyâkında şukka bâ işâret-i aliyye-i hazret-i müsteşârî ...”²⁴⁵.

Devletçe görülen lüzum üzerine memuriyete son verme, pratikte memur tensikatları şeklinde cereyan etmiştir. Devlet, aşırı istihdamın söz konusu olduğu birimlerde zaman zaman bu tür tensikatlar yaparak memur istihdamını kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Aşağıda verilen örnekte, Tersâne fabrikalarında çalışan sekiz memurun tensikat nedeniyle açığa çıkarıldığı görülmektedir. Açığa çıkarılan memurlar uygun başka bir memuriyete geçmek için yeniden talepte bulunmaktadır.

“... bendeleri okur yazar ashâbindan olup mukaddemâ Tersâne-i âmire fabrikalarında çalışmakta iken muahharan mâliye nezâreti tarafından yapılan tensikât üzerine emsâlim gibi açığa çıkarıldım vâlîde ve hemşîrelerden ibâret olan âilem ile şöyle bir zamanda havâyic-i zarûriye ve sâirenin temini bendenize âit iken açıkta kalmaklığım cümlemizi müzâyaka ve mağdûriyetimi intâc etmiştir. ... münhâl bulunan gardiyanlıkta istihdam husûsunda îcâb edenlere emr-ü havâle buyurulmasını arz-ı istirhâm eylerim ol bâbda da emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²⁴⁶.

²⁴⁵ BOA., A.MKT UM, nr. 255/57, Müsteşar tarafından Karesi kaymakamına gönderilen 1 Ekim 1856 tarihli şukka.

²⁴⁶ BOA., DHMB HPS, nr. 50/4 375, işten çıkarılan kişi tarafından Dâhiliye hapisane-i umumiye müdüriyetine yazılan 1922 tarihli maruz.

Aynı şekilde seyrü sefâin idaresinde tensikat yapıldığı ve memuriyetten çıkarılanlar olduğu görülmektedir.

“Âcizîleri Trablusgarp muhâcirlerinden ve teba‘a-i devlet-i aliyyedenim mukaddemâ seyr-u sefâinde müstahdem iken Ramazân-ı şerifte icrâ kılınan tensikatta çıkarıldım kesîrül iyâlîm hapishâne ve tevkifhânelerde münhâl gardiyanlıklardan birisine tayînimi müsâade buyurulması istirhâm olunur efendim hazretleri”²⁴⁷.

b. Memuriyetten Çıkarılanlara İşsizlik Ödeneği Yapılması

Tanzimat sonrası dönemde memurlara iş güvencesi sağlanması yönündeki ikinci çalışma işten çıkarılan memurlara işsizlik ödeneği yapılmasıdır. Ancak, her memuriyetten çıkarılana mazuliyet maaşı bağlanmamakta, genellikle kendi kusurundan kaynaklanmayan sebeplerden dolayı azledilenlere mazuliyet maaşı bağlanmaktadır. Bunun yanında, mazuliyet maaşına hak kazanabilmek için bir takım şartlar daha aranmaktadır.

b.a. İşsizlik Ödeneğinin Şartları

Bir memurun işten çıkarılma halinde işsizlik ödeneğinden yararlanabilmesi için değişik düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin tümü birlikte incelendiğinde tarihi seyri içerisinde işsizlik ödeneğinden yararlanma şartlarında bazı değişiklikler gözlenmekle birlikte, temel özellikler aynı kalmıştır. İşsizlik ödeneğinden yararlanma şartları aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir.

b.a.a. Belirli Şartlarla Memuriyetten Çıkmış veya Çıkarılmış Olma

Mazuliyet maaşına hak kazanılmasını düzenleyen nizamnamelerde getirilen düzenlemelerde,

²⁴⁷ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 55/64 ek15, işten çıkarılan kişi tarafından Hapishaneler müdüriyeti umumiyesine yazılan maruz.

-Devlet tarafından zaruri bir sebep görülmesi sebebiyle memuriyetten azlolunanlara,

- Memuriyetleri ilga olunanlara

- On beş sene hizmette bulunmuş olup emekliliğini istemediği halde memuriyetten azledilmiş olanlara mazuliyet maaşı bağlanacağı hükme bağlanmaktadır²⁴⁸.

Kendi isteği ile memuriyetten istifa edenlere mazuliyet maaşı bağlanmamaktadır.

Mazuliyet maaşı ile ilgili ilk düzenleme olan ve Telgraf ve Posta Memurlarının emeklilik haklarını düzenleyen 1876 tarihli nizamname ile Mülkî memurların mazuliyet maaşı haklarının düzenleyen 1891 tarihli nizamnamede (m.2), mazuliyet maaşına hak kazanabilmek için memurun on beş senelik hizmet süresini doldurmuş olması şartı aranmaktadır (m.9). Ancak, 1883 ve 1909 tarihli Mülkiye Memurlarının emeklilik haklarını düzenleyen nizamnamelerde (m.16, 17) mazuliyet maaşına hak kazanılabilmesi için belirli bir hizmet süresinin doldurulması şartı aranmamakta, hizmet süresi şartı ortadan kaldırılmaktadır.

Mazuliyet maaşına hak kazanabilmek için belli bir hizmet süresinin doldurulması şartının geçerli olduğu dönemlerde memuriyetten çıkarılan bir kişinin Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı dilekçe mağduriyeti ortaya koyma açısından önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

“... on mâh akdem mezûnen Yemen'den Dersaâdet'e geldim târih-i muvassalamdan bu güne kadar temin-i ma'îşet uğrunda her sâhib-i vicdan ve merhameti dilhân edecek şedâide marûz müddetimi dolduramadığımdan dolayı mazûliyetden mahrûm kaldım Yemen'in tahammülsüz menâhimine bunca sene katlanarak îfâ-yı vazîfe emrinde oluncaya fedâkârlığı hâlen bedenem ibrâz eden âcizîlerinin esir firâş olan vâlidemle sefâlet-i mütemâdiye

içinde inim inim iniletmekliğimiz hükümet-i seniyyemizin şân-ı şefkatinden ve adâletiyle münâsip olamayacağından hâlimle müterâfik polis müdüriyet-i umûmisinden veya şehir emânetinden veyâhut alelîtlak devâirden birinde bir memuriyete ta'yînle ifnâya yüz tutan şa'ke-i hayâtımın 'ikâd buyurulması husûsuna ... atfîet buyurulması merhamettir ol bâbda emr u fermân hazret-i menlehul emrindir"²⁴⁹.

Maruzdan, Yemen'de memuriyet hizmetinde bulduktan sonra İstanbul'a gelen ve belli bir hizmet süresini dolduramadığı için mazuliyet maaşı hakkında yararlanamayan kişinin oldukça mağdur bir duruma düştüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın toprak kaybettiği son dönemlerde bu tür geri dönüşlerden dolayı bir çok memurun işsiz kaldığı düşünülecek olursa, mazuliyet maaşından yararlanabilmek için belli biri hizmet süresini doldurmuş olma şartının sonraki düzenlemelerde kaldırılmış olmasının, bu şekilde memuriyeti son bulanların mağdur olmamalarını sağlamaya yönelik bir düzenleme olduğu anlaşılacaktır.

b.a.b. Pirim Ödemiş Olma Şartı

Mülkiye tekaüdüne ve mazûliyetine ilişkin ilk kanun, nizam ve kararlarda emeklilik hakkında ve mazuliyet maaşından yararlanabilmek için maaştan yapılacak kesintiler değişik oranlarda belirlenmekteydi. Ancak, 1913 tarihinde çıkarılan ve emeklilik ve mazuliyet kesintilerinin birleştirilmesini amaçlayan "Tekâüt ve Mazuliyet Tevkifatının Tevhid ve Tezyidine İlişkin Kanun-u Muvakkat", bu tarihten itibaren emeklilik ve mazuliyet kanunlarındaki değişik kesinti oranlarını birleştirmekte, memur ve müstahdemlerin maaşlarından toplam %12 kesinti yapılmasını hükme bağlamaktadır (m.1).

b.b. İşsizlik Ödeneğinin Miktarı

Yukarıda belirtilen sebeplerden birinden dolayı işten çıkarılan memura maaşının bir kısmı mazuliyet aylığı olarak tahsis edilmektedir.

²⁴⁸ *Düstur*, 1876 tarihli Telgraf ve Posta Memurin Ketebe ve Hademelerinin Tekâüdüne dair Nizamname, I. Tertip, C.3, ss.63-80.

²⁴⁹ BOA., DH MB HPS D/V nr. 55/64 ek.38, Memuriyetten çıkarılan şahıs tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne verilen maruz.

Değişik düzenlemelerde mazuliyet maaşı olarak memuriyet maaşının üçte biri ila yarısı oranında miktarın tahsis edildiği görülmektedir.

Direk olarak memur mazuliyet maaşlarını düzenleyen 1909 tarihli Memurin-i Mülkiye Mazûlin Maaşlarına Dair Kanuna göre, mazuliyet maaşına hak kazanmış olanlardan hizmet seneleri toplamı 15- 20 sene arasında olanlara memuriyetteki maaşlarının dörtte biri, 20- 30 sene arasında olanlara üçte biri, 30 seneden fazla olanlara ise yarısı mazuliyet maaşı olarak tahsis edilmektedir(m.11).

B- SÖZLEŞMELİ PERSONEL VE İŞÇİ STATÜSÜNDE ÇALIŞANLARIN İŞ GÜVENCESİ

Çalışmanın birinci bölümünde fabrikalarda çalışanların çalışma statüleri incelenirken aslında sözleşmeli personel statüsü ile işçi statüsünün hukuken aynı olduğu, ayırımın pratik bazı farklılıkları ortaya koymak için bu çalışmaya özgü olarak yapıldığı belirtilmiş idi. Bu yaklaşımdan anlaşılacağı üzere, istihdam güvencesini hukuki olarak ele alırken sözleşmeli personel için söylenenlerin aynı zamanda "amele (işçi)"ler için geçerli olacağı açıktır. Dolayısıyla, bu başlık altında "işçi-amele" kelimeleri hukuki anlamı içerisinde kullanılacak ve gerek vasıflı işçileri, gerekse vasıfsız işçileri ifade edecektir. İşçi ve işveren arasında yapılan sözleşmenin türüne göre iş güvencesinin sınırları belirlenecektir. Sözleşmenin belirli süreli veya belirsiz süreli olmasına göre iş güvencesi açısından uygulanacak olan hükümler değişmektedir.

1- Belirli Süreli Sözleşmeyle İstihdam Olunan Sözleşmeli Personel ve İşçilerin İstihdam Güvencesi

İşçi ile işveren arasında belirli süreli sözleşme yapılmış olması, işçi açısından sözleşme süresi içerisinde istihdam güvencesi sağlamaktadır. Zira, sözleşmenin süresi dolmadan önce feshedilmesi halinde işçinin kalan süre ile ilgili ücret vesair alacaklarını isteme hakkıyla birlikte, tazminat talep edebilme hakkı vardır.

Dolayısıyla istihdam süresinin belirlenmiş olması işçi açısından en azından o süre için bir istihdam güvencesi sağlamakta, istihdam ilişkisi işveren tarafından sona erdirilse bile maddi kayıpları tazmit etme hakkı tanımaktadır.

Sözleşme süresinin bitiminden sonra çalışanın birden bire açıkta kalmasını önlemek için bazı sözleşmelere, süre sonunda sözleşme feshedilecekse bunun süre bitiminden bir müddet önce ihbar edilmesi şartı konulmakta, aksi halde sözleşmenin aynı şartlarla yenilenmiş olacağı hükme bağlanmaktadır.

a. Sözleşme Süresi Dolmadan Sözleşmenin Feshedilememesi

Belirli süreli sözleşmelerde taraflar, sözleşme süresiyle bağlı bulunmaktadır. Sürenin bitiminden önce sözleşme feshedilemez. Eğer böyle bir fesih söz konusu olursa, sözleşmeyi haksız yere feshetmiş durumda olan taraf diğer tarafa tazminat ödemek zorunda kalır. Tazminatın miktarı, sözleşmenin kalan süresi için ödenmesi gereken ücret ve gecikmelerden kaynaklanan faizler göz önünde bulundurularak hesaplanır.

Bu tür bir ihtilaf Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda direktör olarak istihdam olunan Avusturya devleti tebasından Ancelo Kamani ile yapılan sözleşmede yaşanmıştır. Direktörle üç sene müddetle sözleşme imzalanmıştır. Ancak, sözleşme süresinin bitmesine daha on üç ay varken sözleşme feshedilerek direktörün işine son verilmiştir. Bunun üzerine direktör Kamani, on üç aylık ücretinin ve gecikmeden doğan faizin tazminini istemiştir.

Konu incelenmek üzere meclis-i vâlâ komisyonuna havale edilmiştir. Meclis-i vâlâ komisyonu, fabrika-i hümâyûnlar idaresi uhdesinde bulunan Selim Efendi'ye durumu sormuştur. Selim Efendi verdiği cevapta Kamani'nin, Hoca Ohannes fabrika-i hümâyûnlar idarecisi iken fabrikada istihdam olunduğunu, Hoca Ohannes'in idareciliği devrederken diğer ecnebilerin sözleşmelerini teslim ettiği halde Kamani'nin sözleşmesini teslim etmediğini ve bu kişinin kontratosunun olmadığını, lüzumu olmadığı için de Hoca Ohannes tarafından işine son verildiğini belirtmiştir.

“...Hereke fabrika-i hümâyûnunda direktör bulunan Ancelo Kamani'nin şehriye ikibin beşyüz kuruş ma'aş ile üç sene istihdâm olunmak ... kontrato iktizâsından iken intihâ-yı müddetten evvel haber verilmeksizin hilâf-ı mukâvele hesâbı görülüp ruhsat verilmiş olduğundan ba'der-ruhsa tekmîl-i müddete kadar onüç aylık ma'aş ... iddi'â olunmuş ve keyfiyet fabrika-i hümâyûnların idâresi muhavvel-i uhdesinde bulunmak münâsebetiyle atûfetli Selim Efendiyle ledel-muhâbere gelen cevâbında barutçubaşı Hoca Ohannes'in zamân-ı idâresinde merkûm Kamani fabrika-i hümâyûnda müstahdem bulunmuş ve emr ü idârenin uhdesine nakliyle devr ü teslîm esnâsında diğ̈er tebe'a-i ecnebiyenin kontratolarını merkûm Ohannes teslim ile merkûm Kamani suâl olundukta onun kontratosu olmadığını ve bu cihetle ... adem-i lüzûmundan nâşî ruhsat i'tâ olunduğu iş'âr ve bu madde için haberi olduğu haber verilip ...”²⁵⁰.

Fabrika müdürüne, Kamani'ye ve Hoca Ohannes'e aynı sorular sorulmuş, Ohannes yeterli bir cevap verememiş, komisyon kontrato hükümlerine aykırı olarak ruhsat verilmiş olması sebebiyle, Kamani'nin on üç aylık maaşı olan otuz iki bin beş yüz kuruş ile faiz olarak beş bin beş yüz kuruşun Ohannes'den alınarak Avusturya Sefâreti aracılığıyla Kamani'ye teslim ettirilmesi yönünde mazbata düzenlemiştir.

“... mukaddemâ Hereke fabrika-i hümâyûnunda direktör bulunan Avusturyalı Ancelo Kamani'ye yedinde olan kontrato ahkâmının hilâfi olarak ruhsat verilmesinden dolayı şehriye ikibin beşyüz kuruştan iddia olunan müddet-i ma'aşının cümleten istihsâline basbel-mükâvele salâhiyeti bulunduğu ve bunun mikdârı yüzyirmi bu kadar bin kuruşa resîde olduğu halde îrâd olunan kelimât-ı iknâiyye üzerine üç seneliğinin tazmîni da'vâsı savuşturulmuş ve başkaca isteilen gûzeştenin dahî nısfı tenzîl kılınmış olmasıyla şu tesviyeye diyecek olmadığından merkûm Kamani'nin kusûr onüç aylık ma'aş olan otuzikibin beşyüz kuruşa istenilen gözeşteye mukâbil beşbin beşyüz kuruş daha zamm ile cen'an otuzsekizbin kuruşun ba'dehû iddi'âsının isbât edebildiği hâlde icâbına bakılmak üzere şimdiden merkûm Ohannes'ten bil-

²⁵⁰ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Meclis-i vâlâ tetkik komisyonununun 16 Kasım 1854 tarihli mazbatası.

istîfâ devlet-i müşârun ileyhâ sefâreti ma‘rifetiyle merkûm Kamaniye teslîm ettirilerek ba‘del-yevm zikr olunan kontratonun bir gûnâ hükmü olmadığını ve ondan dolayı bir akçe alacağı kalmadığını mutazammın yedinden senet ahzıyla hıfz olunmak üzere fabrika-i hümâyûn-ı mezkûr idâresi cânibine i‘tâ ettirilmesi ve bu karârın mücerred kendisine ma‘lûmât olmak üzere müşârun ileyh Selim Efendi hazretlerine bildirilmesi meclis-i vâlâda dahî tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i vekâlet-penâhîleri müte‘allık buyurulur ise emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir²⁵¹.

“... mukaddemâ Hereke fabrika-i hümâyûnunda direktör bulunan Avusturyalı Ancelo Kamani’ye yedinde olan kontrato ahkâmının hilâfi olarak ruhsat verilmesinden dolayı şehriye ikibin beşyüz kuruştan iddia olunan müddet-i ma‘aşının cümleten istihsâline basbel-mükâvele salâhiyeti bulunduğu ve bunun mikdârı yüzyirmi bu kadar bin kuruşa resîde olduğu halde îrâd olunan kelimât-ı iknâiyye üzerine üç seneliğinin tazmîni da‘vâsı savuşturulmuş ve başkaca isteilen gûzeştenin dahî nisfî tenzîl kılınmış olmasıyla şu tesviyeye diyecek olmadığından merkûm Kamani’nin kusûr onüç aylık ma‘aş olan otuzikibin beşyüz kuruşa istenilen gözeşteye mukâbil beşbin beşyüz kuruş daha zamm ile cen‘an otuzsekizbin kuruşun ba‘dehû iddi‘asının isbât edebildiği hâlde îcâbına bakılmak üzere şimdiden merkûm Ohannes’ten bil-istîfâ devlet-i müşârun ileyhâ sefâreti ma‘rifetiyle merkûm Kamaniye teslîm ettirilerek ba‘del-yevm zikr olunan kontratonun bir gûnâ hükmü olmadığını ve ondan dolayı bir akçe alacağı kalmadığını mutazammın yedinden senet ahzıyla hıfz olunmak üzere fabrika-i hümâyûn-ı mezkûr idâresi cânibine i‘tâ ettirilmesi ve bu karârın mücerred kendisine ma‘lûmât olmak üzere müşârun ileyh Selim Efendi hazretlerine bildirilmesi meclis-i vâlâda dahî tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i vekâlet-

²⁵¹ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Meclis-i vâlânın tetkik komisyonunun mazbatasına Kasım 1854 tarihli zeyli.

penâhîleri müte'allık buyurulur ise emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir”²⁵¹.

Sadâret, on üç aylık maaş ile gecikme faizinin Ohannes'ten alınması hususunun Pâdişah tarafından görülmesi için yukarıdaki mazbata ve eklerini Pâdişah'a göndermiştir. Pâdişah tarafından konu görülerek otuz sekiz bin kuruşun Ohannes'ten alınarak Avusturya Sefâreti aracılığıyla Kamani'ye verilmesi hususunda emir ve irade verilmiş, gereğinin yapılması için evraklar Sadârete iade edilmiştir.

“... Avusturyalı Ancelo Kamani'nin elinde olan kontrato ahkâmının hilâfi olarak ruhsat verilmesinden dolayı merkûmun şehriye ikibin beşyüz kuruştan iddi'â olunan yüz yirmi bin kuruş ma'aşından îrâd olunan kelimât-ı iknâiye üzerine bit-tenzîl i'tâsı lâzım gelen onüç aylık ma'aş olan otuzikibin beşyüz kuruşu istenilen güzesteğe mukâbil beşbin beşyüz kuruş daha zamm ile cem'an otuzsekizbin kuruşun ba'dehû iddi'âsını isbât edebildiği halde îcâbına bakılmak üzere barutçubaşı Ohannes'ten alınarak ... merkûm Kamani'ye teslim ettirilerek ... ol bâbda her ne vechile emr ü fermân hazret-i mülûkâne müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”²⁵².

“... işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan mazbata ve evâk-ı melfûfesi manzûr-ı me'âlî mevîr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve mezkûr otuzsekizbin kuruşun ber minvâl-i muharrer merkûm Ohannes'den şimdiden bil-isti'fâ sefâret-i mezkûre ma'rifetiyle merkûm Kamani'ye teslim ettirilerek ... mârrul-beyân mazbata ve evrâk yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde□ kılınmış olmağla ol âbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”²⁵³.

²⁵¹ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Meclis-i vâlânın tetkik komisyonunun mazbatasına Kasım 1854 tarihli zeyli.

²⁵² BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 5 Aralık 1854 tarihli tezkire.

²⁵³ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr.13585, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 6 Aralık 1854 tarihli maruz.

b. Sözleşme Süresi Dolmadan Önce Sözleşmenin Feshedileceğinin İhbar Edilmesi

Sürenin bitmesiyle birlikte çalışma ilişkisinin sona erdirilip “ruhsat” mı verileceği yoksa, sürenin uzatılarak sözleşmenin mi yenileceği sorusu, işçiler için önemli bir problem teşkil etmiştir. Zira, sürenin sona ermesiyle birlikte bu kişi açıkta kalma riskiyle karşı karşıyadır. İşte bu mahzuru giderebilmek için bazı sözleşmelere, süre uzatılmayacaksa henüz normal sözleşme süresi bitmeden istihdam edilen kişiye ihbarda bulunulması yönünde hükümler konulmuştur. Sözleşmede belirtilen bu ihbar süresi içerisinde sözleşmenin feshedileceği ve çalışma ilişkisinin sona erdirileceği istihdam olunan kişiye bildirilmezse, sözleşme aynı süreyle kendiliğinden yenilenmiş olmaktadır. İstihdam edilen kişi, yeni dönemle ilgili maaş, harcırah gibi her türlü hakkını talep edebilmektedir.

Avusturya devleti uyruklu Ancelo isimli kişinin Hereke Fabrika-i Hümâyûnu’nda fabrika direktörü olarak istihdamı ile ilgili yukarıda ele alınan belgede, süre bitiminden önce sözleşme süresinin uzatılıp uzatılmayacağını bildirilmesi konusunda da hüküm bulunmaktadır. Buna göre, sözleşme (kontrato) süresi üç yıldır. Üç yılın sonunda normal olarak sözleşme üç yıl süreyle kendiliğinden yenilecektir. Ancak, istihdam ilişkisi sona erdirilmek isteniyorsa sözleşme süresinin bitimine üç ay kala bu kişiye bildirimde bulunma şartıyla sürenin sonunda sözleşme feshedilebilecektir.

Hereke Fabrika-i Hümâyûnu direktörü Ancelo Kamani’nin sözleşmesi ise, hiç bir bildirimde bulunmadan ve üstelik normal sürenin dolmasına on üç ay süre varken feshedilmiştir. Bunun üzerine Kamani, on üç aylık ücreti ve faizi ile birlikte, sözleşme usulüne göre feshedilmediği ve sürenin üç sene müddetle yenilenmiş olduğu gerekçesiyle üç yıllık maaşını da talep etmiştir.

Konuyu araştırmak üzere meclis-i vâlâ tarafından bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, fabrika-i hümâyûnların idaresi uhdesinde bulunan Selim Efendi, fabrika müdürü, eski fabrika-i hümâyûnlar idarecisi Hoca Ohannes ve Ancelo Kamani ile temas kurarak bir mazbata hazırlamıştır.

Mazbatada, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda üç sene müddetle direktör olarak istihdam olunan Ancelo Kamani'nin kontratosunda, sözleşme süresinin bitiminde çalışma ilişkisi sona erdirilecekse, sürenin bitiminden üç ay evvel haber verilmesi şartı bulunduğu ancak, bu süre içerisinde haber verilmeden çalışma ilişkisinin sona erdirildiği ifade edilmektedir. Bu usulsüzlüğü kimin yaptığı araştırıldığında, fabrika-i hümâyûnlar eski idarecisi Hoca Ohannes'in kusuru olduğu ortaya çıkmıştır. Bu arada Ancelo Kamani ile görüşülerek, sonraki üç sene için ücret isteme talebinden vazgeçmek ve sözleşmeden dolayı hiç bir alacağı olmadığına dair yazılı belge vermek şartıyla, ilk sözleşme döneminden kalan alacağının ve faizinin ödenmesi uygun görülmüştür.

“...Hereke fabrika-i hümâyûnunda direktör bulunan Ancelo Kamani'nin şehriye ikibin beşyüz kuruş ma'aş ile üç sene istihdâm olunmak ve ondan sonra üç sene dahî istihdâm olunacak veyâhud ruhsat verilecek olduğu hâlde evvelki üç sene müddetin intihâsına üç ay kalarak haber verilmek yedinde olan kontrato iktizâsından iken intihâ-yı müddetten evvel haber verilmeksizin hilâf-ı mukâvele hesâbı görülüp ruhsat verilmiş olduğundan ba'der-ruhsa tekâmîl-i müddete kadar onüç aylık ma'aşıyla ilerisi olan üç senenin dahî hasbel-mukâvele temdîdi maddesi iddi'â olunmuş ...kontratoyu Ohannes ol zaman teslim etmemiş olmak iktizâ edip mââmâfih bâ'dehû isbât-ı müdde'â edebilir ise yine icâbına bakılmak üzere şimdi bu akçenin kendisinden tahsîli ile ileride üç sene müddet maâaşlarının dahî ondan tazmîni sûretini devlet-i müşârun ileyhânın komisyonda bulunan me'mûrları beyân ve iddi'â ile bu iddi'âları kâ'ide-i usul-i mukâveleye makrûn görünmesiyle redde mahall bulunamayıp fakat ileriki üç sene müddetin tazmîni da'vâsı ba'zı kemilât-ı iknâiye serdiyle savuşturulup evvelki üç senenin geri kalmış olan onüç aylığı ikibin beşyüz kuruştan ledel hesâb otuzikibin beşyüz kuruş ederek iddi'â olduğu üzere tesviyesine muvâfakat gösterildikten sonra bu onüç aylık ma'aşın şimdiye değin lâzım gelecek güzeştesi onbirbin şu kadar kuruş etmeğle bunun dahî zamm olunması talep olundukta kontratoda güzeşteye dâir mukâvele olmaması ve bu güzeşte maddesi mu'âmelât-ı sarrâfiyeden olarak bu maddede yakışık almaması cihetleriyle güzeşteden sarf-ı nazar eylemeleri lâzım geleceğine dâir irâd olunan cevaplara Kamani bu kadar müddet hakkına destres olamayarak idâresi için müceddeden istikrâz eylediği

akçeye hayli güzeşte vermiştir denilerek ısrâr gösterilmiş ve nihâyet beşbin beşyüz kuruş daha zamm ile cem‘a otuzsekizbin kuruşa bir-rızâ karâr verilmiş olmağla meblâğ-ı mezkûrun ba‘dehû iddi‘âsını isbât edebildiği halde icâbına bakılmak üzere şimdiden Ohannes’den alınarak bil-ist‘fâ devlet-i müşârun ileyhâ sefâreti ma‘rifetiyle merkûm Kamani’ye teslîm ettirilerek ba‘del-yevm zikr olunan kontratonun bir gûnâ hükmü olmadığını ve ondan dolayı bir akçe alacağı kalmadığını mutazammın yedinden senet ahzıyla hıfz olunmak üzere fabrika-i hümâyûn-ı mezkûr idâresi cânibine i‘tâ ettirilmesi ve bu karârın mücerred kendisine ma‘lûmât olmak üzere müşârun ileyh Selîm Efendi hazretlerine bildirilmesi tasvîb kılınmış ise de ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir”²⁵⁴.

Sadâret, kontrato hükümlerine aykırı olarak çalışma ilişkisine son verilmesinden dolayı (Kamani’nin) aylık iki bin beş yüz kuruştan toplam yüz yirmi bin kuruş maaş almaya hakkı olduğunu ancak, Kamani ile görüşülüp on üç aylık maaş ile gecikme faizinin verilerek başka alacağı kalmadığına dair senet vermeye ikna edildiğini, Ohannes’ten bu miktarın alınarak Avusturya Sefâreti aracılığıyla Kamani’ye verilmesini uygun görerek Pâdişah’a hitaben tezkire yazmıştır. Mazbata ve ekleri Pâdişah tarafından görülerek gereğinin yapılması konusunda ferman verilmiş ve evrak Sadârete iade olunmuştur.

“... Avusturyalı Ancelo Kamani’nin elinde olan kontrato ahkâmının hilâfi olarak ruhsat verilmesinden dolayı merkûmun şehriye ikibin beşyüz kuruştan iddi‘â olunan yüzyirmibin kuruş ma‘aşından îrâd olunan kelimât-ı iknâiye üzerine bit-tenzîl i‘tâsî lâzım gelen onüç aylık ma‘aş olan otuzikibin beşyüz kuruşa istenilen güzeşteye mukâbil beşbin beşyüz kuruş daha zamm ile cem‘an otuzsekizbin kuruşun ba‘dehû iddi‘âsını isbât edebildiği halde icâbına bakılmak üzere barutçubaşı Ohannes’ten alınarak şimdiden bil-ist‘fâ devlet-i müşârun ileyhâ sefâreti ma‘rifetiyle merkûm Kamani’ye teslim ettirilerek zikr olunan kontratonun hükmü ve bir akçe alacağı kalmadığını mutazammın yedinden senet ahzıyla hıfz olunmak üzere fabrika-i hümâyûn-ı

²⁵⁴ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Meclis-i vâlâ tetkik komisyonununun 16 Kasım 1854 tarihli mazbatası.

mezkûr idâresi cânibine i'tâ ettirilmesi ve bu karârın mücerred kendisine ma'lûmât olmaz üzere atûfetli Selim Efendi hazretlerine bildirilmesi tezekkür edilmiş ise de ol bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”²⁵⁵.

“ ... işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan mazbata ve evrâk-ı melfûfesi manzûr-ı me'âlî mevûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve mezkûr otuzsekizbin kuruşun ber minvâl-i muharrer merkûm Ohannes'den şimdiden bil-isti'fâ sefâret-i mezkûre ma'rifetiyle merkûm Kamani'ye teslim ettirilerek ol vechile yedinden senet ahzıyla hıfz olunmak üzere fabrika-i hümâyûn-ı mezkûr idâresi cânibine i'tâ ettirilmesi ve bu karârın efendi-i müşârun ileyh hazretlerine bildirilmesi müte'allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı tâcdârî muktezâ-yı münîfinden bulunmuş ve mârrul-beyân mazbata ve evrâk yine savb-ı sâmi-i âsafilerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”²⁵⁶.

2- Belirsiz Süreli Sözleşmeyle İstihdam Olunan Sözleşmeli Personel ve İşçilerin İstihdam Güvencesi

İşçilerin bir kısmının sözleşmelerinde istihdam süresinin belirlenmemiş olduğu, “fabrikanın üretime devam ettiği ve kişinin doğrulukla hizmete devam ettiği sürece” istihdam olunacağına dair sözleşme hükümleri bulunduğu yukarıda görülmüştü²⁵⁷.

Sözleşmede süre belirtilmemesi ve istihdam şartlarının bu tür muallak ifadelerle yoruma açık bırakılması aslında personelin istihdam güvencesi açısından olumlu bir düzenleme değildir. Zira, “doğrulukla hizmete devam etme” şartı oldukça subjektif, geniş yorumlara açık bir ifadedir. Çalışma ilişkisini sona erdirmek isteyen

²⁵⁵ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr. 13585, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 5 Aralık 1854 tarihli tezkire.

²⁵⁶ BOA., İrâde Meclis-i Vâlâ, nr.13585, Sadâret'e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 6 Aralık 1854 tarihli maruz.

²⁵⁷ Bkz. “Belirsiz Süreli Sözleşmeler” başlığı.

yöneticiler artık kişinin doğrulukla hizmet etmediği kanaatine vardıkları gerekçesiyle her zaman istihdam ilişkisini sona erdirebilme hakkına sahip olmaktadır. Bu açıdan yaklaşıldığında belirsiz süreli sözleşmelerin istihdam olunan sözleşmeli personelin iş güvencesi açısından yeterli koruma sağlayamayacağı görülmektedir.

Ancak, meseleye diğer bir yönüyle bakılırsa, sözleşmede süre belirtilmemiş olması istihdam olunan kişinin lehine bir sonuç da doğurabilir. Şöyle ki: Doğrulukla hizmet etme borcu zaten çalışma ilişkisinin tabii bir şartıdır. İşvereni bilerek zarara uğratan bir personele işten el çektirilmesi gayet normaldir. Adalet sisteminin ve mahkemelerin iyi işlediği bir düzende “çalışanın artık doğrulukla hizmet etmediği gerekçesiyle” işine son verilmesi tazminat davalarına konu olabilecektir. İşverenin haksızlığı ortaya çıkarsa tazminat borcu ödemek zorunda kalacak, çalışan zararını telafi edebilecektir. Dolayısıyla belirsiz süreli sözleşmeler, yöneticilerin iyi niyetli olmaları veya adalet teşkilatının iyi işlemesine bağlı olarak istihdam olunan sözleşmeli personelin iş güvencesi açısından belirli süreli sözleşmelere göre daha lehte bir sonuç ortaya çıkarabilir.

BÖLÜM III

OSMANLI SANAYİ SEKTÖRÜNDE İŞGÜCÜNÜN EĞİTİMİ

Sanayi sektöründe istihdam olunacak işgücünün oluşturulması ve var olan işgücünün kalitesinin artırılması için işgücünün eğitilmesi gerekmektedir. Günümüzde nasıl bu ihtiyaç mevcut ise, sanayinin yeni yeni kurulmaya başladığı dönemlerde bu ihtiyaç çok daha fazla biçimde kendini hissettirmiştir. Osmanlı sanayiinde çalışan ve çalışacak olan işgücünün eğitimi için çeşitli metotların uygulandığı görülmektedir. Öncelikle, sanayi mektepleri kurularak sanayi üretimi konusunda bilgili ve tecrübeli çalışanlar yetiştirilmek istenmiştir. Bunun yanında yurtdışından getirilen vasıflı ustalar, mühendisler işbaşında eğitim yoluyla diğer çalışanlara sanayi üretimini öğretmişlerdir. Ayrıca yurtdışına sanayi tahsili için eleman gönderilmiş, bu kişilerin bizzat Avrupa'daki fabrikaları ve sanayi mekteplerini görerek yeni üretim metotlarını öğrenmeleri hedeflenmiştir.

1- SANAYİ VE TEKNİK EĞİTİMLE İLGİLİ OKULLARIN KURULMASI

Sanayi üretimi yapan kuruluşların teknik eleman ihtiyaçlarını karşılamak üzere teknik okulların kurulması fikri 19. yüzyılın ortalarından itibaren oluşmaya başlamıştır. Bu okullarda gerek nazari gerekse pratik eğitim yaptırılarak vasıflı eleman yetiştirilmeye çalışılmıştır. Sanayi mekteplerinin ilk nüvesi, daha ziyade sosyal amaçlı olarak ortaya çıkan “Islahhâne”lerdir. Bu ıslahhânelerde kimsesiz ve yoksul çocukların yetiştirilmesi, meslek sahibi yapılarak topluma kazandırılması hedeflenmiştir. Daha sonraki aşamada ortaya çıkan sanayi mektepleri ise, sosyal amaçların yanı sıra asıl gaye olarak sanayiye vasıflı işgücü teminini hedeflemiştir.

Islahhane ve sanayi mekteplerinin yanı sıra, 1880-1900 yılları arasında Ticaret mektebi, ziraat mektepleri, bağcılık ve aşı mektebi, baytar mektebi, ipek böcekçilik mektebi, numune çiftliği ve çoban mektebi, orman ve maden mektebi, sanayi-i nefise mektebi gibi bir takım teknik okullar açılmıştır.

A- Islahhânelerin Kurulması

Mithat Paşa Niş valisi olduğu dönemde burada “ıslahhâne” adıyla bir mektep açmıştır (1863). İleride kurulacak olan sanayi mekteplerinin temelini oluşturan bu kurumlar, bir takım meselelere pratik çözümler bulma gayesiyle kurulmuş küçük atölyelerden ibarettir.

1. Islahhanelerin Kuruluş Gayesi

Islahhanelerin kurulmasında hem iktisadi gaye, hem de sosyal ve siyasi gayeler bulunmaktadır. Islahhanelerin kuruluşundaki sosyal gaye, ıslahhanelerle ilgili nizamnamede şu şekilde ifade edilmektedir:

“İslâm ve Hristiyan evladından bazı bakes ve ve yetim çocuklar şurada burada sürünüp mahv ve telef olduklarından ol makule aceze toplattırılıp hayrat ve hasenat ianesiyle bir mahal yaptırılıp talim ve terbiyelerine bakmak ve sanat öğretmek ...”²⁵⁸.

Osmanlı devletinin Tanzimat dönemi genel politikalarına uygun olarak ıslahhaneler dil, din, ırk farkı gözetmeksizin yetim ve kimsesiz çocuklar öncelikli olmak üzere herkese açık tutulmuştur. Kimsesiz ve yetim çocuklar ıslahhanelere ücretsiz alınmış, diğer taliplerden ise yıllık 500 kuruş ücret alınmıştır. Islahhanenin geliri halkın yardımları, bağışları, okul gayrimenkul gelirleri, mahkeme harçlarından

²⁵⁸ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.1-2, İstanbul, 1977, s.628.

alınan hisseler ve öğrenciler tarafından üretilen mamullerden elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı²⁵⁹.

Islahhane eğitim süresi beş yıldır. Okuma yazmanın yanı sıra ağırlıklı olarak sanat öğrenim yapılmaktaydı. Ayrıca hesap, defter tutma ve resim gibi dersler vardı. Sabahları ikişer saat teorik eğitim verilmekte, öğleden sonra öğrencilerin ayrıldıkları dallara göre işyerinde pratik sanat eğitimi verilmekteydi. Başlıca sanat dalları terzilik, kunduracılık, demircilik, matbaacılık, debbağlık ve dokumacılıktır²⁶⁰.

Islahhanelerin açılmasında 1862 yılında kurulan “Islah-ı Sanayi Komisyonu”nun önemli etkisi olmuştur. Komisyon üyelerinden olan Ethem Paşa ve Derviş Paşa ülke kalkınmasında sanayinin ve sanat okullarının ne derece önemli olduğunun farkındadırlar. Bu paşaların hazırlamış oldukları raporda, ıslahhanelerin kurulmasında gözetilen iktisadi gaye şu şekilde ifade edilmektedir:

“hıref ve sanayi ashâbı ma‘lûmât ve amelîyatça mükemmel olmadığı cihetle bir hayli zamandan beri ekser-i sanâyi‘ yed-i âhara geçmiş ve müsta‘mel olan bir çok şey Avrupa’dan gelmekte veya oradan gelen adamlar elindedir. Millet’in ve devlet’in refahı ve sa‘âdetinin başlangıcı olan san‘atların ve sanâyi‘in cüz‘i ilm ile tatbîkâtını tahsîl ettirmek ve ba‘zı eşyâ için hem fabrika hem de tahsil yeri olmak üzere bir san‘at ve sanâyi‘ mektebinin teşkîli münâsîp ve muktazî görüldüğü”²⁶¹.

Niş’teki ıslahhaneden sonra, Rusçuk ve Sofya’da yine aynı gayelerle “ıslahhane” adıyla bir dizi teknik okul açılmıştır.

²⁵⁹ Faik Reşit Unat, “Niş Islahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge”, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sa.114, 1962, s.5.

²⁶⁰ Unat, *Türkiye’nin Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ank., 1964, s.80.

²⁶¹ Bkz. Bayram Kodaman, “Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Semineri (1671-1925)*, Ank., 1980, s.288.

B- Sanayi Mekteplerinin Kurulması

Sanayi mektepleri, ıslahhanelerin daha gelişmiş halidir. Burada da kimsesiz ve yetim çocuklara eğitim verilerek topluma kazandırma fikri mevcuttur. Aynı zamanda sanayi üretimi yapan kuruluşların teknik eleman ihtiyaçlarını karşılamak üzere, 19. yüzyılın ortalarından itibaren sanayi mektepleri kurulmaya başlanmıştır. Bu konudaki ilk teşebbüs, fabrikalara yakın olması sebebiyle Zeytinburnu'nda kurulması planlanan Zeytinburnu Sanayi Mektebi olmuştur. Bu mektepte öğrenciler matematik, kimya, jeoloji, maden bilgisi, nafıa gibi dersler alacaklar ve çevredeki sanayi tesislerinde staj yapabileceklerdir. Ancak mektep, binasının tamamlanmasına rağmen eğitime başlayamadı ve bu ilk girişim sonuçsuz kaldı²⁶².

1. Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Gayesi

Sanayi mektepleri bir yönüyle kimsesiz ve korumasız çocukların yetiştirilmesi ve topluma kazandırılması gibi sosyal bir gayeyi gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Diğer yandan, Avrupa'nın ucuz ve bol miktardaki sanayi malları karşısında rekabet edemez hale gelen esnafın eski üretim tarzından sanayi üretim tarzına geçmesini sağlamak ve bunun için vasıflı eleman yetiştirmek gibi iktisadi ve stratejik gayeleri bulunmaktadır.

a- Sosyal Gaye

Sanayi mekteplerinin kuruluş gayeleri incelendiğinde, aynen ıslahhanelerde olduğu gibi sadece teknik amaçla kurulmadıkları, yetim ve kimsesiz çocukların korunması, kazanılması, eğitim haklarının korunması gibi sosyal amaçları göz önünde bulundurduğu görülmektedir.

Bu hususa dair Selânik sanayi mektebiyle ilgili bir belgede, Mithat Paşa tarafından açılan ve merkez ve mülhakatı vilayetlerdeki yetim, fakir ve kimsesiz çocuklarının eğitim gördükleri Selânik sanayi mektebinin durumu ele alınmaktadır.

²⁶² Önsoy, age., s.115.

Hükümetten tahsisat olmaması ve vaktiyle tedarik edilmiş olan akar gelirlerinin bir takım işlere harcanmış olması sebebiyle eskiyen sanayi binası, alet ve edevatlar yenilenememiştir. Bunun için hükümetten tahsisat istenmiştir. Selânik Vâlisi tarafından Sadârete hitâben kaleme alınan maruzda, mektebin esasen yetim ve kimsesiz çocukların talim ve terbiyegâhı olduğu belirtilerek, mektebe bu sene doksan dokuz çocuğun müracaat ettiği, bunların ancak on ikisinin kabul edilebildiği, seksen yedi çocuğun alınamadığı, küçük yaşlarında ana baba şefkatinden mahrum olup hiç bir dayanakları bulunmayan bu çocukların hükümete başvurarak kendilerine bakılmasını istedikleri ancak, acz içinde geri çevrildikleri ifade edilmektedir. Memleketin, vatanın gelecekte taşıyıcıları olacak olan bilhassa bu gibi fakir ve yetim çocukların eğitim nimetinden hissedar edilmelerinin hükümet görevi olduğu vurgulanarak, mektebe gerekli miktarda talebe alınması ve sanayiye ait imalathaneler ile alet ve edevatın yenilenmesi için bütçeye beş bin liranın dahil edilmesi talep edilmektedir.

“Huzûr-i Samî-i Sadâret Penâhîye

“Huzûr-i Samî-i Sadâret Penâhîye

Mithat Paşa merhûmun Selânik'teki hayriyesinden bulunan ve derûnunda merkez ve mülhakâtı vilâyet yetim ve fakir ve kimsesiz etfâli tadrîs edilen ıslahhânenin hükümetten bir tahsîsâtı olmayıp şimdiye kadar vaktiyle tedârik edilmiş olan ba'zı akârın îrâdıyla mehmâ imkân idâresi cihetine sarf-ı mesâî ve ikdâm edilmiş ise de bu mektep mevcûd olan sanâye âid binânın tevsi'î ve murûr-u zamân ile makinelerde vukû' bulan terakkiyât dolayısıyla mevcûd âlât ve edevâtın tecdîdi için hayli meblağa ihtiyâç olduğundan hükümetçe bu bâbda tahsîsât-ı kâfiye itâsı 13 Eylül sene 326 tarihli ve yüzonaltı numrolu tahrîrâtla Ticâret ve Nâfi'a nezâret-i celîlesine yazılmış ise de henüz bir eser-i atîfet zuhûr etmemiş ve bu sebeple mekteb acınacak bir hâle gelerek bütçesi muhtel olduğu gibi bu sene hâdis olan bir hâl-i tesîrât ... sebebiyet verdiği cihetle yeniden tasdî'âta mecbûriyet elvermiştir mekteb-i mezkûr esâsen eytâm ve bîkes etfâlin ta'lîm ve terbiyegâhı olduğundan bu sene-i tadrîsiye ibtidâsında mektebe kabul olunmak emniyesiyle mülhakâttan tamam doksan dokuz nefer etfâl mürâca'at etmiş ise de mektebin tahammülü derecesinde

ancak onikisi kabul edilerek mütebâkî seksenyedi etfâle memâl-i teessüf ve teessürle cevâb verilmemiş ve sağır-i sînlerinde daha şefkat-i ebeveynden mahrûm olup bir gûnâ istinâdgâhı bulunmayan bu çocuklar küllî yevm hükûmete mürâca'atla âtîfet-i hükûmet-i seniyyeden hissedâr edilmelerini serseng-i teessürle istirhâm eylemekte ve ma'atteessüf izhâr-ı acz ile mukâbele edilmemektedir memleketin vatanın istikbâlde hâdimi olacak olan bilhassa bu gibi fakîr ve yetim çocukların ni'âm-ı ma'âriften hissedâr edilmeleri ... hükûmet îcâbından bulunmasıyla mektebin bu sebeple ba'demâ lüzûmu derecede talebe alınmak ve sanâyi'e 'âid i'mâlâthâneler ile âlât ve edevâtın terakkiyât-ı fenniye dâiresinde tecdîdi temin edilmek üzere ü yüzüymiyedi senesi bütçesine inşâ'ata sarf olunmak üzere üçbin ve ihtiyâcât-ı sâiresi için de ikibin ki min haysel mecmû' beşbin liranın idhâliyle bu dârül eytâmın memleketin ihtiyâciyle mütenâsip bir sûrette temîn-i devâm ve terakkîsi husûsuna inâyet-i celîle-i fâhimânelerinin şâyân buyurulması kemâl-i ehemmiyetle ma'rûzdur ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir"²⁶³.

b. İktisadi Gaye

Diğer taraftan, sanayi mekteplerinin kuruluşunda iktisadi gayeler ağırlık kazanmıştır. Sanayinin ıslahı maksadıyla düşünülen çarelerden birisi, vasıflı eleman yetiştirmek amacıyla sanayi mekteplerinin kurulması olmuştur²⁶⁴. Gerçek anlamda sanayileşme politikasının sonucu olarak teknik eleman temini gayesiyle kurulması düşünülen ilk kuruluş, 1868 yılında kurulan İstanbul Sanayi mektebi olmuştur. İstanbul sanayi mektebi kurularak, Avrupa'nın yıllardan beri uyguladığı işletmecilik ve üretim teknikleri gençlere öğretilerek mevcut ve kurulması düşünülen fabrikalara yetenekli, bilgili, vasıflı eleman temin edilmek istenmiştir. Büyük sanayi dalları için

²⁶³ BOA., DH MB HPS D/V, 129-1/10 Ek:60, Selânik Vâlisi tarafından Sadâret'e gönderilen Ekim 1910 tarihli Maruz.

²⁶⁴ Ömer Celal Sarc, *Tanzimat ve Sanayümüz*, Maarif Vekaleti Yay., Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.8.

gerekli işçilerin ise, Tophane, Tersane, Bakırköy bez fabrikası gibi daha geniş imkanlara sahip fabrikalarda yetiştirilmesi düşünülmüştür²⁶⁵.

Bu arada, fabrika üretimi karşısında gerileyen ve rekabet edemez hale gelen sanat kollarında sanayi üretimine geçilerek, giderek durumları kötüleşen esnafın yeni üretim tarzına adapte edilmeleri ve bu sanat kollarının Avrupa'nın eline geçmesinin önlenmesi hedeflenmiştir.

1900'lü yılların başında Trablusgarp'ta, ahalinin giydikleri ihramlar ile kullandıkları seccade ve halıların üretildiği iki bin tezgah bulunmaktadır. Ancak, Avrupalı sanayi üreticileri, bu ürünlerin talebinin yüksek olduğunu görünce bu malları taklit etmeye başlamışlardır. Söz konusu sanatın tamamen Avrupalıların eline geçmesini ve yerli esnafın iflas ederek mahv olmalarını önlemek amacıyla Trablusgarp sanayi mektebinde "mensucat bölümü" kurulmuştur. Burada yetişen elemanlar iyi bir şekilde yetiştirilerek yerli üretimin devamının sağlanmasına çalışılmıştır.

"Trablusgarp ahâlîsinin giydikleri ihramlarla kullandıkları seccâde ve halıların i'mâline mahsûs ikibini mütecâviz destgâh cidden muhtâc-ı ıslâh bir halde olup Avrupa'ca bunların taklîdine başlanıldığı cihetle âcilen ıslah edilmediği halde bu san'atın tamâmen mahv olacağı anlaşılmağın vilayet mekteb-i sanayi'inde küşâd edilen mensûcathânededen neşet eden Mahmut ve emin Efendi'nin ..."²⁶⁶

"Trablusgarp ahâlîsinin giydikleri ihramlarla kullandıkları seccâde ve halıların i'mâline mahsûs ikibini mütecâviz destgâh cidden muhtâc-ı ıslâh bir halde olup Avrupa'ca bunların taklîdine başlanıldığı cihetle âcilen ıslah edilmediği halde bu san'atın tamâmen mahv olacağı anlaşılmağın vilayet mekteb-i sanayi'inde küşâd edilen mensûcathânededen neşet eden Mahmut ve emin Efendi'nin ..."²⁶⁶

²⁶⁵ Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İSOD*, sa.35, 15 Ocak 1969, s.20.

²⁶⁶ DH., MUI, 18/1, 82, 6 Haziran 1909 tarihli belge.

²⁶⁶ DH., MUI, 18/1, 82, 6 Haziran 1909 tarihli belge.

“ ... bu vilâyet ricâl ve nivâsının giydikleri elbise umûmen yerli i‘mâlâtı olan ihrâmdan ibarettir bunların hânelerinde kilimve ... denilen seccâde ve halıların i‘mâline mahsûs ikibini mütecâviz yerli destgâh mevcuttur ki cidden muhtâc-ı ıslâhdır fevkalâde revâçta olduğuna nazaran Avrupa fabrikalarınca taklîdine başlanması ve i‘mâlât âcilen ıslâh edilmediği takdirde binlerce ahâlînin medar-ı ma‘îşeti olan bu san‘atın bilâhare bütün bütün Avrupa’ya geçmesiyle âmillerinin dücâr-ı iflâs ve ma‘rûz-u zarûret olacakları anlaşılmasına mebnî bu nev‘î san‘atın şekl-i hâzır-ı medenî ile mütenâsip bir sûrete ifrâğı düşünölmüş ve vaktiyle bura mekteb-i sanâyiinde küşâd edilen mensûcâthâneye devam eden talebeler bu san‘atla oldukça mükemmelen âşına olabilmekde ise de ”²⁶⁷.

2. Sanayi Mekteplerinin Gelirleri ve Makine Aksamlarının Tamamlanması

Sanayi mekteplerinin kurulması için bütçeden tahsisat ayrılmıştır. Mekteplerin kurulması sırasında kredi de kullanılmıştır. Bunların yanında, sanayi mekteplerinin kuruldukları bölgeye göre o bölgedeki bazı kamu gelirleri bu okullara tahsis edilmiştir. Bu amaçla vilayet içerisinde bazı geçici vergiler ihdas edilmiştir. Mesela, Adana’da sanayi mektebi kurulması için alınan kredinin geri ödenebilmesi için, duhûliye vergisi ismiyle geçici bir vergi konulmuş ve şehre giren yüklerden Süleyman köprüsünde vergi alınmıştır. Ancak, Hazine tarafından mektebe yeteri kadar tahsisat yapıldığında geçici vergilerin kaldırıldığı görölmektedir.

“... Adana sanâyi mektebinin hîn-i küşâdında istikrâz olunan bin liranın tesviyesi için hâriçten şehre girecek yüklerden Süleyman köprüsünde istifâ olunan duhûliye resm-i muvakkatinin bu sene mektebe Hazîne-i Celîlece yüzkırkbin kuruş tahsis olunmasına binâen ahzından sarf-ı nazar olunması hakkında ba‘zı ifâde ve istid‘âyı hâvî müte‘addit imza ile Adana’dan keşide olunan telgrafnâme ... savb-ı vâlâlarına tisyâr kılınmağla mündericâtına

²⁶⁷ DH.UMUM, 18/1, 82, Trablusgarp vâlisi ve kumandanı tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne

nazaran bittahkik iktizâsının îfâsına himmet buyurulması siyâkında kezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”²⁶⁸.

Sanayi mekteplerinde bulunan ve pratik eğitimde kullanılmak üzere getirilen makinelerin bir kısmı bizzat devlet tarafından getirilmiştir. Bununla birlikte vilayetlerin, müteahhitlere makine alımı için ihâle yaptıklarında, aynı makinelerden bir takımının vilâyette bulunan sanayi mektebi için bedelsiz olarak satın alınması gibi şartlar ileri sürerek sanayi mekteplerinin makine ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gittikleri görülmektedir. Müteahhitlerden bu makinelerin sökölüp takılması, çalıştırılması gibi konularda mektep talebesine eğitim vermek ve bizzat makineleri yönetmek gayesiyle makinist temin etmeleri talep edilmiştir. Böylece sanayi mektebi için hem makine temini, hem de bu makinelerin işletilmesinin talebeye öğretilmesi hedeflenmiştir.

“Madde 4- Vilâyet nâmına mübâya‘a edilen işbu harman makinelerinden ma‘a lokomotif tam bir takımı Edirne sanâyi mektebi için bilâ bedel i‘ tâsını müteahhit deruhte eder.

Madde 5- Bu makinenin bilumum aksâmını söküp yerlerine takmak, işletmek gibi sair müteferrik ameliyatı da mektep talebesine ta‘lîm ve irâe etmek ve bu makineleri bizzat idâreye muktedir talebe yetiştirmek maksadıyla fabrika tarafından bir sermakinist bir sene müddetle bilâ ma‘aş müteahhit tarafından mektebe verilecektir. Bu makinistlerin azîmet ve avdet mesârifi müteahhide aittir. Ancak beytûteti için mektepte bir oda tahsis edilecek mekûlât da verilecektir bunun emr-u idâresi mektep müdüriyetine âittir ber vech-i zikr edilen makâsıdın îfâsına gayri muktedir makinist kabul olunmaz”²⁶⁹.

gönderilen 16 Mayıs 1909 tarihli yazı.

²⁶⁸ BOA., DH.İD, nr. 40-1/41 Ek:4, Sadâret tarafından Pâdişah’a gönderilen 25 Şubat 1912 tarihli tezkire.

²⁶⁹ BOA., DH.UMUM, D/V, nr. 38/3 Ek:13. 6 Şubat 1919 tarihli yazı.

3. Sanayi Mekteplerinin Yapılanması

Sanayi mekteplerinde hem teorik eğitim hem de fabrika ve atölyelerde pratik eğitim yapılmıştır. Okulların eğitim süresi beş yıldır. Okulda okuma yazma öğretilmekle birlikte, sanat eğitimi daha ağırlıklı olmuştur.

a. Sanayi Mekteplerinin Genel Yapılanması

İstanbul sanayi mektebinin kuruluşu, gayesi, programı ve yönetimini düzenlemek üzere 17 Kasım 1868 tarihinde hazırlanan Nizamnâmenin giriş bölümünde mektepte okutulacak dersler, öğretilecek sanatlar, alınacak öğrenci sayısı, öğrencilere ödenecek ücretler, suç işlemiş çocukların okula alınma esasları, yatılı öğrencilere verilecek yiyecek ve giyecek ile bunların kullanılması hususunda düzenlemeler getirilmektedir.

Nizamnâmeğe göre sanayi mektebi “Dâhilî” ve “Hâricî” kısımlar olmak üzere iki kısım şeklinde yapılanmıştır. Bu kısımlardan her biri değişik grupların sanayi eğitimi almalarını hedeflemektedir.

a.a. Dâhilî Kısım

İstanbul sanayi mektebinin 17 Kasım 1868 tarihli kuruluş nizamnâmesinde okulun iki kısma ayrıldığı belirtilmektedir. Bunlar dâhilî ve hâricî kısımlardır. Birinci kısım olan “Dâhilî kısmı”na fakir ve kimsesiz çocuklar öncelikli olmak üzere on üç yaşından küçük çocuklar alınacaktır. Suç işlemiş çocuklar sosyal amaçlı olarak mektebe kaydedilecektir. Dâhilî kısmın kontenjanı üç yüz olup bunlar yatılı olarak eğitim görecektir. Fakir ve kimsesiz çocuklar parasız olarak okutulacaklardır. Kontenjan olduğu takdirde yıllık bir miktar ödemek şartıyla sanayi mektebinin dâhilî kısmına isteyen aileler çocuklarını verebilecektir²⁷⁰.

²⁷⁰ *Düstur*, I. Tertip, C.2, ss.258-276.

Üsküdar, Boğaziçi gibi yerlerde oturanların yolun uzunluğu sebebiyle çocuklarını bu okula veremeyecekleri düşünülerek, yatılı gece bölümü açılması için çalışmalar yapılmıştır.

a.b. Hâricî Kısım

İstanbul sanayi mektebi ile ilgili nizamnamenin getirdiği düzenlemeye göre, mektebin “Hâricî kısmı”nda otuz yaşın altındaki esnaf çırakları eğitim görecektir. Böylece halen çalışmakta olan çıraklar yeni sanayi üretimi konusunda bilgi edinebileceklerdir.

Görüldüğü gibi, mekteplerin dâhilî kısmı yeni vasıflı eleman yetiştirilmesine yönelik iken, hâricî kısmı hâlen üretimin içerisinde olup vasfını artırmak isteyen kalfa ve çıraklara yöneliktir.

b. Teorik Eğitime Yönelik Yapılanma

Teorik dersler talebenin genel kültür edinmesini gaye edinen derslerdir. Talebeler öğleden önceleri bu dersleri görmekteydiler. Öğleden sonraları öğrenciler ayırdıkları dallara göre iş yerlerine dağılarak pratik sanat eğitimi almaktadırlar²⁷¹.

Ayrıca sanayi mekteplerinde “ihtiyaç sınıfları” açılarak 8-10 yaş arasındaki okuma yazması zayıf veya iptidâî mekteplerde iyi yetişmemiş çocuklar bu sınıflarda eğitime tabi tutulmuşlardır.

Sanayi mekteplerinde okutulan genel kültür dersleri şunlardır²⁷²:

- Kur’ân-ı Kerim
- Dînî ilimler
- Hesap
- Türkçe imlâ ve Hüsn-ü hal
- Türkçe okuma

- Fransızca
- Osmanlıca
- Arapça Farsça

²⁷¹ Önsoy, age., s.116.

²⁷² Kodaman, agm., s.291.

- Türkçe kitâbet

- Tarih
- Coğrafya
- Usul-u Defter
- Hikmet-i Tabiiye
- Mebâdi-i Fennî
- Makine

- Hendese
- Cebir
- Kimyâ-ı âdî
- Resim-i Hendese
- Resim vb.

c. Pratik Eğitime Yönelik Yapılanma

Pratik dersler, sabahları alınan teorik derslerden sonra öğleden sonraları beş veya altı saatten aşağı olmayacak şekilde okula bağlı atölyelerde veya çeşitli işyerlerinde öğretmenlerin nezaretinde gerçekleştirilmektedir.

İstanbul Sanayi mektebinin programında yer alan sanat dalları şunlardır:

- Demircilik
- Marangozluk
- Dökmecilik
- Makinecilik
- Mimarlık
- Terzilik
- Kunduracılık
- Mücellitlik

Sanayi mekteplerinin sanat bölümleri, açıldıkları bölgede yaygın olan sanat dallarına göre yapılandırılmıştır. Mesela, Kastamonu Sanayi Mektebi'nde kendiri işleri, Sivas'taki mektepte ise halıcılık konusunda eğitim verilmektedir. Edirne Sanayi Mektebi'ne bağlı olarak bir numûne çiftlik kurulmuştur. Trablusgarp'ta ahalinin giydikleri ihram, seccade ve halıların işlendiği iki bin tezgah olduğundan

bunların ıslahı için sanayi mektebine bağı olarak mensucat bölümü açılmıştır.

“... (Trablusgarp) erkek ve kadınlarının giydikleri elbise umûmen yerli i‘mâlâtı olan ihrâmdan ibârettir bunların hânelerinde kilim ... denilen seccâde ve halıların i‘mâline mahsûs ikibini mütecâviz yerli destgâh mevcuttur ki tamâmen muhtâc-ı ıslâhdır. ... Bu nevi san‘atın da şekl-i hâzır-ı medenî ile mütenâsip bir sûrete ifrâğı düşünölmüş ve vaktiyle bura mekteb-i sanayiinde küşad edilen mensûcâthâneye devam eden talebesi bu san‘ata oldukça âşinâ olabilmekte ...”²⁷³.

Genel olarak sanayi mektepleri programlarındaki sanat dalları şunlardır²⁷⁴:

- Demircilik
- Marangozluk
- Terzilik
- Kunduracılık
- Dokumacılık
- Litografyacılık
- Tesviyecilik
- Saraçlık
- Mücellitlik
- Mutabiye
- Boyacılık
- Duvarcılık
- Şişe ve Cam imalatı
- Yorgancılık

Pratik derslerin görölmesi için sanayi mekteplerine bağı atölyeler kurulmuş ve eğitim bu atölyelerde verilmiştir. Ancak, bazı durumlarda mevcut fabrikalardan yararlanılarak, eğitim bu fabrikalarda verilmiş, ayrıca atölye kurulmamıştır.

²⁷³ DH.UMUM, 18/1, 82, Trablusgarp vâlisi ve kumandanı tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 16 Mayıs 1909 tarihli yazı.

²⁷⁴ Kodaman, agm., s.291.

c.a. Sanayi Mekteplerine Bağlı Atölyeler Kurulması

İlk kurulan sanayi mektebi olan İstanbul Sanayi Mektebi'nde atölyeler kurularak buralarda demircilik ve madeni eşya ile ilgili dokuz, ahşap imalatla ilgili dört ve diğer dallarda altı sanayi dalında eğitim ve uygulama yapılmıştır.

Okulun kadrosuna demircilik, çarkçılık ve silah yapımı ile ilgili birer usta ve usta yardımcısı, diğer sanat dalları için birer usta, okul için dört yoklamacı, biri muhasebeci olmak üzere iki kâtip, iki mağazacı, altı odacı, bir makinist, bir ateşçi, bir doktor, bir eczacı ile daha önce devlet fabrikalarında çalışmış tecrübeli subaylardan bir nazır ve nazır yardımcısı atanmıştır²⁷⁵.

Okullara bağlı olarak kurulan imalathane ve atölyeler için, Avrupa'dan yeni makineler getirilerek, son teknolojiye göre talebinin yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

Örneğin, Konya sanayi mektebi imalathanesi için Almanya'dan makine getirilmesine dair Konya Vilâyeti Mektûbî Kalemi'nin Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 10 Şubat 1918 tarihli belgede,

“... Konya Sanâyi' Mektebi i'mâlâthânesi için Laypzig Kirşner fabrikasına sipâriş edilen destgâhların Konya'ya kadar nakli Anadolu Zira'at ve Sanâyi' şirketince der'uhte edilmiş olduğundan ve şu sırada âlât ve edevât-ı mezkûreye devâir-i âidesince ihtiyâç bulunduğundan melfûf pusulada müfredâtı muharrer eyşâ-yı ma'rûzanın Konya'ya nakli husûsuna delâlet ve bu bâbda şirket-i mezkûreye lutfen ibrâz-ı muâvenet ve teshîlât buyurulması lüzûmu Berlin sefâret-i seniyyesinden istihâm kılınmış olduğundan bu bâbda taraf-ı devletlerinden dahî âlât ve edevât-ı ma'rûzanın bir an evvel nakl ve sevki hakkında îcâb eden lütûf ve mu'âvenetin bîderiğ buyurulması arz ve istihâm olunur ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²⁷⁶.

Şam Sanayi Mektebi'yle ilgili bir belgede,

²⁷⁵ Önsoy, age., s.119.

²⁷⁶ BOA., DH.UMUM, D/V, nr. 44-41.

“ encümen-i vilâyetten yazılıp bir sûreti leffen takdîm kılınan varakda bast u beyân olunduğu üzere Şam sanâyi‘ mektebi idâre hey’etinin mektep dâhilinde i‘mâl ve ıslâh edilecek sanâyi‘ ve ma‘mûlât-ı saireye muktazî âlât-ı haşebiye ve müteferri‘âtının mübâya‘ası ve dolayısıyla para kabz u sarfiyle mükellef bulunmaları itibâriyle kendilerinin kefâlete rapları lâzım gelip gelmeyeceğinin emr u irâde buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i menlehül emrindir”²⁷⁷ ifadesi yer almakta, mektepte öğretilen sanatlar için getirilecek âlet ve edevâtı alacak olanların kefâlete bağlanıp bağlanmamaları husûsu sorulmaktadır.

c.b. Sanayi Mekteplerine Bağlı Olmayan Çevre Fabrika ve Atölyelerden Yararlanılması

Yukarıda sayılan mesleklerin yanında kiremit, tuğlacılık, boyacılık ve dericilik gibi işkollarında da eğitim yapılmıştır. Ancak, bu mesleklere dair pratik eğitim yapılması için ayrıca atölyeler kurulmayıp, mevcut fabrikalardan yararlanılmıştır. Mesela, Karaağaç civarında bulunan kiremit ve tuğla fabrikalarından; boyacılık ve dericilik sanatları için Beykoz’daki tabakhanelerden; dokumacılık eğitimi için Veliefendi’deki Bez Fabrikası’ndan yararlanılmıştır²⁷⁸.

4. Talebelerin Buldukları Sınıflara Göre Vasıf Durumları

Birinci sınıf imtihanlarını başaranlara çıraklık, iki, üç ve dördüncü sınıf imtihanlarını başarıyla verenlere kalfalık, beşinci sınıfı bitirerek diploma alanlara ustalık ünvanı verilmiştir. Öğrencilere, buldukları sınıfa göre bir miktar yevmiye verilmiştir. Öğrenci yevmiyelerinden bir miktar kesilerek Emniyet Sandığı’ndaki hesapta biriktirilmiş, mezun olduklarında kesilen miktar toplu olarak kendilerine verilerek işyeri açabilmeleri için sermaye sağlanmıştı²⁷⁹.

²⁷⁷ BOA., DH.UMUM, D/V, nr. 53/6, Sûriye Vilâyeti Mektûbî Kalemi tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 23 Mart 1915 tarihli yazı.

²⁷⁸ Önsoy, age., s.118.

²⁷⁹ Önsoy, age., s.123.

Mektepte eğitim gören öğrencilerin hangi sınıfta hangi vasıfları taşıyacakları şu şekilde belirlenmiştir:

1. Sınıf: İşe yarayacak derecede şakirtlik,
2. Sınıf: Bazı işleri tarif ile yapabilecek derecede kalfalık,
3. Sınıf: Bulunduğu sanatı tarifsiz yapabilecek derecede kalfalık,
4. Sınıf: Bulunduğu sanatta birinci derecede kalfalık,
5. Sınıf: Bulunduğu sanatla ilgili işleri maharet ve malumat ile yapacak derecede ustalık²⁸⁰.

5. Okula Alınan ve Mezun Olan Öğrenciler

Bu başlık altında okula kaydolun öğrencilerin miktarı, öğrencilerin kaydoldukları sanayi dalları itibariyle milliyetlerine göre dağılımı, okuldan diploma alarak mezun olanların miktarı, diploma almadan okuldan ayrılanların miktarları ele alınacaktır.

a. Okula Kaydolun Öğrencilerin Sanayi Dallarına ve Milliyetlerine Göre Dağılımı

Sanayi mekteplerine öğrenci alınırken din farkı gözetilmiyor, öğrencilerin müslim veya gayrimüslim olmalarına bakılmıyordu. Ancak, istatistiki verilere bakıldığında okullarda müslüman öğrencilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. 1897 tarihinde İstanbul Sanayi Mektebi'nin çeşitli dallarında eğitim gören talebenin milliyet ve miktar olarak dağılımı şu şekilde olmuştur.

Tablo 7
1897 Senesi İtibariyle İstanbul Sanayi Mektebi'nde Bulunan Öğrencilerin Öğrenim Gördükleri Sanayi Kollarına ve Milliyetlerine Göre Dağılımı

Sanayi Türü	Toplam	İslam	Rum	Ermeni	Yahudi	Sair Millet
Marangoz	39	35	1	2	1	-
Arap Tarzı Mimârîsi Marangozu	45	45	-	-	-	-
Demirci	6	6	-	-	-	-
Dökmeci	7	5	2	-	-	-
Tesviyeci	40	30	7	2	-	-
Mürettip ve Basmacı	5	5	-	-	-	-

²⁸⁰ *Düstur*, I. Tertip, C.2, ss.258.

Terzi	12	11	1	-	-	-
Kunduracı	15	15	-	-	-	-
Toplam	169	152	11	4	1	1

Kaynak: Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin Bin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmîsi, Ticâret ve Nâfia Nezâreti İstatistik Umûmî İdâresi, (Yay. Hazırlayan: Prof. Dr. Tefvîk Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, DİE Yay., Ankara, 1997, s.104.

Tablodan anlaşılacağı üzere, 1897 yılında mektepte eğitim gören toplam 169 öğrenciden 152'si (%90) müslim, 11'i Rum (%6.5), 4'ü (%2.3)Ermeni, 1'i (%0.5)Yahudi ve 1'i (%0.5) de sair milletlerdendir.

b. Mektebe Kaydolan, Diploma Alan veya Herhangi Bir Sebep ile Okuldan Ayrılan Talebelerin Dağılımı

İstanbul Sanayi Mektebi'nin kuruluşundan itibaren 1897 senesi sonuna kadar mevcut talebelerinin miktarı ile diploma alarak veya sair sebeplerle çıkanların miktarları ve bunların müslim ve gayrimüslim şeklindeki tasnifi ise aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 8
1868-1897 Yılları Arasında İstanbul Sanayi Mektebinde Eğitim Görüp Mezun Olan veya Herhangibir Sebep ile Okulu Terkeden Müslim ve Gayrimüslim Öğrencilerin Dağılımı

Sene	Talebenin Miktarı			Diploma Alanlar			Diğer Sebeplerle Çıkanlar		
	Toplam	Müslim	Gayri Müslim	Toplam	Müslim	Gayri Müslim	Toplam	Müslim	Gayri Müslim
1868	404	286	118	-	-	-	5	3	2
1869	586	437	149	-	-	-	11	8	3
1870	431	330	101	-	-	-	10	6	4
1871	483	337	146	-	-	-	4	3	1
1872	417	315	102	-	-	-	43	34	9
1873	436	342	94	11	7	4	62	49	13
1874	328	280	48	31	26	5	142	104	38
1875	351	292	59	18	12	6	16	12	4
1876	422	346	76	19	17	2	7	6	1
1877	455	370	85	19	17	2	2	2	-
1878	225	159	66	32	24	5	62	57	5
1879	208	187	21	-	-	-	5	3	2
1880	251	235	16	9	7	2	28	27	1
1881	307	286	21	4	3	1	81	76	5
1882	356	335	21	16	14	2	48	46	2
1883	354	330	24	12	9	3	52	47	5

1884	376	352	24	6	5	1	29	27	2
1885	449	418	31	7	6	1	3	3	-
1886	310	284	26	17	15	2	230	217	13
1887	254	232	22	24	23	1	33	30	3
1888	196	179	17	12	12	-	73	64	9
1889	248	227	21	6	5	1	32	24	8
1890	300	265	35	8	8	-	51	45	6
1891	315	274	41	11	10	1	38	36	2
1892	337	294	43	16	16	-	44	27	17
1893	331	297	34	-	-	-	55	40	15
1894	266	237	29	18	17	1	58	51	7
1895	244	216	28	1	11	1	11	11	-
1896	252	212	30	23	23	-	3	1	2
1897	262	231	31	21	21	-	7	6	1

Kaynak: Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin Bin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmîsi, Ticâret ve Nâfia Nezâreti İstatistik Umûmî İdâresi, (Yay. Hazırlayan: Prof. Dr. Tefîk Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, DİE Yay., Ankara, 1997, s.105.

Mektebe alınan öğrencilerle mezun olup diploma alan öğrencileri kıyaslayacak olursak şu sonucun ortaya çıktığı görülecektir: Son dört yılda kaydolanlar tablodaki mezunlar içerisinde dahil olamayacağından bunlar çıkarıldığında toplam 8860 öğrenci okula kayıt yaptırmıştır. Bunlardan sadece 352'si mezun olarak diploma almıştır. Bu da kayıt yaptıran öğrencilerin %4'ünün mezun olup diploma alabildiğini göstermektedir. Mektebin ilk on yılı dikkate alındığında, 10 yıl içerisinde toplam 4713 öğrenci okula kaydolmuştur. Bu da yıllık ortalama 417 öğrencinin okula kaydolması demektir. 5 yıl süreli olan okulun ilk dört yılında mezun vermediği düşünüldüğünde, bu dört yıldan sonraki 10 yıl içerisinde toplam 159 öğrencinin okuldan mezun olduğu görülmektedir. Bu da yıllık ortalama mezun sayısının 16 öğrenci olması demektir. Yıllık ortalama kayıt yaptıran öğrenci sayısının 417, mezun olup diploma alan öğrenci sayısının ise 16 olması, kaydolan öğrencilerin ancak %4'ünün diploma almaya hak kazanabildikleri anlamına gelmektedir. Bu iki kıyaslamadan anlaşılacağı üzere, mektebin genel yıllık mezun verme oranı olan %4, mektebin kuruluşundan itibaren sonraki yıllarda da aynı seyirde devam etmiştir.

Kaydolan öğrenci ile diploma almadan herhangi bir sebeple okuldan ayrılan öğrenci sayısı arasında bir oran kurulduğunda, 30 yılda mektebe kaydolan toplam 9874 öğrenciden 1245'inin mezun olmadan okulu terk ettiği görülmektedir. Bu da 30 yıl içerisinde kaydolan öğrencilerin ortalama %12.6'sının mezun olmadan okulu terk etmesi demektir. Mezun olmadan okulu terk etme oranı ilk yıllarla son yıllar

arasında farklılık arz etmektedir. İlk yıllarda terk oranı daha düşükken, son yıllarda bu oran yükselmiştir. İlk on yılda kaydolun 4713 öğrenciden 302'si herhangi bir sebeple okulu terk etmiştir. Bu da oran olarak kayıt yaptıran öğrencinin %6.5'inin mezun olmadan okulu terk ettiği anlamına gelmektedir. Son on yıllık dönem itibariyle bakıldığında, okula kaydolun 2471 öğrenciden 372'sinin mezun olmadan okulu terk ettiğini göstermektedir. Bu da kaydolun öğrencinin %15'inin mezun olmadan okulu terk ettiği anlamına gelmektedir. İlk on yılda ortalama %6.5 olan terk oranı, son on yılda %15 olarak gerçekleşmiş, terk oranı iki kattan fazla artmıştır. Bu konuyla ilgili son olarak, bazı yıllarda toplu terklerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Mesela, 1874 yılında okula kaydolun öğrenci sayısı 328 iken, herhangi bir sebeple okulu terk eden talebe sayısı 142 olmuştur. 1886 yılında ise daha yüksek miktarda öğrencinin okulu terk ettiği görülmektedir. 1886 yılında okula 310 öğrenci kaydedilmiş, aynı yıl herhangi bir sebeple okulu terk edenlerin sayısı ise 230 olmuştur.

Mektepten ayrılan öğrencileri müslim ve gayrimüslim olarak inceleyecek olursak, gayrimüslimlerde okulu terk etme oranının daha düşük olduğu görülmektedir. Mesela, 1886 yılında okulu terk eden 230 öğrenciden 217'si müslüman iken, aynı sene okulu terk eden gayrimüslim öğrencinin sayısı sadece 13'tür.

Mektebin ilk kuruluş yıllarında gayrimüslimlerin mektebe olan ilgileri daha yüksektir. İlk on yıl içerisinde okula alınan 4313 öğrencinin 978'i gayrimüslimdir. Oran olarak ele alınacak olursa ilk 10 yıllık dönemde okula kaydolun talebe içerisinde gayrimüslimlerin oranı %22.6 olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda gayrimüslimlerin okula ilgilerinin azaldığı görülmektedir. Son on yıl itibariyle bakılacak olursa, okula kaydolun toplam 2471 öğrenciden 309'u gayrimüslimdir. Oran olarak değerlendirildiğinde, kaydolun öğrenciler arasında gayrimüslimlerin oranı %12.5 olarak gerçekleşmiştir.

Mektepten ayrılan talebe sayısının çokluğu, sanayi mekteplerinin terk edildiği anlamına gelmemektedir. Zira, mektepten ayrılma sebepleri arasında, ailelerin çocuklarını yanlarında buldurma isteği yer almaktadır. Şöyle ki, ülkenin çeşitli

bölgelerinde sanayi mektepleri açıldıkça aileler çocuklarını kendi bölgelerinde açılan sanayi mekteplerine nakletmek istemektedirler. Bu sebeple mektepten ayrılan talebe, memleketindeki sanayi mektebine tekrar kayıt yaptırmaktadır. Mesela, hastalık sebebiyle hava değişikliği için memleketi olan Erzincan'a giden bir baba, Zeytinburnu Fabrika-i Hümayûnu mektebinde eğitim gören iki çocuğunun Erzincan Askeri Sanayi Mektebi'ne naklolunmasını talep etmiştir.

“... .. Makriköy şimendifer makasçısı Erzincanlı Salih bin Ahmet tarafından verilen arzuhalde vücûduna ârız olan hastalık ilcâsıyla berâ-yı tebdîl-i hava memleketi olan Erzincan'a azîmet eyleyeceğinden bil-bahis Zeytinburnu fabrika-i hümayûnu mektebinde bulunan onüç ve oniki yaşlarında iki nefer mahdûmunun burada bîkes kalmamaları için Erzincan Askerî Sanâyi Mektebi'ne nakilleri istirhâm edilmiş olmasıyla merkûmânın mekteb-i mezkûra nakilleri karîn-i müsâ'ade-i aliyye-i Nezâret penâhîleri buyurulduğu takdirde icrâ-yı îcâbiyle Tophâne-i Âmireye ma'lûmât i'tâsı zımmında mübeyyin pusula Harbiye dâiresi ifâdesiyle leffen takdîm ve irsâl kılınmağın ol bâbda emr u irâde efendim hazretlerindir”²⁸¹.

6. Kurulan Sanayi Mektepleri

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde, Avrupa'dan sanayi uzmanları getirilerek sanayi müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Bu arada, İstanbul Sanayi Mektebi'nin Avrupa'daki sanayi mektepleri düzeyinde eğitim yapabilmesi için rapor hazırlamak üzere Almanya'dan Lucatsch isimli kişi çağırılmış, bu kişi Ziraat ve Ticâret Nezâreti Müessesât-ı Sınaiye Genel Müfettişi Macar uyruklu Turdahi ile birlikte bir rapor düzenlemiştir. Raporda, sanayi mektebinde makinistlik, şoförlük, kunduracılık, elektrik mühendisliği ve ziraat makinistliği şubelerinin açılması tavsiye edilmektedir²⁸².

²⁸¹ BOA., Dh.MUI, nr. 30-1/23, Tophâne Nâzırı vekili tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 4 Kasım 1909 tarihli yazı.

²⁸² Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, s.1352.

İstanbul Sanayi Mektebi'nin kurulmasından sonra vilâyetlerde de sanayi mektepleri kurulmaya başlanmış ve ülke içerisinde bu mekteplerin sayısı artmıştır. Vali ve ordu mensuplarının gayretleriyle benzer mektepler açılmıştır. Örneğin, Suriye'de 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve Vali Azmi Beyin gayretleriyle yeni sanayi mektepleri açılmıştır. Hayfa, Kudüs, Yafa, Beyrut ve Şam'daki sanayi mekteplerinin geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu mekteplere genel bir isim olarak "Vilâyet Sanayi Mektepleri" adı verilerek genel bir yönetmeliğe tabi tutulmuşlardır²⁸³.

1910 yılı itibariyle sanayi mekteplerin toplam sayısı 18'dir. Okulların her birine ortalama 100'er talebe alınması düşünülmektedir. Bu rakamlar değerlendirildiğinde, ülke çapında eğitim faaliyetinde bulunan sanayi mekteplerinin her yıl eğitime alacağı öğrenci sayısı 1.800 olarak karşımıza çıkmaktadır.

"... onsekiz sanâyiî mektebinin devâmının ve intizâmının temini zımmında bunların her birine yüzer talebe kadar kabul olunmak hesabıyla ..."²⁸⁴.

Kurulan sanayi mektepleri şunlardır:

- 1- İstanbul Sanayi Mektebi
- 2- Konya Sanayi Mektebi
- 3- Kastamonu Sanayi Mektebi
- 4- Şam Sanayi Mektebi
- 5- Erzincan Askeri Sanayi Mektebi
- 6- Trablusgarp Sanayi Mektebi
- 7- Bursa Sanayi Mektebi
- 8- Edirne Sanayi Mektebi
- 9- Adana Sanayi Mektebi
- 10- İzmir Sanayi Mektebi
- 11- Bağdat Sanayi Mektebi
- 12- Halep Sanayi Mektebi

²⁸³ Önsoy, age., s.124.

²⁸⁴ BOA., D/V, nr. 12.9.1/10 ek:61, Ticâret ve Nafi'a nazırı tarafından Sadâret'e gönderilen 22 Kasım 1910 tarihli maruz.

- 13- Selanik Sanayi Mektebi
- 14- Kosova Sanayi Mektebi
- 15- Sivas Sanayi Mektebi
- 16- Yemen Sanayi Mektebi
- 17- Beyrut Sanayi Mektebi
- 18- Manastır Sanayi Mektebi

I. Dünya Savaşı sırasında bazı sanayi mektepleri fabrika haline getirilmiş, atıl vaziyette bulunan atölyeler bu atölyelerde çalışanlarla beraber fabrikaya bağlanmıştır. Mesela, Bursa Sanayi Mektebi'nin fabrika haline getirilerek atıl bulunan araba imalathanelerinin buraya bağlanması ve bu imalathanelerde bulunanların fabrikada topluca istihdam edilmeleri teklif edilmiş, eğer bu sağlanırsa askeriye ait arabaların burada imal olunabileceği belirtilmiştir.

“ ... Bursa'da müteferrik bir sûrette bulunan araba i'mâlâthânelerinin Bursa mekteb-i sanayi'inin bir fabrika hâline ifrâğıyle mezkûr i'mâlâthânelerde müstahdem efrâdın işbu fabrikada müctemi'an çalıştırılmaları esbâbının istikmâli bu kerre Hüdâvendigâr Vilâyetiyle derdest-i muhâbere bulunmuş olduğundan bu sûret temin edildiği halde cihet-i askeriye âit arabaların mezkûr mektepte i'mâline tevessül olunacağı ma'lûm buyurulmak üzere beyân-ı keyfiyete ibtidâr kılındı ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²⁸⁵.

C- Hapishanelerdeki Mahkumlara Yönelik Sanayi Eğitimi

Hapishanelerde bulunan mahkumların sanayi ve genel kültür konularında eğitilmeleri için önceleri hapishane müdürlerinin ferdi gayretleriyle başlayan çalışmalar, zaman içerisinde bütün hapishanelere yayılmak istenmiş, Dâhiliye Nezâreti bu konuda bütün hapishanelere tamim göndermiştir.

Mahkumlara sanayi ve genel kültür eğitimi verilmesine Edirne Hapishanesi'nde başlanmıştır. Hapishaneye bağlı imalathanede üretilen çorapların

²⁸⁵ BOA., DH., UMUM, D/V nr. 39-2/13, Harbiye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 11 Aralık 1916 tarihli cevâbi yazı.

Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmesi üzerine, Nezâret bir yazı ile üretim için hammaddenin ve makinelerin nasıl temin edildiği, mahkumların nasıl çalıştırıldığı konusunda bilgi istemiştir.

“Merkez-i Vilâyet hapishânesindeki mahbûsîn tarafından bil-i‘mâl irsâl kılınan çoraplar nefâset-i i‘mâl cihetiyle memnûniyet ve takdîre şâyân görülmüştür vilâyât-ı sâire hapishânelerinde de bu yolda çoraplar i‘mâlî müstelzim-i muhassenât ve fevâid olacağından bunların mevâdd-ı ibtidâiyelerinin ne sûretle nereden tedârik edilmekte olduğunun ve makinelerin hangi fabrika ma‘mûlâtından bulunduğu ve tarz-ı isti‘mâliyle işbu çorapların mahbûsîne ne şekilde i‘mâl ettirildiğinin ve bu bâbda îcâb eden ma‘lûmât-ı sâirenin mufassalan inbâsına himmet buyurulması bâbında bâ emr-i âlî-i nezâret penâhî ...”²⁸⁶.

1. Hapishanelerde Eğitimin Gayesi

Hapishanelere ek binalar yapılarak sanayi eğitimine başlanması hem sosyal hem de iktisadi gayelerle ortaya atılmış bir fikirdir. Bir taraftan mahkumlar eğitilerek yeniden topluma kazandırılmakta, diğer taraftan da geçimlerini sağlamaları ve sanayi tipi üretim tarzını öğrenmeleri sağlanmaktadır.

Manastır'daki hapishanede, vilâyetin de teşvikiyle gerek müslim gerekse gayrimüslim mahkumların eğitimi için bir dersane açılmış, fahri muallimler vasıtasıyla burada eğitim yapılmıştır²⁸⁷.

Mahkumların atıl ve işsiz vaziyette bulunmalarının sakıncaları göz önüne alınıp, çalıştırılmaları halinde elde edecekleri fayda ve iyilik buna eklenince sanayi eğitimi verilmesine itiraz edilmesi düşünülemeyecek bir hale gelmektedir. Nitekim, Kosova ve çevresindeki hapishanelerde sanayi eğitimi verilebilmesi için yapılacak harcamalar karşılığında istenilen tahsisata ilişkin yazıda bu görüş dile getirilmektedir.

²⁸⁶ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 80/3 Ek.10, Dâhiliye Nezâreti tarafından Edirne Vilâyetine gönderilen 14 Kanûn-ı sâni 1327 (1911) tarihli yazı.

²⁸⁷ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3 Ek 17.

“ ... mahbûsînin hâl-i mevkûfiyetlerinde mu‘attal ve işsiz bulunmalarındaki mazarrat ve işlettirilmeleri hâlinde maddeten ve ma‘nen iktisâb edecekleri fevâid ve muhassenât muhtâc-ı îzâh olmadığından gerek merkezdeki hapishâne-i umûmîde gerek mülhakât hapishânelerinde mahbûs bulunup ta erbâb-ı sanâyiden olanları işe sevk için sermâye olmak üzere şimdilik ellibin kuruşun bit tahsis havâlenâmesinin irsâline müsâ‘ade-i celîle-i nezâret penâhîlerinin râyegân buyurulması istirham olunur ...”²⁸⁸.

Sosyal gaye ile birlikte iktisadi gayenin varlığı da belli olmaktadır. Zira, sanayi üretiminde istihdam olunan mahkumlara yaptıkları işe göre belirli bir miktar ödeme yapılmaktadır. Örneğin, Edirne Hapishanesi’nde çorap, eteklik ve fanila üretiminde istihdam olunan mahkumlara verilecek eğitimin iktisadi gayesi şu şekilde açıklanmaktadır.

“ ... i‘mâlât-ı vâk‘ıadan kendilerine biraz da istifâde-i mâliye temin edilmiştir şöyle ki fanila makinelerinin beherine üçer şahıs ta‘yîn olunarak bunlardan birisi örgü birisi iplik sarmak ve diğer birisi de örülen fanilaları dikmek ile tavzîf ve bunlardan örgü yapana kaba iş için fanila başına kırk ve dikiciye yirmi iplik sarana da onar para ücret tahsis olunmuştur çorap makinelerinin beherine iki kişi memur olup birisi örgü diğeri de iplik sarmak ve ağızlarını yapmak ile iştigâl etmekte ve bunlardan örgü ile meşgul olana erkek çoraplarında ince iş için iş başına yirmi orta işe on beş kaba işe on vezn; çorapların düz renkte olanları için otuz ve elvan olanları için de kırk para ve iplik sarmak ağızları düzeltmek ile meşgul olan dahî örgücünün aldığı hissenin yüzde yirmibeşini istifâ eylemektedir. Bundan başka i‘mâlâthânenin yine mahkûmünden işbaşlıları ve işlenmek üzere makinelere verilecek iplikleri ve bunlardan çıkan işleri vezn ve kimilerini defter-i mahsûsuna kayd ve zabt ve depoda hıfz memurları ve sipârişâtın ölçüsünü kayd ile i‘mâlâtın ölçü dâiresinde hüsn-ü i‘mâlîne nezâret edecek postabaşlıları ve ma‘mûlâtı yıkamak kalıplamak ütölemek ve boyamak vazîfesiyle mükellef bir takım eşhâs vardır ki bunlar da vazîfelerinin ehemmiyeti nispetinde mikdâr-ı

²⁸⁸ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3 Ek.16, Kosova vilâyeti tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 16 Şubat 1327 (1911) tarihli yazı.

münâsip âidât almaktadır bir seneden beri tatbîk ve ta'kîb olunmakta olan bu usûlün fevâid-i külliyesi görülmüş olmakla keyfiyetin cevâben nezâret-i müşârûn ileyhâya iş'ârî bâbında ...²⁸⁹.

2. Mahkumlara Verilen Eğitimin Kapsamı

Hapishanelerde mahkumlara iki tür eğitim verilmektedir. Bunlardan birincisi genel kültüre yönelik teorik eğitim, ikincisi bir sanat kolunda üretime yönelik pratik eğitimidir.

a- Teorik Eğitim

Hapishanelerin asıl gayelerinin iktisadi bir amacı gerçekleştirmek değil, mahkumların ıslah edilerek yeniden topluma kazandırılmaları olduğu düşünüldüğünde, genel kültür eğitiminin bu maksadı gerçekleştirmek için şart olduğu ortadadır. İşte bu gayeyi gerçekleştirmek üzere hapishanelerin bir kısmında okuma yazma, hesap, tarih, coğrafya ve dini ilimleri öğretmek üzere mektepler oluşturulmuş, mahkumlar buralarda eğitime tabi tutulmuştur. Edirne hapishanesinde yapılan bu uygulama ile ilgili olarak Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

“... hapishâne binâsı dâhilinde makinelere tahsîs olunan mahalle muttasıl bir (mahal) mektep hâline ifrağ olunarak tedârik olunan karşılıktan üçer kuruş ma'âşla bir mu'allim ta'yîn olunmuş ve bilâ tefrik-i cins ve mezhep bilumum kürek mahkûmlarının programı mukâbilince okuma yazma hesap coğrafya târih ve ulûm-u dîniyeden ibâret olan bu mektepte yevmiye üç saat tedrîsleri ...²⁹⁰.

b- Sanayi Eğitimi

²⁸⁹ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3Ek.14, Edirne Hapishâne Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 11 Şubat 1327 (1911) tarihli derkenar.

²⁹⁰ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3Ek.14, Edirne Hapishâne Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 11 Şubat 1327 (1911) tarihli derkenar.

Mahkumların topluma kazandırılabilmesi için kendilerine genel kültür eğitimi verilmesi ne kadar önemli ise, serbest bırakılan bir mahkumun toplum içerisinde yeniden bir yer edinebilmesi için bir meslek erbabı olarak yetiştirilmesi ve ıslah edilmesi de o kadar önemlidir. İşte bu gayeyi gerçekleştirmek üzere bazı hapishanelerde sanayihaneler kurulmuştur.

Önceleri Edirne Hapishanesi'nde hapishane müdürünün şahsi gayretleriyle kurulan sanayihanede üretilen fanila ve çoraplardan iyi sonuçlar alınarak Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmesi, uygulamanın genişletilmesi için Dâhiliye Nezâreti tarafından diğer hapishanelere de tamim gönderilmesine sebep olmuştur. Üstelik sanayihane kurulurken devletten ayrıca tahsisat istenmemiş, şahsi gayretler ve mamul malların satılması ile elde edilen gelirlerle tesisler kurulmuştur. Sanayi mektepleri için getirilip atıl vaziyette bulunan makineler ödünç alınıp hapishanedeki sanayihanede kullanılmıştır.

“... hâlihazırda hapishânedeki beşi çorap dokuz eteklik ve fanila i‘mâline mahsûs olmak üzere muhtelif numaralarda on dört adet makine mevcuttur bunlardan yirmi lira kıymetinde olan Gros fabrikası malından bir fanila makinesi mukaddemâ müsta‘mel olduğu halde on liraya mübâya‘a olunmuş ve esmânı hapishânedeki bakkallık ve kahvecilik edenler tarafından diğer arkadaşlarına mu‘âvenet olmak üzere teberru‘an tesviye edilmiş ve yedi adet dahî muakddemâ sanâyi mektebi için celp olunduğu halde hüsn-ü isti‘mâl edilemeyerek mu‘attal kalmalarından dolayı âriyeten ahz ile isti‘mâl edilmekte bulunmuştur bunlarla i‘mâl ettirilen çorap ve fanilaların bedel-i iştirâsından tasarruf edilen yüzsekiz lira ile âhiren Almanya'nın Gros fabrikasından iki çorap ve iki fanila makinası daha celp ve bu kere de bedeli yine tasarrufât-ı vâkı‘adan tesviye olunarak İngiltere'nin Harlison fabrikası ma‘mûlâtından son sistem iki adet devvâr makine mübâya‘a olunmuştur²⁹¹ .

²⁹¹ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3 Ek.14, Edirne Hapishâne Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 11 Şubat 1327 (1911) tarihli derkenar.

Edirne Hapishânesi'nde verilen üç saatlik teorik derslerden sonra mahkumlar beş saat de imalat işlerinde çalışmışlardır. Bunun karşılığında yaptıkları işlere göre bir miktar ücret almışlardır.

Hapishanelerde öğretilen ve uygulanan sanayi kolları şu şekildedir:

- marangozluk
- terzilik
- kunduracılık
- makine ile çorap ve fanila üretimi.

Edirne'de başlayan sanayihane kurma çalışmaları İstanbul, Selânik ve Aydın'a yayılmıştır. Bu uygulamaları örnek gösteren Dâhiliye Nezâreti diğer vilayetlere tamim göndererek hapishanelerde sanayihane kurulmasını ve eğitim verilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezâreti tarafından Konya vilayetine gönderilen ve yukarıda belirtilen sanayi dallarının hapishanelerde tatbik edilmesini isteyen yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

“... Dersa'âdet Edirne Selânik Aydın vilâyetlerinde ve diğer ba'zı mahallerde sırf teşebbüs-ü zâfî neficesi olarak mahkûmînin marangozluk terzilik kunduracılık ve makine ile çorap ve fanila i'mâli gibi ba'zı sanâyi' ile ta'lîm ve tadrîs ile iştigalleri taht-ı temîne alınmış ve bu husus için ayrıca tahsîsât talep edilmemiş olmağla mümkün-i tatbîk olan sanâyi'in ta'lîm ve tadrîsinin oraca tatbîki için vilâyet-i behiyelerince teşvîkât ve teshîlât-ı lâzime îfâsına himmet buyurulması bâbında ...”²⁹².

Bütün gayretlere rağmen hapishanelerin tümünde sanayi eğitimi için tesis kurulması mümkün olmamıştır. Bunun başlıca sebebi mevcut hapishanelerin bir kısmının zaten oldukça kötü şartlar içerisinde bulunmaları, değil eğitim yapılmasına insan hayatının devam ettirmesine dahi elverişli olmamasıdır. Hapishanelerin insan

²⁹² BOA., DH MB HPS D/V, nr. 40, Dâhiliye Nezâreti hapishaneler idaresi tarafından Konya vilayetine gönderilen 19 Şubat 1327 (1911) tarihli yazı.

hayatına uygun, sağlıklı hale getirilmesi çalışmaları öncelik kazanmıştır. Mali sıkıntılar bu tür tesislerin kurulamamasının diğer önemli sebebidir.

Dâhiliye Nezâreti tarafından Bitlis Hapishanesi'nde sanayi eğitimi yapılmasına dair yazıya verilen cevapta bu durum kendini açıkça göstermektedir. Hükümet konağının alt katında bulunan ve havasız bir ortam olan hapishanede sanayi tatbikinin imkansız olduğu, yeni bir bina yapılması halinde sanayi tatbik edilebileceği ifade edilmektedir.

“vilâyet hapishânesince de sehlül icrâ olan bazı sanâyi' ve tadrîsâtın mevki-i tatbîke vaz'ı emr ü iş'âr buyurulmuş ise de. ... gâyet köhne ve tehlikeli bir halde bulunan vilâyet hükümet konağının alt katındaki hapishâne mevcût mahkûmîn ve mevkûfînî istiab etmeyecek derecede dıyk-ı hava ve ziyâdan ârî bir mahal bulunmak hasebiyle burada mahbûsîne ta'lîm ve tatbîk-i sanâyi' ka'bil olmadığından arz-ı vâki' dâiresinde hükümet konağının inşâsına müsâ'ade buyurulduğu halde vücûda getirilecek hapishâne koğuşlarında ta'lîm ve tatbîk-i sanâyie musâra'at tabi'î olduğu marûzdur ol bâbda emr u fermân hazret-i menlehül emrindir”²⁹³.

Dâhiliye Nezâreti tarafından Ankara Hapishanesi'ne gönderilen yazıya verilen cevap ta aynı gerekçelerle hapishanede sanayi eğitimi yapılmasının imkansız olduğunu göstermektedir.

“... tahrîrât-ı nezâret penâhîlerinde ba'zı mahallerde mülkiye ve hapishâne memurlarının teşebbüs-i zâtiyeleri netîcesi olarak mahbûsîn sanâyi' ile iştigâl ettirilmekte ve bu yüzden menâfi'-i azîme istihsâl edilmekte olduğundan vilâyetçe de bu husûsun mevki'-i tatbîke vaz'ı iş'âr buyurulmuş ve filhakîka mahbûsîn mahkûmiyetleri müddetince boş ve âtil bırakılmayarak suhûlül icrâ bazı sanâyi' ve tadrîsâtla iştigâl ettirilmesi terbiye ve sıhhat noktasından muktazî bulunduğundan keyfiyet ta'mîmen mülhakâtı vilâyete ve merkez hapishânesi müdüriyetine tebliğ edilmiş idi. ... arz olunduğu üzere mezkûr vilâyet hapishânesi mahbûsîn-i mevcûdeyi istiab edemeyecek derecede dıyk

²⁹³ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3 18/656, Bitlis vilayeti tarafından Dâhiliye Nezâretine gönderilen 10 Nisan 1912 tarihli maruz.

ve kavâid-i hıfzısihhaya gayri muvâfık olmakla berâber ta'mîr ile iâde-i zımrânî kâbil olamayacak bir sûretteki hâl-i harâbîde bulunduğundan ve böyle sukut ve inhidâma mahkûm köhne bir binâ derûnunda mahbûsînün muhâfazasıyla berâber ba'zı sanâyi'in ve usûl ü tadrîsâtının tabtık ve icrâsı katiyyen gayri kâbil olduğundan masârif-i muktaziye-i inşâiyesi sene-i mâliye bütçesine idhâlen sarf ve tesviye olunmak ve ba'del inşâ sanâyi' ve tadrîsât-ı lâzime tabtık ve icrâ edilmek üzere mezkûr hapishâne için sâlifüzzikr tahrîrâta cevâben hapishâneler idâresi müdürîyeti ifâdesiyle vârid olan tahrîrât-ı aliyye-i dâverîlerinde beyan buyurulan projenin tesrî-i tanzîm ve irsâline müsâ'ade buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i menlehül emrindir²⁹⁴.

II- FABRİKALARDA İŞBAŞINDA EĞİTİM

İşgücünün eğitiminde kullanılan yollardan bir diğeri, vasıfsız olarak alınan işçilerin fabrikalarda üretim süreci içerisinde eğitilmeleridir. Ustaların yanında çalışarak işi öğrenen bu işçiler bir müddet sonra usta olarak yetişmektedir. Ustaların birer eğitici olarak kullanılmalarının yanında, fabrikada çalışanlara eğitim vermek üzere ayrıca muallim getirildiği de görülmektedir. İş iyi bir şekilde öğrenen işçi ve çıraklar, bir müddet sonra o işin ustası haline gelmekte ve ustalığa terfi etmektedirler.

Diğer taraftan, sanayi mekteplerinden mezun olan öğrenciler, mesleği daha iyi öğrenmeleri için bir müddet fabrikalarda istihdam olunmakta, böylece pratik bilgilerinin pekişmesi sağlanmaktadır.

A- Yurtdışından Getirilen Mühendis ve Ustaların İşbaşı Eğitimi Vermeleri

Özellikle yurtdışından getirilen ustalardan işe alınan çıraklara ve vasıfsız işçilere işin öğretilmesi konusunda bir hayli faydalanılmıştır. Bu şekilde çıraklara ve işçilere hendese, matematik gibi konularda bilgi aktaran ustalara nişan verilerek mükafatlandırılmış, maaşlarına zam yapılmıştır.

²⁹⁴ BOA., DH MB HPS D/V, nr. 50/3 Ek.17, Ankara valisi tarafından Dâhiliye Nezâreti Hapishaneler idaresine gönderilen 3 Nisan 1912 tarihli yazı.

Meselâ, Tersâne-i Âmire Dökümhane Fabrikası'nda istihdam olunan Metyu Orliç isimli ustaya, bahriye mektebi şakirtlerine matematik ve mühendislik öğretmesi sebebiyle nişan verildiği ve maaşına zam yapıldığı görülmektedir.

“Tersâne-i âmire dökümhâne fabrikasında bulunan Metyu Orliç nâm ustanın ... bahriye mekteb-i şâhânesi şâkirdânına dahî usûl-ü hendese ve funûn-u riyâziyenin ta'lim ve tedrisi husûsunda meşhûr olan ikdâm ve gayretine mükâfaten ma'âş-ı kadîmi olan binbeşyüz kuruşun ikibin kuruşa iblâğı ifâdesine dâir bahriye nezâret-i celîlesinin takrîri leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla ber müceb-i inhâ ifâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi hakkında her ne sûretle emr u fermân hazret-i şehinşâhî şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim²⁹⁵.

“ Resî-de-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret penâhîleriyle zikr olunan takrîr manzûr-ı şevket mevfûr hazret-i pâdişâhî buyurulması ve ber vech-i irtizân mûmâ ileyhî ma'âş-ı kadîminin ol mikdâra iblâğı zımmında ifâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi mûte'allık ve şerefsunûh buyurulan emr u irâde-i ... cihânânî mantûk-ı münifinden olarak takrîr-i mezkûr yine savb-ı sâmi-i âsafânelerine i'âde kılınmış (olmağla) ol bâbda em u fermân hazret-i veliyyül emrindir²⁹⁶.

Konuyla ilgili diğerk bir örnek, tabhâne olarak kurulacak olan fabrikada istihdam olunan makinistin istihdam süresi dolduğunda, bu kişinin ehliyetli bir makinist olduğu ve fabrikada istihdam olunanlardan bazılarını kendisi gibi makinist olarak yetiştirmeye muktedir bulunduğu gerekçesiyle sözleşmesinin uzatılmasıdır. Buradan anlaşılacağı üzere, yurtdışından getirilen mühendisler ve ustalar vasıtasıyla fabrikalar kurulup işletilirken, bir yandan da bu mühendis ve ustaların fabrikada

²⁹⁵ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 41804, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 10 Kasım 1869 tarihli tezkire.

²⁹⁶ BOA., İrâde Dâhiliye, nr. 41804, Sadâret'e gönderilen, Pâdişah emrini hâvî 11 Kasım 1869 tarihli maruz.

çalışan elemanlara işleri öğretmeleri sağlanarak bir müddet sonra yetişen elemanların yurtdışından getirilen mühendis ve ustaların yerine geçmeleri hesaplanmıştır.

“... Tabhâne ittihâz olunacak fabrikanın vapur makinesini mahalline vaz‘ eden makinistin kontratosu bitip bu günlerde mahalline avdet edeceğinden ... İstanbul’da bundan ehliyetli makinist bulunamayacağı ve fabrikada bulunacaklardan kendisi gibi mütefennet makinist yetiştirmeye ve şimdiden makine-i mezkûr teferru‘âtından kusûr kalmış olan noksanları dahî ikmâl etmeğe muktedir bulunduğu gibi ... bir seneliğini gelecek Pazartesi gününden i‘tibâren kontrato etmek için savb-i âcizâneme me’zûniyet i‘tâsı husûsuna müsâ‘ade-i aliyye-i âsafâneleri sîzevâr buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir²⁹⁷ .

İzmit Fabrika-i Hümâyûnu ile ilgili 1855 tarihli belgelerde, Londra’dan getirilen boyacı ustasının fabrikada bulunan boyacı ustalarına boyacılık sanatını öğreteceği anlaşılmaktadır.

“... İzmit fabrika-i hümâyûnunda i‘mâl olunmakta olan çukaların ipliklerini tesviye etmek ve boyamak üzere ... İngiltere’de meşhûr çuka fabrikası ustalarından birisi tedârik birle zikr olunan ta‘rîfnâme ahkâmı ifâde olundukta ... boyacılık san‘atının kâffesini elyevm fabrika-i hümyûnda bulunan boyacı ustalarına ta‘lîm edeceğini beyân etmiş ...”²⁹⁸ .

Devlet, işçilerin fabrika üretimini öğrenerek sanayi konusunda bilgi sahibi olmalarının başka sonuçlar doğuracağını düşünmektedir. Vasıf kazanan bu işçiler ileride kendilerine ait küçüklü büyüklü fabrikalar kuracaklardır. Kurulacak olan bu fabrikalarda yapılan üretim sayesinde artık Avrupa’dan çuha sanayii ürünü ithal etme gereği kalmayacaktır. Böylelikle Avrupa’dan ithalat için harcanan külliyetli miktardaki para yurt içinde kalacaktır. Diğer taraftan, açılan bu fabrikalarda işçiler için istihdam imkanı doğmuş olacaktır.

²⁹⁷ BOA., İrade Dâhiliye, nr. 34838, Mâliye Nezâreti tarafından Sadâret’e gönderilen 4 Ağustos 1863 tarihli tezkire.

²⁹⁸ BOA., İrade Hâriciye, nr. 6100, Londra Sefâreti’nin 6 Nisan 1855 tarihli cevabi yazısı.

Feshâne-i Âmire fabrikatörünün hazırlamış olduğu 1841 tarihli lâyhada bu konu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Feshâne-i Âmire’de çalışan acemi işçilerin istidat ve kabiliyetleri sebebiyle Avrupa’daki işçilerin altı ayda edindikleri bilgi ve tecrübeyi çok daha kısa bir zamanda edindikleri ifade edilmektedir. İstanbul’da bir çuha fabrikası kurulmasıyla, işçiler işi tamamen öğrenip daha iyi çuha üretebileceklerdir. İş iyice öğrenen çuha ustaları çuha sanatını daha ileri getirmek için küçüklü büyüklü fabrikalar inşa edecekler, Avrupa’nın her tarafından gelen çok miktarda çuhanın yerine, İstanbul’da bu fabrikalarda üretim yapılarak külliyetli miktarda paranın yurtdışına çıkması önlenecektir. Yeni fabrikaların açılmasıyla yeni istihdam sahaları açılacak, işçiler için buralarda istihdam imkanı doğacaktır.

“ Bâ irâde-i seniyye-i şâhâne Avrupa’dan celp ve bu def’a müceddeden inşa olunan feshâne-i âmireye vaz’ ile elyevm kullanılmakta olan fes ipliği çarhları tıpkı Avrupa’da icrâ olunduğu misilli bilâ kusûr işlemekte ve istihdâm olunan amele kulları dahî zâtlarında olan istid’aât ve kâbiliyetleri hasebiyle az vakitte kesb-i mahâret edip şöyle ki Avrupa ahâlîsinin acemi amelelerinin altı ayda tamamen edebilecekleri mahâreti her birerleri ber nihâyet iki ay zarfında tahsîl etmiş olduklarından eğer ki Âsitâne-i aliyyede bir çuka fabrikası ihdâs olunması murâd-ı âlî buyurulur ise feshâne-i âmirenin cedfid ve atîk ebniyesinin senevî altmışbin zirâ’ çuka yapılacak bir fabrika konulabileceği ve husûs-u mezkûrun husûle gelmesine evlâ-i elzem olan yapağıyla iplik eylemek san’atı lâyıkıyla meydana gelmiş olduğundan fakat dokumak için bir nefer perdaht etmek için bir nefer ve boya vesâir husûslar için bir nefer ki toplam üç nefer amele (lâzım geleceği) ... ve ileride dahî istihdâm olunacak amele kulları kesb-i mahâret eyledikçe daha ehven çıkması mümkün olacağı ve ... san’at-ı mezkûr fes fabrikası misilli kâmilen husûle geldikten sonra ba’zı erbâb-ı san’at bulunanlar san’at-ı mezkûru ileri getirmek için muhtâc oldukları müsâ’ade-i aliyye erzân buyurulduğu hâlde kendi kârlarıçün kebîr ve sağîr fabrikalar inşâsıyla Avrupa’nın her tarafından külliyet üzere gelmekte olan ez vakitte bir haylicesi Dersa’âdet’te yapılarak metâ’-ı mezkûr için Avrupa’ya gitmekte olan külliyetli akçenin bu cihetle per çok noksân gitmesine murâd olacağı ve bu çuka i’ mâl olduğu hâlde dahî fes fabrikasında elhâletü hâzihî istihdâm ile sâye-i ihsân vâye-i hazret-i cihândârîde müreffehen ta’yîş etmekte olan pek çok zürû ve nisâ

amele kullarının rûz u şeb taraf-ı eşref-i hazret-i mülkdârîye du‘â-yı hariyede oldukları misilli bu husûsda dahî bî cürm-aceme fukarâ amele kulları bil-istihdâm ta‘yîş ederek du‘â-yı devâm ömr ü şevket-i hazret-i şehinşâhî terkâr edecekleri emr âşikâr idiği ma‘lûm-ı devletleri buyuruldukta emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”²⁹⁹.

B- İşbaşında Eğitim İçin Yurtdışından Muallim Getirilmesi

Fabrikalarda istihdam olunan çırak ve işçilere sanayi üretiminin öğretilmesi için işbaşında eğitim esasına dayalı olarak yurtdışından muallim getirilmiştir. Özellikle fabrika yeni kurulmuşsa veya makineler yeni kullanılmaya başlandığından işletilmesi pek bilinmiyorsa bu usul uygulanmıştır. Muallimler, çırak ve işçilere işin inceliklerini ve makinelerin kullanılmasını öğretmişlerdir.

1854 tarihli yazışmalardan anlaşıldığına göre, Fransa’da keşfedilen yeni bir makine sayesinde dört işçi günde yedi yüz çift ayakkabı üretmeye başlamıştır. Üstelik bu makine sayesinde artık kalıp kullanmak gerekmemektedir. Bunun gazetelerde duyulması üzerine Paris sefâreti ile temas kurularak durum hakkında bilgi alınmıştır. Fransa’da altı aydan beri çalışmakta olduğu anlaşılan bu makinenin alınmasına karar verilmiştir. Ancak, makinenin kullanılış şeklinin yazılı olarak tarifi mümkün görülmemektedir. Bu nedenle, makinelerle birlikte dört muallimin İstanbul’a getirilmesi ve bu muallimlerin makinelerin kullanılmasını çırak ve işçilere öğretmeleri uygun görülmüştür.

“... kalıpsız olarak kemâl-i sür‘at ve suhûletle çizme ve kundura i‘mâl etmek üzere îcâr kılındığı istimâ’ olunmuş olan makinenin ... Fransa’da dahî altı aydan beri işlendirilmekte ve dört nefer işçileri yevmiye yediyüz çift çizme vücûda getirmekte olarak şimdiki hâlde metânet ve menfa‘atleri muvâzene olunmakta idiği ... ve mâhdan altı aya kadar ma‘iyyetlerinde bulunacak şâkirdâna sûret-i i‘mâliyesini ta‘lîm etmek üzere dört nefer mu‘allimin azîmet ve avdet harcırâhlari hazîne-i celîleden olmak şartıyla ... i‘tâ lounması hakkında her ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihânbanî müte‘allık

²⁹⁹ BOA., Cevdet Darphane, nr. 3190, Feshâne-i âmire fabrikatörünün kaleme aldığı 1841 tarihli lâyiha.

ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”³⁰⁰.

“.. işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zıkr olunan tezkire ve tahrîrât manzûr-ı me‘âlî mevfûr-ı hazet-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûs-u mezkûrun istîzânı sâmi-i sadâret-penâhîleri vechile icrâ-yı iktizâsı mütê‘allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihânbânî muktezâ-yı münîfinden bulunmuş ve mârrül-beyân tezkire ve tahrîrât yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”³⁰¹.

C- Sanayi Mektebi Mezunlarının İşbaşında Eğitimi

Sanayi mektepleri gerek teorik bilgi ve gerekse atölye eğitimi yoluyla pratik bilgi açısından talebelerini yetiştirmektedir. Ancak, mezun olan talebeler bir müddet mezun oldukları konuyla ilgili büyük bir fabrikada istihdam olunarak tecrübeleri ve pratik bilgileri daha da ilerletilmektedir. Büyük fabrikalarda bizzat çalışarak tecrübe ve pratik bilgi edinmesi istenenler, sanayi mektebini bitirenler arasından en başarılı olanlar seçilerek tespit edilmektedir. Bu şekilde yetiştirilen ve gerekli tecrübeyi edinmeleri sağlanan kişiler, buldukları bölgeye geri döndüklerinde bu bölgede yeni sanayi üretim tarzının yaygınlaştırılması hususunda önemli görevler üstlenmektedirler.

Trablusgarp Sanayi Mektebi’nin mensucat bölümünden mezun olanlardan en başarılı iki kişi seçilerek Hereke halı fabrikasına gönderilmiştir. Bu kişiler fabrikada bizzat çalışarak iplik, pamuklu, atlas, canfes, döşemelik, elbiselik ve kadife gibi mensucatin üretimi hususunda başarı sağlamışlar, girdikleri imtihan neticesinde diploma alarak Trablusgarp’a geri dönmüşlerdir.

“... (Trablusgarp) sanâyi mektebinde kurulan mensûcâthâneye devam eden talebeler bu san‘ata oldukça mükemmelen âşinâ olabilmekte ise de daha vasi‘ mikyâsda ikmâl-i tahsîl etmek ve âtiyen vilâyette bu nev‘i sanâyi-i mahalliyyenin temin-i revâc ve terakkîsine hizmet eylemek üzere ... mezun

³⁰⁰ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 5561, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen 6 Ekim 1854 tarihli tezkire.

olanların en istidatlıları Hereke fabrikasına gönderilip orada tevsi‘-i mu‘âmelât ettirilmeleri tensip edilmiştir bunlardan bu kere Mahmut ve Emin efendiler oraya i‘zâm edilmekle kayd ve kabullerine bezl-i inâyet buyurulması ...”³⁰².

“... Hereke fabrikası müdüriyetine havâle buyurulan işbu tezkire-i aliyyede isimleri muharrer Mahmut ve Emin efendinin ... fabrika-i hümâyûna vürûd edip iplik pamuklu atlas canfes döşemelik elbiselik ve kadife gibi mensûcâtın sûret-i i‘mâlinde muhârese ve vukûf kazandıkları bu kere icrâ kılınan imtihanları neticesinde bilfi‘il isbât etmelerine mebnî yedlerine birer kıt‘a şehâdetnâme i‘tâ kılınmış olmasına binâen ...”³⁰³.

III. SANAYİ EĞİTİMİ İÇİN YURTDIŞINA ELEMAN GÖNDERİLMESİ

Vasıflı eleman yetiştirilmesi için kullanılan yöntemlerden bir diğeri, sanayi üretiminde öncü durumunda olan Avrupa’ya eleman gönderilerek bu elemanların sanayi üretimi konusunda bilgi edinmelerinin sağlanmasıdır. Henüz yeni bir üretim tarzı olan sanayi eğitimi konusunda Avrupa tecrübesinden iki şekilde yararlanılması düşünülmüştür. İlk olarak, Avrupa’daki fabrikalarda çalışıp buradaki sanayi üretim tarzını öğrenmek üzere Avrupa fabrikalarına eleman gönderilmiştir. İkinci olarak, Avrupa’daki sanayi mekteplerinde sanayi tahsili yaparak mühendisliği ve üretimi öğrenmeleri için bu ülkelere eleman gönderilmiştir.

Sanayi tahsili için her hangi bir şekilde yurtdışına gönderilmiş olanların masraflarının bir kısmı şahısların özel gayretleriyle karşılanmıştır. Ancak, devlet tarafından gönderilmedikleri halde sanayi tahsili için bir şekilde yurtdışına çıkmış olanlara devletin sahip çıktığı, yetişen kişilerin geri döndüklerinde memlekete faydalı olacakları düşünülerek kendilerine eğitimleri süresince maaş bağlandığı ve geri dönüşleri için harcırah tahsis edildiği görülmektedir.

³⁰¹ BOA., İrade Hâriciye, nr. 5561, Sadâret’e gönderilen Pâdişah emrini hâvî 8 Ekim 1854 tarihli maruz.

³⁰² BOA., DH.UMUM, nr. 18/1,82, Trablusgarp vâlisi ve kumandanı tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 16 Mayıs 1909 tarihli yazı.

³⁰³ BOA., DH.UMUM, nr. 18/1,8, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu müdürünün 6 Eylül 1325 (1909) tarihli cevâbî yazısı.

“ Cezâyirliođlu Mıgırdıç’ın mancınık-ı harfır fennini tahsıl etmek üzere Paris’e göndermiş olduğu yedi nefer çocuktan birisinin mesârifi kendi karındaşı Ovanes tarafından tesviye olunmakta ve diğer altısının mesârifi dahî merkûm Mıgırdıç cânibinden görölmekte olup içlerinden birisi şimdiye değin tekmîl-i ta’allüm edip diğerleri bir seneden dört seneye kadar daha ta’allüm ve biri nihâyet altışar yüz Frank mikdârı avdet mesârifine muhtâc ve o tarafta birer miktâr borçları dahî olması melhûz olup çünkü merkûmlar tahsîl-i hüner ve ma’rifet için gönderilmiş olduklarından şimdiye kadar hayli emek sarf ederek içlerinden biri bervechi muharrer tekmîl-i ta’allüm eylemiş olduğuna ve sâye-i âli-i cenâb-ı cihândârîde her nev’i fûnûn ve ma’ârif erbâbının Devletçe husûl-ü vücûdunda lüzûm ve muhassenât-ı münker olmadığına binâen onların orada öyle ... bırakılmaları lâyıl olmayacağından ve merkûm Mıgırdıç’ın ahvâl-i hâzırasına nazaran ba’dazîn bunlar devlet adamı olacağından henüz tahsîl etmemiş olanların ikmâl-i ma’lûmât edinceye kadar orada tevkifleriyle masrafları taraf-ı Saltanat-ı Seniyyeden usûl ve emsâlleri vechile tesviye olunarak ikmâl-i hüner ve ma’rifet etmelerine ikdâm ve ihtimâm ve biri ber vech-i muharrer tekmîl-i ta’allüm edip bir sene müddeti kalan dahî ikmâl-i tahsîlât etmiş olacağından ... veyâhud tahsîle sa’i ve gayret eylemeyen bulunduğu halde o makûlelerin bundan böyle tevkîfi beyhûde olacağından lâzım gelen harcırahları verilip bu tarafa celp olunması Meclis-i Vâlâ kararı ve onun üzerine şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî icâbından olarak keyfiyet tahkîk ve kuyûda dahî mürâca’at olundukta zikr olunan yedi nefer çocuktan tekmîl-i tahsîl ederek muahharan gelmiş olan Agob’dan mâ’dâ mahallinde bulunanlardan Karabet gelmek üzere olup Mıgırdıç’ın mesârifi dahî karındaşı tarafından rû’yet olunmakta idiği ...³⁰⁴ .

A- Avrupa’ya Gönderilecek Olanlarda Aranılan Özellikler

Sanayi eğitimi için yurtdışına gönderilen elemanlarla ilgili ilk tecrübelerden sonra ortaya çıkan aksaklıklar tespit edilerek, yurtdışına gönderilen elemanlardan daha fazla verim alınması için bir takım tedbirler alınmıştır. Öncelikle, ilk tecrübeler

³⁰⁴ BOA., HR.MKT., nr. 59/46, Hâriciye Nezâreti tarafından Paris Sefâreti’ne gönderilen nemîka.

ışığında karşılaşılan problemlere göz atıldığında, gönderilen kişilerin dil bilmemelerinin, eğitim sürecinde çok önemli problemlere sebep olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, sanayi tipi çalışma tarzına alışık olmamaktan dolayı Avrupa'ya gönderilen işçiler, fabrikalardaki yabancı işçilere ayak uyduramamışlardır. Ayak uyduramama sebebiyle de düşük ücret alma durumunda kalmışlar ve zaruret içerisine düşmüşlerdir. Çok düşük ücret almak zorunda kalanlar, yardıma muhtaç hale düştüklerinden devletten yardım istemişlerdir. Diğer taraftan, dünya konjonktürü ve savaşlar nedeniyle çalışamaz hale gelen fabrikalar kendi işçilerini dahi işten çıkarma durumunda kaldıklarından, bu talebelerin geri dönüşleri hızlanmıştır.

“ Bazı nezâret ve vilâyetlerden tavsiyenâmelerle i'zâm kılınan veya hod be hod Macaristan'da muhtelif fabrika ve mekteplere gönderilmek üzere Dersâdet İzmir ve sâir mahallerden gelen bir çok gençler Başşehbenderhâneye mürâcaat etmekte iseler de bunların hiç birisi fabrikalarda çalışmak için lâzım olan mûmârese-i ameliye ile Macar ve Alman lisânlarına vâkıf olmadıklarından dârüssına'alar bundan istifâde edememekte ve bunlar dahî amele hayâtına tahammül eyleyememekte oldukları cihetle bazı tezgâhlarda yerleşen yüzü aşkın gençten hemen çoğunun iki veya üç kron gündelikle çalışarak son derece zarûrete dûcâr ve perîşân olup ... îâne talebi için Başşehbenderhâneye mürâcaat eylemekte oldukları ve halbuki Balkan muhârebesi sebebiyle Avusturya – Macaristan'da ortaya çıkan iktisâdî buhran sebebiyle bir çok fabrika işsizlikten Macar amelesine bile yol vermekte oldukları bu sırada Osmanlı (Devleti'nden) bir parasız gelen gençleri yerleştirmek muhal hâline geldiği ve son olarak gelen altı kişiden üçü bir miktar harçlıkları olmak hasebiyle tezgâhlarda meccânen çalışmaya katlanmışlar ise de .. kalan diğer üç Girit'li efendinin hükümet hesâbına Dersâdet'e îâdelerine mecbûriyet hâsıl olduğu ve bu gibiler için Başşehbenderhânece öteden beri i'âde ve i'âşe masrafları gittikçe tekerrür ve tezâyüd göstermekte bulunduğu ve bu cihetle ...”³⁰⁵.

³⁰⁵ DH.İD, nr. 190/9 Ek.2, Hâriciye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 31 Ekim 1913 tarihli tezkire.

Sanayi tahsili için bazı Avrupa ülkelerine gidenlere burada çalıştıkları süre için fabrika tarafından aylık ödenmekte, ikâmet vesair masrafları karşılanmakta idi. Mesela, Macaristan'a sanayi tahsili için gönderilenlere fabrika tarafından aylık maaş ödenmekteydi. Ayrıca, Macaristan'a gönderilmiş olan İstanbul Ticaret Mektebi öğrencilerine Macaristan Eğitim Bakanlığı tarafından 100 kron maaş bağlanmıştı. Ancak, Balkan Harbi sebebiyle ekonomik krize girilmesi üzerine Macaristan bu uygulamalardan vazgeçmiştir.

“Avrupa dârüssına‘alarında tahsîl-i hîref ve sanâyi‘ etmek arzusunda bulunan gençlerin Macaristan hükûmetince kabûl ve her türlü kolaylığa mazhar edilecekleri matbû‘âtın neşriyât-ı vâkı‘asından anlaşılması üzerine Drama‘dan amelî demircilik tahsîli için ba‘zı tâlipler mürâca‘at etmekte olduklarından bahisle istifsâr-ı keyfiyeti mutazammın Selânik vilâyetinden alınan tahrîrâtın leffiyle vârid olan ... tezkire-i aliyye-i nezâret penâhîleri üzerine sebk eden teblîgâta mebnî Peşte Başşehbenderliğinden alınan tahrîrât-ı cevâbiyede Peşte‘de ve eyâlâtta bulunan dârüssına‘aların ancak masrafları kendilerine âit olmak şartıyla talebe kabul edebilecekleri ma‘lûmât-ı müstahsileden anlaşıldığı ve Peşte ticârî ve smâ‘î müzesi müdüriyeti nezdinde gerek Başşehbenderlikçe ve gerek ba‘zı mu‘teberân tarafından evvelce icrâ edilmiş olan teşebbüsât üzerine Dersa‘âdet‘ten ve Selânik‘ten gelip elyevm mikdârı yirmiüç bâlîğ olan talebe-i Osmâniye‘ye ikâmetgâh ve ... mesârifî ve maaş i‘tâsı sûretiyle ... ibrâz edilmiş olduğu gibi Dersa‘âdet Ticâret mektebi talebesinden üç efendinin Ganç ve şürekâsı elektrik fabrikasına kabûl ve her birine ma‘ârif nezâretince şehri yüzer kron maaş tahsîs ettirilmiş ise ba‘demâ ücretleri fabrikalarca verilmek üzere talebe kabûl ettirmek gayri mümkün idiği izbâr kılınmış ve tahrîrât-ı meb‘ûse i‘âde edilmiştir emr u fermân hazret-i menlehül emrindir”³⁰⁶.

Yukarıda anlatılan bütün hususlar göz önüne alınarak Hâriciye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen tezkirede:

“... bir mekteb-i i‘dâdî şehâdetnâmesini hâiz olmayan ve Alman lisânına vâkıf ve şehri lâ‘akal beş lira-yı Osmânî geliri bulunmayan gençlere

³⁰⁶ BOA., DH.İD, nr. 26-1/25 Ek.2, Hâriciye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 2 Ocak 1911 tarihli yazı.

Macaristan’da ikmâl-i tahsîl etmeleri zimmında tavsiye mektûbu i’tâ edilmemesi Peşte Başşehbenderliğinden mevrûd... tahrîrâtta iş’âr ve bu bâbda Dersa’âdet İzmir ve Trabzon matbû’âtıyla i’lân ettirilmek üzere mezkûr şehbenderlikçe kaleme alınan varaka leffen tisyâr kılındığından ba’demâ mârezzikr gençlere tavsiyenâme verilmemesinin ilâvesiyle berâber varaka-i mezkûre sûretlerinin lüzûmu görülen vilâyetlere tesyîr kılınması lüzûmunun beyânı siyâkında tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim”³⁰⁷ denilmektedir.

Yukarıda belirtilen evrakın ekinde gönderilip İstanbul, İzmir, Trabzon matbuatıyla ilânı istenilen ve lüzum görülen vilâyetlere gönderilmesi istenilen ilânın metni şöyledir:

“Avrupa’da hüküm fermâ olan buhrân-ı iktisâdî hasebiyle fabrikalar hâriçten amele almamakta olduğundan elektrik ve vagon i’âlâthânelerinde ve sâir dârüssına’alarda iktisâb-ı mümârese zimmında Macaristan’a giden pek çok gençler iş bulamayarak nâçâr-ı i’âşe ve memleketlerine i’âdeleri için Peşte’deki Başşehbenderhâneye mütemâdiyen mürâcaat etmekte ve Avrupa ahvâline ve lîsân-ı mahallîye gayri vâkıf olan ve memleketlerinde ibtidâî tahsillerini bile ikmâl etmemiş bu misilliler memâlik-i ecnebiyede zarûretten envâ’î emrâz ve mehâlike dûçâr olmakta bulduklarından ayda lâakal beş lira-yı Osmânî îradî olmayan ve hiç olmazsa i’dâdî tahsîlini ikmâl etmeyen ve sıhhatleri yerinde bulunmayan Osmanlı talebe ve amelesinin Macaristan mekteplerinde tahsîl ve fabrikalarında çalışmak üzere Peşte’ye azîmet etmemeleri i’lân olunur”³⁰⁸.

Görüldüğü gibi, aylık beş Osmanlı lirası geliri olmayan, ilkokul mezunu olmayan ve sıhhati yerinde olmayan öğrenci ve işçilerin sanayi tahsili için Avrupa’ya gönderilmeyecekleri bu ilanla duyurulmaktadır.

³⁰⁷ DH.İD, nr. 190/9 Ek.2, Hâriciye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 31 Ekim 1913 tarihli tezkire.

³⁰⁸ BOA., DH. İd., nr. 190/9 Ek.1, Macaristan’a gönderilecek talebe ve işçilerde aranılacak şartlara dair ilan.

Bu şartlara uygun olduğu anlaşıl原因 olarak Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırılan işçi ve talebeden pasaport masrafı alınmaması ve bu konuda gerekli ülkelerin hükümetleri nezdinde teşebbüste bulunması kararlaştırılmıştır.

“Bremen’de ... Prusya mühimmât fabrikasına levâzımât-ı harbiye tedârik eden Otdivarka(?)nâmındaki fabrikada istihdâm olunmak üzere ilk kâfile olarak Almanya’ya gönderilecek elli Türk amele ile zira‘at ve sanâyi‘ tahsîli için Macaristan’a i‘zâm olunacak yüzdoksan talebeye mektazî pasaportların meccânen i‘tâsı ve Bulgaristan ve Romanya hükümetleri nezdinde de teşebbüsatta bulunması husûsuna dair Ticâret ve Zira‘at nezâretinin ... tezkiresi mütâlâa olundu. ... tezkire-i mezkûrede ityân olduğu mârel-beyân amele ile talebeye muktazî pasaportların meccânen i‘tâsı ile berâber mezkûr hükûmetler nezdinde teşebbüsât-ı lâzımeye tevessül edilmesi bittensîb nezâret-i müşârun ileyhâ ile hâriciye nezâretine tebligât ifâsı tezekkür edildi”³⁰⁹.

B- Avrupa’daki Fabrikalara İşyerinde İş Öğrenmeleri İçin Eleman Gönderilmesi

Avrupa’daki fabrikalara eleman gönderilerek elemanların üretimi bu şekilde öğrenmeleri ve Osmanlı’da da aynı üretimi yapmaları sağlanmak istenmiştir. Bu arada sadece üretim şeklinin değil fabrikaların yönetim tarzının da öğrenilmesi için yönetici olabilecek mühendisler seçilerek Avrupa’daki fabrikalara gönderilmiştir.

Fabrika usulü tüfek üretiminin ve bu tür bir fabrikanın yönetiminin öğrenilmesi için Fransa’ya eleman gönderilmesi ile ilgili 1856 tarihli belgeler, Osmanlı Devleti’nin bu konudaki yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Kırım Savaşı sırasında Fransız’larla müttefik olduğumuzdan, Boğaziçi Kuruçeşme’de, Fransız askerlerinin tüfeklerinin tamiri için geçici bir fabrika kurulmuştur. Fabrikada çalışmak üzere Osmanlı Devleti, topçu alayları neferlerinden

³⁰⁹ BOA., MV, nr. 201/65, Meclis-i Vükelâ Müzâkerelerine mahsus 22 Mart 1916 tarihli zabıtnâme.

otuz kişiyi görevlendirmiştir. Bu arada fabrikanın müdürü Fransız topçu alayı binbaşılardan Mösyö Mazlek olmuştur. Görevlendirilen otuz kişi çalışmalar sırasında tüfekçilik üzerine epeyce bilgi edinmiş ancak, savaşın sona ermesiyle birlikte Fransız'lar fabrikayı kapatmak istemişlerdir. Bunun üzerine, tüfek üretimi tekniğini ve tüfekhane yönetimini tamamen öğrenilebilmeleri, eksiklerini tamamlayabilmeleri ve bu tekniği Osmanlı'da uygulayabilmeleri için fabrikada çalışmış olan otuz kişi ile hendesehâne-i hümayûndan iki subayın Fransa'ya gönderilmesi konusunda Tophane-i âmire müşiri tarafından Sadârete hitaben maruz yazılmıştır. Maruzda, gayretli çalışmalar gösteren fabrika müdürü binbaşuya nişan verilmesi de teklif edilmiştir.

“Fransa devleti fehîmesi asker mu‘âvenesinin tüfenkleri ta‘mîr için Boğaziçi’nde Kuruçeşme’de mukaddemce bâ ruhsat-ı seniyye ihdâs etmiş oldukları fabrika-i muvakkateye tüfenk i‘mâline dâir fûnûn görmek üzere topçu alayları neferâtından otuz nefer verilmiş ve şimdîye kadar neferât-ı merkûme orada bulunarak devlet-i müşârun ileyh topçu üçüncü alayı binbaşılardan olup fabrika-i mezkûr müdürü Mösyö Mazlek ikdâm ve gayretiyle epeyce tahsîl-i fen eylemişler ise de bu def‘a mesele-i ma‘lûmenin ber tarâf olması cihetiyle fabrika-i mezkûr amelesi Fransa'ya avdet edeceklerine ve neferât-ı merkûme ise henüz kemâl-i fenûn-ı lâzime edemeyip ma‘lûmât-ı muktesibeleri derece-i kifâyeden nâkıs olarak böylece bırakılması mesâ‘î-i mesrûfenin butlânını(?) mücep olacağına binâen sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânedede mahallinde tekmîl-i fenûn eylemek üzere amele-i merkûme refâkati ve binbaşı mûmâ ileyh maîyyetiyle neferât-ı merkûmenin Fransa cânibine i‘zâm olunması ve tüfenkhâne kumandası husûsunu tahsîl için yanlarına hendesehâne-i hümayûndan iki nefer zâbit terfîk kılınması münâsîp gibi hâtır-güzâr-ı çâkerî olmağla bu sûretin icrâsı ve binbaşı-yı mûmâ ileyh şimdîye kadar neferât-ı merkûme haklarında fevkal-gâye izhâr-ı sa‘î verziş ve ibrâz-ı gayret ve küşîş eylemiş olduğundan ve zâten taltîfât-ı seniyyeye arzukeş bulunduğundan takdîren ve terkîben emsâli vechile mûmâ ileyhe dahî bir kıt‘a mecîdiye nişân-ı zîşânı inâyet ü ihsân buyurulması husûsları muvâfık-ı irâde-i aliyye-i cenâb-ı sadâret-penâhileri

buyurulur ise ol bâbda ve her halde emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir”³¹⁰.

Sadâret, fabrikada çalışan otuz işçi ile tüfekhane fabrikası yönetimini öğrenebilmeleri için iki subayın Fransa’ya gönderilmeleri ve fabrika müdürlüğü sırasında Osmanlı tebaasından otuz işçinin üretimi öğrenmelerine katkılarından dolayı Fransız müdüre nişan verilmesinin uygun olduğu yönünde görüş beyan etmiştir. Bu konuda Pâdişah tarafından her ne şekilde emir buyurulursa o şekilde hareket edileceği beyanıyla bir tezkire düzenlenerek konu Pâdişah’a sunulmuştur. Pâdişah tarafından Sadâret tezkiresi ve ekleri görülmüş, gereğinin icrası için emir ve ferman buyurularak evraklar Sadârete iade edilmiştir.

“...neferât-ı merkûmenin tüfenk i‘mâline dâir fûnûn-u lâzıme-yi kâmilin öğrenmeleri vâkı‘a fevâid-i müstelzim olacağından bunların ve iki nefer zâbitin iş‘âr olunduğu vechile Paris’e i‘zâmı ve binbaşı-yı mûmâ ileyh dahî emsâline tatbîken beşinci rütbeden bir kıt‘a mecîdiye nişân-ı zîşânı i‘tâsıyla taltîf olunması husûslarında her ne vechile irâde-i me‘âlî âde-i hazret-i şehriyârî mûte‘allık buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senaverî terkîm kılındı efendim”³¹¹.

“... tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle mezkûr tezkire manzûr-ı şevket mevfûr-ı cenâb-ı mülûkâne buyurulmuş ve ber müceb-i istîzân neferât-ı merkûmenin ve iki nefer zâbitin ol vechile Paris’e i‘zâmı ve binbaşı-yı mûmâ ileyh dahî zikr olunan rütbeden bir kıt‘a nisân-ı âlî i‘tâ olunması şeref-sünûh ve sudûr buyurulan emr ü irâde-i muktezâ-yı münîfinden olarak tezkire-i mezkûre yine savb-ı âlî-i sadâret-penâhîlerine i‘âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”³¹².

³¹⁰ İrâde Hâriciye, nr. 6841, Tophâne-i âmire müşiri tarafından Sadârete gönderilen 24 Temmuz 1856 tarihli maruz.

³¹¹ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6841, Sadâret tarafından Pâdişaha gönderilen tezkire.

³¹² BOA., İrâde Hâriciye, nr. 6841, Sadârete gönderilen Pâdişah emrini hâvî maruz.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman'larla imzalanan bir protokol gereği, 12-18 yaş arası onbin kadar Türk genci mesleki ve teknik öğrenim görmek üzere Alman fabrikalarına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Almanya'ya giden Türk gençleri Alman köylerinde veya orta büyüklükteki kasabalarda üç dört yıl eğitim göreceklidir. Bu öğrenciler mümkün olduğu kadar pansiyoner olarak Alman öğretmenlerin konutlarında kalacaklar, giyim, kuşam ve yiyecek ihtiyaçları, eğitimi üstlenen fabrikalarca karşılanacaktır. Bunun karşılığında, eğitimi tamamlayan Türk öğrenciler, eğitim gördükleri fabrikalarda bir - iki sene ücretsiz olarak çalışacaklardır.

Bu protokolün dışında, nezaretlerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere teknik eğitim görmeleri için Almanya'ya eleman gönderdikleri de görülmektedir.

Harbiye Nezâreti, askeri fabrikaların ihtiyacını karşılamak üzere debbağ, kunduracı, sarraç, makinist, dokumacı, boyacı, iplikçi, terzi ve makastar olarak yetiştirilmek üzere 299 kişiyi iki yıl süreyle, masrafları Harbiye Nezâreti tarafından karşılanmak üzere Almanya'ya göndermiştir³¹³.

Bahriye Nezâreti, tersane çıraklarından yetenekli olanları, üretimi daha iyi öğrenmeleri için Alman fabrikalarına göndermiştir.

Harbiye Nezâreti, bağlı fabrikalar için debbağ, kunduracı, saraç, makinist, dokumacı, byacı, iplikçi, terzi ve makastar olarak eğitim görmek üzere iki yüz kişiyi masrafları Harbiye Nezâreti tarafından karşılanmak üzere iki yıl süreyle Almanya'ya göndermiştir. Maarif Nezâreti, Dârüleytam öğrencilerinden 200 kadarını, madencilik konusunda eğitim görmeleri için Almanya'ya göndermiştir. Bu öğrenciler Almanya'daki maden ocaklarında çalışarak üretim tarzını öğrenmişlerdir³¹⁴.

C- Sanayi Mektebi Talebelerinin Yurtdışı Fabrikalarına Gönderilmesi

Sanayi mektebinde öğrenci olanlardan bazıları, mektep müdürünün refakatinde yurtdışına götürülmekte ve buradaki fabrikalarda işbaşında sanayi eğitimi görmektedirler. Öğrenciler gittikleri fabrikalarda sanayi mektebinin bağlı olduğu vilayet adına eğitim almaktadırlar. Örneğin, Kastamonu Sanayi Mektebi

³¹³ Toprak, "II. Meşrutiyet ..." agm., s.1357.

³¹⁴ Toprak, agm..., s.1158.

öğrencilerinden beşi mektep müdürü Refet Beyin refakatinde vilayet namına tahsil yapmak üzere Macaristan'daki "Palfi Danyal" fabrikasına götürülmüştür.

"... Kastamonu sanâyi' mektebi talebesinden olup mekteb-i mezkûr müdürü Refet Bey refâkatında vilâyet hesâbına bera-yı tahsîl Macaristan'a gönderilmiş olan Hasan Basri, Mehmet Maksut, Mehmet Tevfik, Ahmet İbrahim ve Mehmet Nûri efendilerin ... müdâvimi buldukları Palfi Danyal fabrikası ..."³¹⁵.

D- Avrupa'daki Sanayi Mekteplerine Eleman Gönderilmesi

Avrupa'daki sanayi üretim tarzının Osmanlı devletine aktarılabilmesi için, Avrupa'daki sanayi mekteplerine eleman gönderilerek buralarda yetişmeleri sağlanmak istenmiştir. Bu mekteplerde sanayi tahsilini tamamlayıp mühendis olarak yetişenler yurda döndüklerinde fabrikalarda istihdam edilmişlerdir. Hatta yeni kurulacak fabrikaların âlet ve edevatlarının belirlenmesinde bu kişilerden yararlanılmıştır. Söyleki, bir fabrika kurulmak istendiğinde bu kişiler görevlendirilerek tekrar yurtdışına gönderilmekte, burada fabrika için gerekli makine ve teçhizatı belirlemekte, temin etmekte ve geri dönmektedirler. Fabrikanın kuruluşuyla ilgili plan, kroki gibi hazırlıklar da bu mühendisler tarafından yapılmaktadır.

Kurulmasına karar verilen İstanbul Kağıt Fabrika-i Hümâyûnu'nda yukarıda belirtilen usulün uygulandığı görülmektedir. Avrupa'ya mühendislik tahsili için giden Mıgırdıç isimli kişi, Paris'te bulunan Sairal(?) Sanayi mektebinde mühendislik ilmini tahsil etmiş, her tür kağıt üretimi öğrenmiştir. İmtihanlarını verip diplomasını alarak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da kağıt fabrikası kurulmasına karar verilince mühendis Mıgırdıç fabrika için gerekli olan âlet ve edevâtı belirlemek üzere görevlendirilerek Paris'e gönderilmiştir. Burada bir buçuk yıl kalan Mıgırdıç, âlet ve edevâtı temin

³¹⁵ BOA., DH. UMUM., DV, nr. 39.2/37, Kastamonu Vilâyetine gönderilen yazı.

ederek istenilen şekilde yerine teslim etmiştir. Bu arada, Fabrikanın kuruluşu da mühendis Mıgırdıç marifetiyle yürütülmüştür.

“.. Avrupa’ya bil-‘azîme müddet-i medîde mekteplerde ma‘ârifte çalışıp bilâhare Paris’te kâin okul Sairal(?) nâm sanâyi‘ mektebinde mühendislik fennini tahsîl ile ba‘del-ımtihân bir kıt‘a diploma alarak ve envâ‘ kağıt i‘mâli san‘atını dahî öğrenerek Dersa‘âdet’e avdet eylediğimin üzerine ... Dersa‘âdet’te inşâsı karârkâr olan kağıt fabrika-i hümâyûnunun âlât ve edevât-ı lâzimesini getirmek için bundan altı sene mukaddem me‘mûren Paris’e gönderilip orada birbuçuk sene kadar âlât ve edevât-ı mezkûrenin i‘mâl ve ikmâl ettirilmesi husûsuna hasr-ı evkât ile bunları matlûba muvâfık sûrette mükemmel olarak yerlerine teslîm eylemiş ... dörtbuçuk sene kadar mürûr eden müddet zarfında ara sıra emr buyurulan resmleri yaparak fabrika-i hümâyûnunun başlamasına inzâr ile sâir hiçbir işe sülûk edemeyerek ... bu uğurda giriftâr olduğum mesârif için henüz hiç bir mükâfâta nâil olmadığım misilli müte‘allık buyurulan irâde-i seniyye mantûtunca fabrika-i hümâyûn-u mezbûr bu def‘a ma‘rifet-i bendegânemle yapılmakta ise de bu hizmetim mukâbilinde ... fabrika-i hümâyûnunun hitâmından sonra dahî ne yolda ve ne kadar müddet için istihdâm olacağım mukarrer olmadığından ... şu hâl-i tereddüt ve ızdırâbdan bir ân evvel kurtarılmaklığım müsâ‘ade-i şefkat-âde-i hazret-i sadâret-penâhîleri erzân ve şâyân buyurulmasını istihdâma cesâret eyledim ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyyül emrindir”³¹⁶.

1860’lardan itibaren Osmanlı devletinde de sanayi mektepleri kurulmaya başlamıştır. Bu mekteplerden mezun olanların bir kısmının, batı teknolojilerini yakından tanımaları ve üretimi daha ayrıntılı bir şekilde görebilmeleri için Avrupa’ya gönderildikleri görülmektedir. Gönderilen bu kişiler gittikleri yerlerde yüksek mühendislik eğitimi görmüş, geri döndüklerinde fabrikalarda istihdam olunmuşlardır.

³¹⁶ BOA., İrâde Hâriciye, nr. 10517, Mühendis Mıgırdıç’ın Dâhiliye Nezâreti’ne hitâben kaleme aldığı 1861 tarihli arzuhal.

Konuyla ilgili 25.12.1869 tarihli bir tezkireden, sanayi mektebi öğrencilerinden yirmi kişinin çeşitli sanat dallarında eğitim görmek üzere Paris'e gönderilmelerinin kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır³¹⁷.

Yine, Ziraat ve Ticaret Nezâreti, sanayi mektebi mezunlarından bir kısmını takım tezgahları üzerine çalışmak üzere Almanya'ya göndermiştir. Üç yıl Almanya'da çırak olarak çalışan bu gençlerden başarılı olanları Wittenberg Politeknik Okulu'na kaydedilmiştir. Bu kişiler Türkiye'ye döndüklerinde Sanayi Mektebi'nde şef olarak vazifeye başlamışlardır³¹⁸.

Bütün bu sayılanların yanında, Osmanlı ticaret ve sanayi odaları terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dülgerlik ve boyacılık konularında dört yıl süreyle eğitim görmek üzere Almanya'ya öğrenci göndermiştir. Yine Alman - Türk Cemiyeti'nin Almanya'ya öğrenci gönderen bir kurum olarak faaliyet gösterdiği söylenebilir³¹⁹.

E- Avrupa'ya Gönderilen Talebelere Yapılan Ödemeler

Avrupa'ya gönderilen talebelerin masrafları devlet tarafından karşılanmaktadır. Talebenin gönderildiği fabrika ve okulların kendi konularında en iyi durumda olmalarına dikkat edilmektedir. Masraflar karşılığında talebe başına ödenen miktar değişiklik göstermektedir. Meselâ, Fransa'daki silah fabrikasına ve idâdî mektebine gönderilen zâbit ve şâkirtler için talebe başına senelik 1.000 Fransız Frangı ödeme yapılmaktadır.

“... Hendesehâne-i hümâyûn ve tophâne-i âmire cânibinden muahharan li ecli't-tahsîl Paris'e götürülüp Şasu(?) nâm silâh fabrikasına ve ... nâm mahalde kâin Fransa mekteb-i i'dâdîsine verilmiş olan zâbitân ve şâkirdânın kararlaştırılmış olan mesârifât-ı seneviyesi keyfiyetini müste'min Paris seffri

³¹⁷ Ergin, Türk Maarif Tarihi, age., s. 636.

³¹⁸ Toprak, “II. Meşrutiyet ...”, agm., s.1358.

³¹⁹ Toprak, “II. Meşrutiyet ...”, agm., s.1358.

Mehmet Beyefendi hazretleri tarafından tevârüt eden iki kıt'a tahrîrât evrâk-ı melfûfesiyle berâber mantûk-ı manzûr vel mevfûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmak için arz ve takdîm kılındı siyâk-ı iş'ârdan müstefâd olduğu vechile zâbitân ve şâkirdân-ı mûmâ ileyhî sâye-i şevket vâye-i hazret-i şâhânedede tahsilce en ziyâde istifâde olunacak mahallere konulup bununla beraber bunların beheri için senevî i'tâsı mukarrer olan bin Frank masraf dahî ... hazînece tesviye ve iktizâ eden mâliye nezaret-i celîlesine havâlesi hakkında her ne vechile emr-u fermân-ı hümâyûn ... müte'allık ve şeref sünû' buyurulur ise ona göre hareket olunacağı ... müte'allık ve şeref sünû' buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire"³²⁰.

Diğer taraftan, ipek mancınığı fennini öğrenmek üzere Fransa'ya gönderilen talebelere senelik 2.500'er Franktan toplam 10.000 Frank maaş tahsis edilmiş, ayrıca geri dönüş harcırahı olarak her birine 500 Franktan 600 Franka kadar harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır.

“ ... ipek mancınığı fennini tahsîl etmek üzere Paris'e gönder(ilen) ... dört neferin beherine senevî ikibin beşyüz Franktan onbin Frank ma'aş tahsîs olduğu ... hîn-i avdetlerinde harcırâh olmak üzere beherine beşer yüzden altışar yüz Franga kada harcırâh i'tâsı ... ”³²¹.

³²⁰ A.AMD, Dosya.77, Vesika.97, Sadâret tarafından Pâdişah'a gönderilen tezkire.

³²¹ BOA., HR.MKT, nr. 59/40, Hâriciye Nezâreti tarafından Pâris Sefâreti'ne gönderilen nemika.

SONUÇ

Avrupa'da sanayileşme hareketinin başlamasıyla birlikte Osmanlı Devletinde de devlet öncülüğünde sanayileşme hamlesi başlatılmıştır. Avrupa'dan makine ve teçhizat ithal edilerek teknolojik yenilikler takip edilmiştir. Ancak, sadece fabrikanın kurulması, makine ve teçhizatın getirilmesi sanayi üretimi için yeterli olmamıştır. Zira, fabrikaları yönetecek bilgi ve tecrübeye yöneticilere ihtiyaç duyulmuştur. Yine bu makineleri kullanacak vasıfta ustaların, makine ve teçhizattan anlayacak mühendislerin yetişmesi gerekmiştir.

Bu çalışmada, devletin fabrika üretimine geçiş için gerekli işgücünü oluşturmak ve bu işgücünü koruyup geliştirmek için ne şekilde tedbirler aldığı, hangi düzenlemeleri yaptığı konusu üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünün ilk kısmında genel olarak Osmanlı sanayi sektöründe istihdam incelenmiş, sayısal olarak sanayi işgücünün miktarı, bölgelere ve işkollarına göre dağılımı gibi konular üzerinde durulmuştur. İkinci kısımda fabrikalarda istihdam edilen personelin hukuki statülerine ve vasıflarına göre tasnifi yapılmıştır. Fabrikalarda çalışanlar, hukuki statü olarak memur, işçi ve sözleşmeli personel statülerinde istihdam edilmişlerdir. Sanayileşme hareketi devlet öncülüğünde başladığı için, devlet fabrikalarında fabrika yöneticilerinin bir kısmının devlet memuru statüsünde istihdam edildiği görülmektedir. Yine fabrikalarda usta, ustabaşı, mühendis ve özel bilgiye sahip işçi gibi vasıflı işgücü de memur statüsünde istihdam edilmiştir. Hatta, Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi'nin 1. Maddesinde memurun Osmanlı tebaasından olması şartı mevcut iken, 2. maddede

buna bir istisna getirilmiş ve “malumat-ı hususiye erbabından olan ecnebiyenin ledelhâce irâde-i şâhâne ile hizmet-i devlete kabulü câiz olur” denilerek özel bilgi gerektiren işlerde yabancıların memur statüsünde istihdam edilmelerine izin verilmiştir.

Fabrikalarda istihdam edilen personelin hukuki statüleri itibariyle tasnifinde ikinci grubu sözleşmeli personel statüsü, üçüncü grubu ise işçi-amele statüsü oluşturmaktadır. Aslında sözleşmeli personel ve işçi statüleri arasında hukuki anlamda bir fark bulunmamaktadır. Ancak, sözleşmeli personel grubu içerisinde ele alınan kişiler çoğunlukla yurt dışından getirilen vasıflı usta, mühendis ve yöneticilerden oluşup, yüksek ücret aldıklarından ve kendileriyle yazılı sözleşme yapıldığından işçi statüsünde çalışanlardan pratikte ayrılmaktadırlar. İşçi statüsü altında ele alınan çalışanlar genelde yarı vasıflı, vasıfsız yerli işgücünden oluşmakta, sözleşmeli personele nispeten daha düşük ücret almaktadırlar. Bu farklılıkları daha iyi belirleyebilmek için hukuken aralarında fark bulunmasa bile sözleşmeli personel ve işçi statüleri ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Fabrika personelinin "vasfa göre" tasnifinde, çalışanlar vasıf itibariyle kategorize edilmiştir. Vasıf itibariyle fabrikalarda yönetici, mühendis, usta-ustabaşı, kalfa, çırak ve vasıfsız işçilerin istihdam oldukları görülmüştür.

Çalışmanın ikinci bölümünde, öncelikle fabrikalarda çalışan işgücünün temini konusu ele alınmıştır. Konu, vasıflı işgücü temini ve vasıfsız işgücü temini olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir. Vasıflı işgücünün temininde ilk olarak Avrupa'dan, sanayi üretimini bilen yönetici, mühendis, usta ve ustabaşılardan getirilmesi yöntemi kullanılmıştır. Bu kişiler fabrika yönetimini ve sanayi üretimini çalışanlara öğretmişlerdir. Sanayi üretimini öğrenen vasıfsız veya yarı vasıflı işçiler terfi ettirilerek bir müddet sonra yerli işçilerin üretimde devamlılığı sağlayacak şekilde vasıf kazanmaları sağlanmak istenmiştir. Ayrıca, duvarcı ustaları gibi bazı meslek gruplarında zorunlu çalışma sistemi uygulanarak gerekli vasıflı işgücü bu şekilde temin edilmeye çalışılmıştır. Balkan savaşı ve 1. Dünya savaşı sırasında, fabrikalardaki vasıflı işgücü korunmuş, bu kişileri askerlikleri ya tecil edilmiş veya asker statüsünde buldukları fabrikalarda istihdam edilmişlerdir.

Vasıfsız işgücü temininde ilk olarak kullanılan yol, sözleşme özgürlüğü ilkesine göre işçi ve işverenin anlaşarak fabrikada istihdam olunmasıdır. İşçi temininde zorluk çekildiğinde zorunlu çalışma metoduna başvurulduğu görülmektedir. Fabrika çevresindeki köylerde bulunan kişiler fabrikaya bağlı işçi hükmüne konulmakta, belirli nöbetlerle bu kişiler fabrikalarda zorunlu istihdama tabi tutulmaktadır.

Tezin ikinci bölümünde ele alınan diğer bir konu, fabrikalarda istihdam edilen personelin istihdam güvencesi meselesidir. Tanzimat sonrası dönemde özellikle memurların iş güvencelerinin sağlanmasıyla ilgili önemli düzenlemeler yapılmıştır. Memurların birer yıllık sürelerle tayin edilmeleri anlamına gelen "tevcihat" sistemine son verilerek, bir kere memuriyete alınan kişinin belirli sebepler dışında işine son verilemeyeceği yönünde düzenlemeler yapılmıştır. İkinci olarak, belirli sebeplerle işine son verilen memura "mazûliyet aylığı" olarak belirli bir miktar ödeme yapılması yönünde düzenlemeler yapılarak memurların istihdam güvenceleri sağlanmıştır. Devlet fabrikalarında çalışan askeri ve mülkî memurlar da istihdam güvencesi olarak bu haklardan yararlanmışlardır.

Sözleşmeli personel ve işçiler için memurlara benzer bir istihdam güvencesi söz konusu değildir. Bunlar işçi ile işveren arasında akdonulan kira sözleşmesiyle istihdam olunmaktadır. Sözleşme belirli süreli olarak akdolanmışsa bu süre içerisinde işveren sözleşmeye aykırı şekilde çalışanın işine sonverdiği takdirde, kalan süre için tazminat ödemek zorundadır. Dolayısıyla belirli süreli sözleşmelerde çalışan en azından bu süre içerisinde iş güvencesine sahiptir. Belirsiz süreli sözleşme ile çalışan işçilerin iş akitleri ise, önceden haber verilerek sona erdirilebilmektedir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde, işgücünün eğitimi konusu işlenmiştir. Fabrikalarda çalışacak vasıflı işgücü oluşturulması için önceleri ıslahhane adıyla okullar kurulmuş, daha sonra sanayi mektepleri kurularak değişik konulardaki sanayi üretim tarzları küçük yaşlardan itibaren bu mekteplerdeki çocuklara öğretilmiştir. Sanayi mekteplerinden halen kalfa ve çırak olanlar da yararlanmış, bilgi ve tecrübelerini arttırmışlardır. İşgücünün eğitimini sağlamak üzere yurtdışından muallimler getirilmiştir. Ayrıca, işbaşında eğitim yoluyla işçilerin vasıf seviyesi

arttırılmaya çalışılmış, böylece vasıflı işgücü oluşturulmaya çalışılmıştır. Avrupa ülkeleriyle çeşitli anlaşmalar yapılarak sanayi eğitimi için yurtdışına eleman gönderilmiştir. Bu kişiler geri dönüşlerinde fabrikalarda görevlendirilerek buldukları fabrikada sanayi üretimini geliştirmişlerdir.

Bütün bu anlatılanlar birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı devletinin sanayileşme için gerekli işgücünün oluşturulması hususunda oldukça gayretli ve düzenli çalışmalar yaptığı sonucuna varılmaktadır. Batıdaki sanayileşme trendinin yakalanabilmesi için devlet bir çok fabrika kurmuştur. Diğer taraftan çeşitli teşvik, vergi muafiyetleri vesair koruma yöntemleriyle özel fabrikaların kurulmasını desteklemiştir. Sanayileşmenin diğer sacayağı olan sanayi işgücünün oluşturulabilmesi için planlı şekilde çalışmalar yapılmış, batılı sanayi işgücünden istifade için Avrupa'dan vasıflı ustalar, muallimler getirilmiş, eğitim için bu ülkelere eleman gönderilmiş ve zamanla yerli iş gücünün sanayi üretimini devam ettirebilmesi için gerekli adımlar atılmıştır.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

A. AMD.

Belge nr.: 77/97.

A. DVN.

Belge nr. 121/75.

A. MKT. UM.

Belge nr.: 222/43; 255/57.

A. MKT.,

Belge nr.: 30/91; 137/38; 140/1; 202/40.

Cevdet Darphane

Belge nr.: 3190.

Cevdet Hâriciye

Belge nr.: 2975.

Cevdet Mâliye

Belge nr.: 652/1.

DH. İD.

Belge nr.: 190/3 ek.2; 190/9 ek.1; 26 -1 ek.2; 40 -1/41 ek.4.

DH. MB HPS. D/V,

Belge nr.: 40; 44/6 ek.17; 44/6 ek.25; 44/6 ek.29; 50/3 18/656; 50/3 ek.14; 50/3 ek.16; 50/3 ek.17; 50/4, 50/4 ek.1; 80/3 ek.10; 93/34; 55/64 ek.15; 55/64 ek.23; 55/64 ek.31; 55/64 ek.38; 93/34; 129-1/10 ek.60; 129-1/10 ek.61.

DH. MUI,
Belge nr.: 30-1/23.

DH. SN. M.
Belge nr.: 37/106 .

DH. UMUM. D/V

Belge nr.: 18/1-8; 18/1- 82; 38/3 ek.13; 39/2 ek.13; 39/2 ek.32; 44/41; 53/6.

HR. MKT.
Belge nr. 59/40; 59/46.

Îrâde Dâhiliye

Belge nr.: 9019; 9933; 10733; 10733/2; 11245; 11470; 26665; 28021; 28164; 3276; 34838; 35561; 41804; 42065; 44035.

Îrâde Hâriciye

Belge nr.: 5561; 6100 ek.1;100 ek.3; 6100 ek.4; 6138; 6841; 10517; 10517 ek.2.

Îrâde Meclis-i Vâlâ

Belge nr.: 1143; 6773; 6950; 7048; 13585.

Şûrâ-yı Devlet

Belge nr.: 225.

KANUN ve YÖNETMELİKLER

1861 Tarihli Mevadd-ı Madeniyeye Dair Nizamname, *Düstur, I. Tertip, C.2, Matbaai Âmire, İst., 1872.*

1865 Tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi, Taner Karahasanoğlu, Türkiye’de Sosyal Güvenlik Çıkmazı, Şamil yay., İst., 1973, ss.43-45.

1868 Tarihli İstanbul Sanayi Mektebinin kuruluş nizamnâmesi, *Düstur, 1. Tertip,*

C.2, ss.258-276.

1869 Tarihli Asâkir-i Berriye-i Mülükane Tekâüt Kararnamesi, Düstur-u Askeri, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matb., İst., 1889, ss.159-180.

1869 Tarihli Maadin Nizamnamesi, Düstur, I. Tertip, c.2, Matbaa-i Âmire, İst., 1872, ss.318-337.

1873 tarihli Gerek Rütbeli ve Gerek Rütbesiz Olarak Rüsümüye Hizmetinde Daimi Olarak İstihdam Edilen Cemiyet-i Rüsümüye Başkanlığından Adı Bir Kolcuya Kadar Büyük ve Küçük Bütün Memur, Ketebe ve Hademenin Tekâüdüne Dair Nizamname, Düstur, I. Tertip, C.4, Mahmut Bey mat., İst., 1881, ss. 456-465.

1876 Tarihli Telgraf ve Posta Memurin ve Ketebe ve Hademesinden Tekâüde Şayeste Bulunanların Derece-i İstihkaklarına ve Bunların Eytam ve Eramilinin Mertebe-i ihtiyaçlarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar İle Buna Karşılık Tutulacak Mebaliğın idare-i Mahsusasına ve Bu Babta Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname, Düstur, I. Tertip, c.3, Matbaa-i Âmire, ist., 1872, ss.554-560.

1880 Tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kararnamesi, Zeyl-i Düstur, No.3, Mahmut Bey Matb., İst., 1883, ss.62-81.

1881 Tarihli Amele Tahririne Mahsus Nizamname, Düstur, I. Tertip, C.6, Devlet Matb., Ank., 1939, ss.407-408.

1883 Tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kararnamesi, Zeyl-i Düstur, No.4, ss.9-31.

1886 Tarihli Askerî Tekâüt Sandığı Nizamnâmesi, Düstur I. Tertip, C.5, Başvekalet Matb., Ank., 1937, ss.728-731.

1886 Tarihli Maadin Nizamnamesi, Düstur, I. Tertip, C.5, ss.886-904.

1887 Tarihli Devâir-i Askeriye'de Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekâüt Nizamnamesi, Düstur, I. Tertip, C.6, Matbaa-i Âmire, İst., 1915, ss.46-55.

- 1889 Tarihli Amele Tahririne Mahsus Nizamnâme, *Düstur, I. Tertip*, Başvkalet Matb., Ank., 1937, C.5, ss., 886-904.
- 1890 Tarihli İdare-i Mahsusa Tekâüt Nizamnamesi, *Düstur, I. Tertip*, C.6, ss.717-728.
- 1891 Tarihli Memurin-i Mülkiye Mazilin Maaşlarına Dair Kararname, *Düstur, I. Tertip*, C.6, ss.1143-1145.
- 1892 Tarihli Amele Nizamnâme-i Dahilisi, *Düstur, I. Tertip*, C.6, ss.1368-1376.
- 1892 Tarihli Şirket-i Hayriye Müstahdeminine Mahsus Tekâüt Kararnamesi, *Düstur, I. Tertip*, C.6, ss.1386-1388.
- 1894 Tarihli Tarik-i İlmiye Tekâüt Nizamnamesi, *Düstur, I. Tertip*, C.6, ss.1500-1511.
- 1904 Tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekâüt Nizamnamesi, *Düstur, I. Tertip*, C.8, Evkaf Matb., İst. 1928, ss.77-80.
- 1906 Tarihli Maadin Nizamnâmesi, *Düstur, I. Tertip*, Başvkalet Matb., C.8, Ank., 1943, ss. 439-460.
- 1909 Tarihli Askerî Tekâüt ve İsti‘fâ Kanunu, *Düstur II. Tertip*, C.1, Matbaa-i Âmire, İst. 1910, ss.230-235.
- 1909 Tarihli Berrî ve Bahrî Erkan ve Ümera ve Zabitanın Tekâüdü İçin Rütbe-i Askeriyelerine Göre Tayin Olunan Sinlerini (Yaşlarını) Mübin Kanun, *Düstur, II. Tertip*, C.1, ss.324-325.
- 1909 Tarihli Memurin-i Mülkiye Mazuliyet Maaşları Hakkında Kanun, *Düstur, II. Tertip*, c.1, ss.634-636.
- 1909 Tarihli Memurin-i Mülkiye'nin Tekâüdüne Dair Kanun, *Düstur, II. Tertip*, C.1, ss.666-673.
- 1909 Tarihli Tophane Fabrikalarına Ait Talimat-ı Dahiliye, *Düstur, II. Tertip*, c.2,

ss.50-56.

1910 Tarihli Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,
Düstur, II. Tertip, c.2, ss.226-239.

1910 Tarihli Tersane-i Amireye Mensup Sınıf-ı Amele ve Sairenin Tekaütleri
Hakkında Nizamname, Düstur, II. Tertip, C.1, ss.211-227.

1921 Tarihli Ereğli Havza-i Fahmiyesi maden Amelesinin Hukukuna Müteallik
Kanun, Ümran Nafiz Yiğiter, Amele Hukuku, Zonguldak, 1943.

1921 Tarihli Zonguldak ve Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının amele
Menafi-i Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun, Mesut
Gülmez, Türkiye’de Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi, TODAİE
yay., Ank., 1983, ss.279-281.

KİTAP - MAKALE ve TEZLER

A. Batur – S. Batur; “İstanbul’da 19. Yüzyıl Sanayi yapılarından Fabrika-i
Hümâyûnlar”, I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi
Kongresi Bildirileri, İTÜ 14-18 Eylül 1981, C.3, İst., 1981.

AĞAOĞLU Samet - HÜDAİOĞLU Selahattin; Türkiye’de İş Hukuku İş Hukuku
Tarihi, Merkez Basımevi, 1939, C.1.

AHMED Feroz; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve
Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, Osmanlı İmparatorluğunda
Sosyalizm ve Milliyetçilik, çev. Mete Tunçay, İletişim yay., İst.,
1995.

AHMET LÜTFİ EFENDİ; Tarih-i Lütfi, C.5-6, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet,
1302.

AKGÜNDÜZ Ahmet; Türk Hukuk Tarihi, C. II, Selçuk Üniv. yay., Konya, 1989.

- AKYILDIZ Ali; Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, Eren yay., İst., 1993.
- ARIKAN Zeki; "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Olan Mallar (Memnu Meta)", Prof. Dr. Bekir Kütükoglu'na armağan, Edebiyat Fakültesi basımevi, İst. 1991.
- AVCIOĞLU Doğan; Türkiye'nin Düzeni, Bilgi yay., Ank., 1968.
- AYATA Sencer; Kapitalizm ve Küçük Üreticilik,: Türkiye'de Halı Dokumacılığı, Yurt yay., Ank., 1987.
- BARKAN Ömer Lütfi; "XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu", Sosyal Siyaset Konferansları, Ondördüncü Kitap, İst. 1963, ss.21-36.
- BAYATLI O.; "Bergama'da Dokumacılık", Türk Etnografya Dergisi, sa.2, 1957, s.53-55.
- BAYDAR Oya; Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi I, Infograph, Frankfurt a Main, 1982.
- BERKES Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı yay., İst., 1978.
- BERKİ Ali Himmet; Açıklamalı Mecelle, Hikmet yay., İst., 1990.
- CİLLOV Haluk; "Türkiye'de Sanayi Sayımları", İ.Ü. İkt. Fak. Mecm., C.13, Ekim 1951-Temmuz 1952, No.1-4, ss.199-228.
- CEM İsmail; Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem yay., İst., 1986.
- CLARK Edward C.; "Osmanlı Sanayi Devrimi", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi – Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler, Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Edeb. Fak. yay., İst., 1992.
- ÇILADIR Sina; Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi, I. Kitap, Yer altı Maden-İş yay., Ank., 1977.
- DAĞLI Yücel – Üçer Cumhure; Tarih Çevirme Kılavuzu, TTK. yay., Ank.1997.

DEVELLİOĞLU Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Doğu Matb., Ank., 1978.

DÖLEN Emre; Tekstil Tarihi – Dünya’da ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi, M.Ü. Teknik Eğit. Fak. yay., İst., 1992.

DUMOND Paul; “ 20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine yayımlanmamış Kaynaklar”, Toplum ve Bilim, Sa.3.

ELDEM Vedat; Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, İkinci Baskı, TTK. yay., Ank., 1994.

EMECEN Feridun; “XVI. Asırda Manisa Kazası”, TTK. yay., Ank., 1989.

ERGİN Osman Nuri; Mecelle-i Umur-u Belediye, C.1, İstanbul, 1922.

_____ ; Türk Maarif Tarihi, c.1-2, İstanbul, 1977.

ERİŞÇİ Lütfi; Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi, Kutulmuş Basımevi, İst., 1951.

ERYILMAZ Bilal; Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret yay., İst., 1992.

FAROQHİ Suraiya; (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt yay.,İst., 1994.

FINDIKOĞLU Z. Fahri; “Karabük’ün Teşekkülü”, Memleket Tetkikleri Konferansı, İst. Eminönü Halkevi yay., İst., 1943, ss.12-20.

FİNDLEY Carter V.; Kalemiyeden Mülkiyeye, Tarih Vakfı Yurt yay., İst., 1996.

FİŞEK Kurthan; Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı, Doğan yay., Ank., 1969.

GENÇ Mehmet; “17 – 18. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, Türklük Araştırmaları Dergisi, sa.3, 1987, s.35-56.

_____ ; “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii”, Toplum ve Ekonomi, sa.2, eylül

1991.

GİZ Adnan; "1868 de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", İSOD, sa.34, 15 Aralık 1968.

_____ ; "İslah-ı Sanayi Komisyonu", İSOD, sa. 33, 1968.

_____ ; "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", İSOD, sa.35, 15 Ocak 1969.

_____ ; "İstanbul'da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805", İSOD, sa.25, 15 Ocak 1968.

_____ ; "Madenlerimizin ve İptidai Maddelerin İhracını Önleyen Tedbirler", İSOD.

_____ ; "1863 İstanbul Sergisi", İSOD, 15 Haziran 1868, sa.28.

_____ ; "Dünya SergilerindeTürk Mamulleri", İSOD, sa.26.

GÜLMEZ Mesut; Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), TODAİE. yay., Ank., 1991.

_____ ; Türkiye'de Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 öncesi), TODAİE yay., Ank., 1983.

GÜRAN Tevfik; "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", Hakkı Dursun Yıldız (Hazırlayan), 150. Yılında Tanzimat, TTK. yay., Ank., 1992.

_____ ; (Hazırlayan), Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi C.5, DİE yay., Ankara, 1997.

ISSAWI Charles; An Economic History of the Middle East and North Africa, Newyork, 1982.

_____ ; "The Economic History of Turkey 1800-1914", The University of Chicago Press, 1980.

- İNALCIK Halil; “Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere”, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi (Toplu Eserleri), Eren yay., İst., 1993.
- KAL‘A Ahmet; İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizanları I, İ.B.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst., 1999.
- _____ ; "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", Türk Dünyası Araştırma Dergisi, sa.83, Nisan 1983.
- _____ ; “Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara”, 150. Yılında Tanzimat, Açık Oturum Dizisi, Aydınlar Ocağı yay., İst., 1990.
- _____ ;“Esnaf” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.11, ss.426-428.
- KAL‘A Eyüp Sabri; Osmanlılar’da Sosyal Güvenlik Sosyal Sigortalar 1865-1923, Y. Lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Çal. Ekon. Anabilimdalı, İst., 1992.
- KARAKIŞLA Yavuz Selim; “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950, İletişim yay., İst., 1998.
- KARAL Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, TTK Yayınları, Ank., 1988.
- KARPAT Kemal; Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, The İniversity of Wisconsin Press, Madison, 1985.
- KAŞIKÇI Osman; İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, OSAV yay., İst., 1997.
- KESSLER Gerhard; Zonguldak ve Karabük’teki Çalışma Şartları, çev. Ekmel Zadir, İ.Ü. İkt. Ve İctimaiyat Enst. Neşriyatı, No.9.
- KOÇ Yıldırım; Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar, Ataol yay., İst., 1992.
- KODAMAN Bayram; “Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Semineri (1671-1925), Ank., 1980.
- KUZU Burhan, Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, Fliz Kitabevi, İst., 1988.

KURDAKUL Necdet, Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar, Döler Neşriyat, İst., 1981.

KÜÇÜKERMEN Önder; Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası, Sümerbank yay., Ank., 1987.

_____ ; “Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası ”, Sümerbank yay., Ank., 1988

_____ ; Türk Giyim Sanayiinin Tarihsel Kaynakları, GSD Dış Ticaret A.Ş. yay., İst., 1996.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S.; “Asâkir-i Marsure-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi”, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e armağan, İ.Ü. Edebiyat Fak. yay., İst., 1981.

LEWIS Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK yay., Ank., 1993.

MAKAL Ahmet; Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, İmge Kitabevi yay., Ank., 1997.

Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri, Köz yay., İst., 1974.

MURPHEY Rhoads, “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve askeri uygulamalardaki Rolü”, Osmanlılar ve Batı teknolojisi – Yeni araştırmalar, yeni Görüşler, Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü., Edeb. Fak. yay., İst., 1992.

NAİM Ahmet, Zonguldak Havzası: Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar, İst., 1934.

ORMAN Sabri, “Türkiye'nin Ekonomik Modernizasyonu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, Yeni Türkiye, 1998.

ORTAYLI İlber; Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Kaynak yay., İst., 1983.

ÖKÇÜN Gündüz (yayına hazırlayan); Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, A.Ü.S.B.F. yay., Sevinç matb., Ank., 1971.

_____ ; “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati, 1913”, A.Ü. SBF. Dergisi, C.XXX, Sa.1-4 (Mart Aralık 1975).

_____ ; “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, Prof. Dr. Yavuz Abadan’a Armağan, Ank., 1969.

_____ ; XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, SBF. Dergisi, Cilt 27, No.1, Mart 1972.

ÖNSOY Rifat; Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

ÖZDEMİR Süleyman; Dünya’da ve Türkiye’de Zorunlu Çalışma, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., İst., 1994.

ÖZEKEN Ahmet Ali; Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerine Bir Deneme (1848-1940), Kenan Matb., İst., 1944.

_____ ; Türkiye’de Sanayi İşçileri, İ.Ü. İkt. ve İçtimaiyat Enst. Neşriyatı, No.9.

ÖZKAYA Yücel; “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Sorunları”, IX Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, TTK. Basımevi, Ank., 1988.

ÖZTÜRE A.; Nicomedia Yöresindeki yeni Bulularla İzmit Tarihi, Celtüt Matb., İst. 1981.

PAKALIN Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, M.E.B. Basımevi, İst., 1983.

PAMUK Şevket; Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913, Yurt yay., Ank., 1984.

_____ ; Osmanlı – Türkiye İktisat tarihi (1500-1914), Gerçek yay., İst.,

1990.

QUATAERT Donald; Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), Yurt yay., Ank., 1987.

_____ ; Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, İletişim yay., İst. İst., 1999.

_____ ; Selanik'teki İşçiler, 1850-1912, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950, İletişim yay., İst. 1908.

_____ ; "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Madencilik", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.1, İletişim yay., İst., 1985.

REFİK Ahmet; Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200), Devlet Matbaası, İst., 1931.

SÂMÎ Şemsettin; Kâmûs-ı Türkî, "Memur" maddesi, Enderun Kitabevi, İst., 1989.

SARÇ Ömer Celal; Tanzimat ve Sanayimiz, Maarif Vekaleti yay., Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

SARIKOYUNCU Ali, Milli Mücadelede Zonguldak Havzası, Kültür Bakanlığı yay., Ank., 1992.

SAYAR Ahmet Güner, "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması-Klasik Dönemden II. Abdülhamide", Der yay., İst., 1986.

SENCER Oya; Türkiye'de İşçi Sınıfı - Doguşu ve Yapısı, Habora Kitabevi yay., İst., 1969.

TABAKOĞLU Ahmet, Türk İktisat Tarihi, Dergah yay., İst., 1986.

TALAS Cahit; Sosyal Ekonomi, S yayını, Ankara 1983.

TALAS Cahit; Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi yay., İst., 1992.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yay., İst., 1985.

TEZEL Yahya Sezai; Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950, Yurt yay., Ank., 1986.

TOPRAK Zafer; "II. Meşruiyet ve Osmanlı Sanayii", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.5.

_____ ; "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yay.,1985, C.5.

TÖKİN İsmail Hüsrev; "Türkiye'de sanayi", İktisadi ve İçtimai Türkiye, Cilt III, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü yay., Ank., 1946.

TUNA Orhan; "Zonguldak'ta İşçi Meselesi", Memleket Tetkikleri Konferansı, İst. Eminönü Halkevi yay., No.XXI, İst., 1943.

TÜRKDOĞAN Orhan; Türkiye'nin Sanayileşmesi, Töre Devlet yay., Ank., 1981.

_____ ; "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", Türk Dünyası Araştırmaları, C.198/1, Sa.11, İst., 1981.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayımları, İst., 1996.

UNAT Faik Reşit; "Niş İslahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", Mesleki ve Teknik Öğretim, Sa.114, 1962.

_____ ; Türkiye'nin eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ank., 1964.

_____ ; Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu, TTK. Basımevi, Ank., 1974.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı; Osmanlı Tarihi, TTK yay., Ank., 1988.

_____ ; Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, TTK. yay., Ank., 1988.

_____ ; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK. yay., Ank., 1984.

_____ ; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK. yay., Ank., 1984.

VARLIK Bülent; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme-Deneme”, Ekonomik Yaklaşım, C.2, sa.1, 1981.

VATTER Sherry; “Şam’ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914”, osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesine İşçiler 1839-1950, İletişim yay., İst., 1998.

YERASİMOS Stefanos; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Gözlem yay., İst., 1980.

YİĞİTER Ümran Nafiz; Kömür Havzasında Amele Hukuku, Zonguldak, 1943.

YÜCE Mustafa; “Ücretli İş Mükellefiyeti ve Zonguldak Havzası Uygulaması”, (Basılmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Sos. Bil. Enst., İst. 1993.

YÜCEKÖK Ahmet; “Emperyalizmin Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Antlaşması”, SBF Mecmuası, C.23, Sa.1, Ank., 1969.

ZAIM Sabahaddin; Çalışma Ekonomisi, Filiz Yayınevi, İst., 1992.